

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОШЫГА
ҚАЙТУШ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти

ИБРОХИМ ҲАҚҚУЛ

НАВОЙЙГА ҚАЙТИШ

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2007

Гёте 1831 йили рус адибларидан бирига "Сиёсат ва реализм, адабиёт ҳамда санъатдаги гўзалликни сўндириди" деган экан. Улуғ олмон шоири бунда сўзнинг илоҳий гўзалиги ва моҳиятини назарда туттан бўлса керак. Шуро замонларида мумтоз адабиётимизга бирёқлама ва юзаки муносабат бизда ҳам худди шундай ҳолатни юзага келтирди. Шу боис эндилиқда Навоийни цухта билиш учун жуда жиҳдий ва маҳсус тайёргарлик кўриш тақозо этилади. Акс ҳолда, шоир ижодининг асл моҳияти кашф этилмасдан қолаверади.

Буюк ёзувчи ва шоирлар ҳаётида ижодий эркинлик ҳамиша муҳим аҳамият касб этган. Даҳо санъаткорлар, энг аввало, ана шу эркинликнинг куч-қуввати ва фалсафасига таянади. Шу боис ҳам ҳақиқий санъаткорнинг ҳаёт тарзи, руҳоний-ғоявий олами бошқаларникига ўхшамайди. Навоий шахсияти ва ижодий олами ҳам бундан мустасно эмас.

Дарҳақиқат, сўз ва фикр эркинлиги ҳақиқатни тўғри акс эттиришнинг тамал тоши, дейиш мумкин. Ҳар қандай озодлик ўзининг асл қиёфасини сўз ва фикрдагидек намоён эта олмайди ёки тасдигини топа билмайди. Алишер Навоий ҳамма нарсани эркинлик ва вобасталиқда талқин қилган, инсон қисмати билан боғлиқ ҳар қандай ҳақиқатнинг истиқболини тафаккур ҳурлигига кўрган. Демак, туйғуда, руҳда, кўнгил ва тафаккурда эркинликни қарор тоғтирмай туриб, Навоий асарларининг асл маъно-моҳиятини чақишига уриниш бефойда. Илм, илҳом, кашф ва ҳурлик завқи - ҳазрат Навоийнинг ғоя ва тимсоллари, мажоз ва ҳақиқат дунёсига киришнинг асосий йўли, дейиш тўғрироқ, бўлади. Чунки дастлаб ишқ, дард ва армон сир-асрорлари очилиб, сўнгра маърифат ва гўзалик сабоқлари бошланади.

Хуллас, Навоий асарлари ғояларини тарғибу ташвиқ қилишдан олдин уларнинг маъно-моҳиятини тўғри англаб олиш лозим. Навоийни билиш - бошқа, уни англай олиш - бошқа. Навоийни англайдиганлар кўпайсагина, навоийшунослиқда аҳвол кескин ўзгаришига мен тўлиқ ишонаман.

Масъул мұжаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Тұра Мирзаев

Мұжаррир:
Жаббор Эшонқұл

Тақризчилар:
филология фанлари номзодлари
Сайфиддин Рафиддинов,
Эргаш Очилов

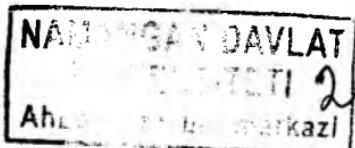
ISBN 978-9943-09-326-3

© Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш.
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,
«Фан» нашриёти,
2007 йил.

МУҚАДДИМА

Билган - гапирмайди, гапирган - билмайди, деган қоидага риоя қилинса, Навоий ижоди билан боғлиқ баҳс-мунозаралар бошқача кечади. Бир замонлар Алишер Навоийнинг даҳосига шубҳа билан қараашлар бўлган. Лекин бундай иштибоҳлар туман янглиғ тезда барҳам топган. Рус ёки грузин зиёлисидан Пушкин ёки Шота Руставелининг буюклигини исботлашни талаб қилиб кўринг-чи! У сизга ё ажабланиб қарайди, ёки устингиздан кулади. Ахир, бу зотларнинг иккиси ҳам ўз юрти ва миллат тарихида юксак ўрин эгаллашини билмаган, тасаввур этмаган рус - русми, грузин - грузинми? Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбарлигини исботлаш ҳеч бир мусулмоннинг хаёлига келмаганидек, Навоийнинг улуглигини кўрсатувчи қўшимча далил излашга ҳожат йўқ. Алишер Навоийнинг буюклигини билмаслик ўзбек миллатининг маданияти тарихи, миллий-маънавий куч-қуввати ва жаҳон бадиий тафаккурига қўшган буюк ҳиссасини англамаслик билан баробар. Алишер Навоийнинг улуғ сиймоси ул зотнинг руҳонияти, беназир шахсияти ва сўзни санъат даражасига кўтаррган ижодкор эканлиги билан белгиланади. Унинг шу замонда - янги асрда ҳам замонавий шоир сифатида ёдга олинаёттани беҳикмат бўлмаса керак.

Навоийни бошқа халқларга танитмоқ учун эмас, ўзимиз яхши билишимиз учун кўпроқ ташвишланишимиз зарурга ўхшайди. Очигини айтганда, биз ҳали Навоий ижодиётини керакли ва арзийдиган даражада ўқиб-ўрганганимиз йўқ. Эҳтимол, шунинг учун ҳам илм, ижод ва санъат аҳли Навоий ижодиёти хусусида умумий, икки томчи сувдай бир хил баландпарвоз таъриф ва тавсифларни такрорлашдан асло хижолат чекмайди.

Ёш авлод фақат Навоий асарларидан эмас, умуман, мұмтоз адабиётимиз чашмаларидан бебаҳра қолаёттани жуда ташвишланарлы. Ахвол шу зайлда давом этаверса, яқин беш-үн йилда ўтмиш адабиётимизга мутлақо әхтиёж сезмайдиган, басирати күр, демакки, гўзалик туйғусидан маҳрум, моддий дунё ғам-ташвишидан бошқасини тан олмайдиган ёшларнинг бутун бир авлоди вужудга келиши ҳеч гап эмас. Энг ёмони, бундай ўспириналар мустақил фикр, адабиёт, санъат, маънавият, маърифатнинг инсон тақдиридаги қиммати, яшашдан асосий мақсад нима эканлиги тўғрисида бош қотириб ўтиришни ортиқча ташвиш деб билади.

Ҳазратнинг ўзи "Ҳайрат ул-аббор" достонида бежиз бундай демаган:

**Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар.**

Биз ёшларга басират сир-асрорларини етарли даражада тушунтириб, дунёга басират кўзи билан боқишини ўргатмагунимизча, улар Навоий шеъриятининг туб моҳияти ва гўзалик сирларини мушоҳада қилишдан ожиз бўлиб қолаверади. Бу дунёда билмаган нарсани билгандай бўлиб кўриниш, маҳдудлик ва хабарсизликдан хотиржам тортишдан ортиқ гумроҳлик йўқ.

Шоирнинг ижод намуналарини ўрганишга рағбат, ул зотнинг қуёшдек порлоқ шахсиятини севиш ва ижодига муҳаббат уйғотиш лозим, деб ўйлайман. Тан олиш жоизки, халқимиз орасида Навоийсиз ҳам ҳамма нарсага ақнимиз етади, Навоийни ўқиб-ўрганмасак-да, англаш керак бўлган ҳақиқатларни биламиз, деган ўй-хаёл билан ўзига таскин берадиган кимсалар оз эмас. Биз ҳали ўтмиш тарихимиз ва адабиётимизни идрок қилиш борасида иллат ва ноқисликларнинг барчасини тўлиқ тушуниб олганимиз йўқ. Демоқчиманки, Навоий сабоқларига амал қилмасдан туриб, жаҳолат, нодонлик, авомлик, мутелик ва ёвузликнинг илдизларини қуритиш мумкин эмас. Ёшларга Навоийни анг-

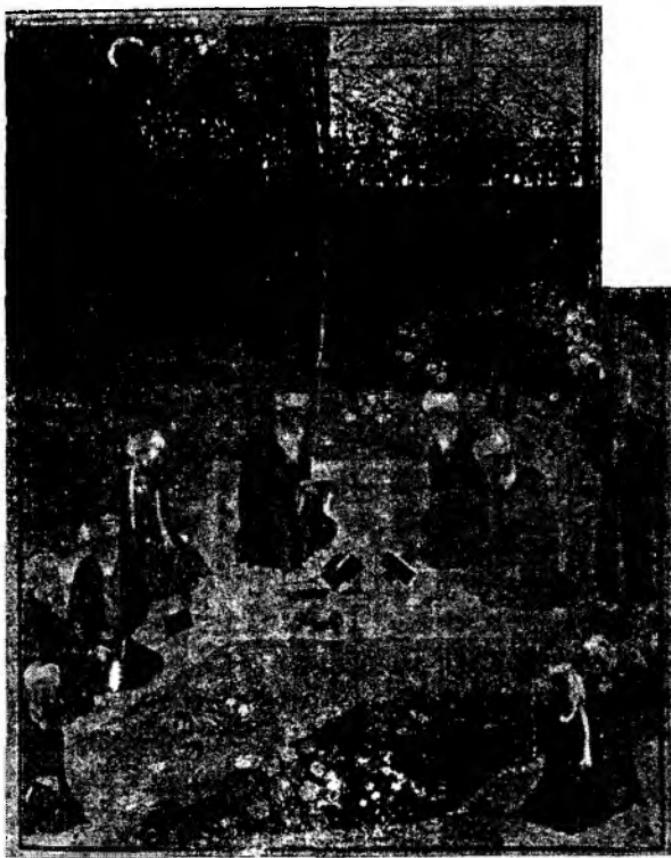
лаш йўллари кўрсатилса, улар билиш зарур бўлган барча ҳақиқатларни билиб олади. Навоий сўзларини тўтидай так-рорлаш билан, ғоя ва мақсадларини тушунмасдан ортиқча билағонликка бериладиган ёшларни маърифатли инсонлар деб бўлмайди.

Мана, ўттиз йилдан буён Мир Алишер Навоий ижодини баҳоли қудрат ўқиб, ўрганиб, талқин этаман. Мен Навоийнинг муҳибиман. Ана шу муҳиблик - мени руҳлантирувчи, чарчоқлик ва чорасизликлардан муҳофаза қилиб, доимий равишда ёзиб-чизишга ундовчи бир асос. Ушбу китоб Навоий шеъриягининг баъзи долзарб масалаларига бағишлиланган мақолалар ва шеър шарҳларидан таркиб топган. Агар улар Навоий шеъриягини пухтароқ англаш ва мушоҳада этишда ўқувчиларга озроқ ёрдам берса, демак, биз мақсадга эришган бўламиз.

I

НАВОЙНИ АНГЛАШ МАШАҚҚАТЛАРИ

НАВОИЙГА ҚАЙТИШ

Мана беш юз йилдан ортиқ муддатки, Алишер Навоий халқ фахри, тилимизнинг байроқдори, шеърият мулкининг сultonи, маданият ва маънавиятимизнинг порлоқ қуёши бўлиб келмоқда.

Навоийта ўхшаш доҳий шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун жуда яхши шаклланган ижтимоий-маданий муҳит ва ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит зарурдир. Навоий ўн бешинчи аср фарзанди. Лекин унинг ижодий шахсияти Амир Темур асос соглан буюк салтанат билан, шу салтанатдаги маърифий-маънавий кўтарилишлар билан чуқур боғлиқ. Амир Темур Мирзо Улуғбек тақдирида қанчалик муҳим ролни бажарган бўлса, темурийзода Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоийнинг Навоий бўлишида алоҳида ҳисса қўшган. Шунинг учун Амир Темур ҳукмронлиги даврларида шаклланган ва ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида ибратли натижалар берган давлатчиликдаги Бирлик туйғуси Навоийни кўп илҳомлантирар эди. "Хурросон ва Мовароуннахр тарихида, - деб ёзганди академик Иззат Султон, - "Темур ва темурийлар даври" деб аталмиш палла Навоийнинг таҳсин ва ғурурини уйғотар эди, чунки бу давр "турк улуси" зодагонларининг ҳокимият бошига келиши ва миллий маданият ҳамда адабиётнинг тараққиёти даври бўлди. Зотан, Хурросон ва Мовароуннахрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг бунёдга келишига замин ҳозирлаган ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси билан бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди". Шу боисдан ҳам Навоий фикри очиқ, руҳонияти соғлом, тўғрилик, ростлик ва ҳақиқатни умр моҳияти деб билган эл учун ижод қилиш заруриятини чуқур ҳис этган. Сўз билан одами алдаш, сўз билан ёлғонни ҳақиқатта айлантиришга ури-

ниш миллат манфаати учун катта зиён ва кечирилмас қабо-
ҳат эканлигини Навоий ҳар нарсадан ортиқроқ тушунган.
Улуғ шоир бутун ижодиёти мобайнида "Сўзда, Навоий, не
десанг, чин дегил", деган талаб ва шиоридан мутлақо че-
кинмаган. Бу - ижод тажрибасида жуда сийрак учрайди-
тан ҳодиса.

Навоий ўн бешдан зиёд шеърий шаклларда қалам теб-
раттан. У ғазал, рубоий ва бошқа турдаги шеърларида ин-
сонга хос жамики гўзал ҳис-туйгулар, эзгуликка чорловчи
маъноларни тасвирлаб берган деса, муболага бўлмайди.

Навоийнинг ўзбек тилида илк маротаба "Хамса" ярати-
ши чинакам ижодий жасорат эди. "Хамса" - беш улкан
достонни ўз ичига олган мукаммал асар. Ҳар достоннинг
ўзи бир оламдирки, ундаги ғоялар, ҳақиқатлар, неча ўнлаб
қаҳрамонлар тақдири инсоният қалбини абадулабад завқ-
лантиришга қодир.

Алишер Навоийнинг буюклиги ва ҳалқимиз тарихидаги
хизматлари мутафаккир шоирлиги билангина белгиланмай-
ди, албатта. Навоий бадиий ижод жабҳасида қанчалик тенг-
сиз бўлса, илмда, яъни олимликда ҳам шунчалик беназир.
Навоийнинг тилшунослик, адабиётшунослик, тарих ва та-
саввуфшуносликка бағишланган асарлари ҳанузгача ўзи-
нинг илмий қимматини бой бергани йўқ. Тилимиз, адаби-
ётимиз муаммоларини ҳал қилишда бу нодир тадқиқот-
ларга қайта-қайта мурожаат қилишимиз, айниқса, ёш ав-
лод улардан пухта хабардор бўлиши зарур.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, адабий, илмий меросини
ўрганиш олижаноб меҳнат. Унинг таржимаи ҳоли, меро-
сига қизиқиши XV асрдан бошланган. Навоий асарлари ўз
замонасидаёқ моҳир хаттотлар томонидан қайта-қайта
кўчирилиб, ҳалққа етказилган бўлса-да, навоийшунослик
йигирманчи асрда янгича шаклланди. Албатта, шўро дав-
рида Навоий асарлари нашри ва тадқиқи бўйича кўп иш-
лар қилиниб, маълум ютуқларга эришилган. Аммо улар
эркин ёки озод бир миллатнинг талаб ва эҳтиёжларини

қондира олмасди. Чунки, Навоий тұғрисида баҳс юриттан ҳеч бир олим шұро мағкураси томонидан белгиланған чизикдан четта чиқа олгани йүқ. Айтиш зарур бұлған фикр-мулоҳазаларнинг аксарияти тадқиқотчиларнинг күнглида қолиб кетгандығи энди сир әмас. Шоирнинг айрим асарлари нега мустақиллик замонигача тұлиқ нашр этилмади? Улуг шоир ижодиётининг ирфоний моҳияти, илоҳий ҳақиқатлари хусусида нимага деярли баҳс юритилмаган? Бунинг сабаблари мушоҳада қилиниши лозим.

Ёшларимиз Навоийни қанчалик чуқур ва пухта билса, маърифат, әзгулик, комиллик сирларини үшанча кенгрөқ әгаллады. Навоийнинг сүзлари дилига үрнашған одам, үзи истасин-истамасин, одамийлик шарафи ва куч-куватини идрок этади. Навоий сабоқларига амал қылған киши үз-үзидан халқ дарду ташвишларини енгиллатишиға бел боғлайды, фикрни - фикрсизликка, илм-маърифатни - нодонликка ва жаҳдолатта қарши қурол үрнида ишлатади. Навоийни етарли даражада билиш - адолат, диёнат ва имон-эътиқоднинг күчига ишонч демак. Күнглида шу ишонч ғолиб бұлған одамлар сони жамиятимизда қанча күпайса, инсоний муаммолар ҳар қалай камайиб боради. Энг муҳими, диний ҳаётдаги маҳдудлик ва chalғышлар ёш авлод онгидан тезроқ барҳам топади. Бунга сира-сира шубҳаланмаслик лозим.

Алишер Навоий мұмтоз адабиётимизнинг марказий сиймоси. Туркий адабиётнинг энг илғор ва безавол ютуқлари шоир шеъриятида мужассамлашған. Буни Озарбайжоннинг беназир шоири Мұхаммад Фузулий, туркман классиги Махтумқули, қозоқ оқини Абай, қорақалпоқ ёзма адабиётининг асосчиларидан бұлмиш Бердақнинг эътирофларидан ҳам англаш мүмкін. Демак, Навоий ижоди қардош халқлар билан бұлған асрий алоқалар, дүстлик мұносабатларини янада мустаҳкамлаш ва янги поғоналарга күтарищдаги үзига хос мұхташам асосдир. Навоий ва Жомий үртасидағи устозу шогирдликни эса ҳар қанча ибрат қилиб күрсат-

са, ўшанча кам. Чунки бундай ҳодисалар кўҳна тарих учун ҳам камёбдир.

Хуллас, кейинги йилларда биз Навоийнинг тилимиз, маданиятимиз, адабиётимиз ривожидаги тарихий хизматларини нисбатан чуқур англай бошладик. Навоийнинг қудратли шахсияти, бетакрор ижодиёти, ижтимоий, сиёсий фаоллиги, бунёдкорлик ғайрати хусусидаги тасаввурларимиз нисбатан ўзгарди.

2

Алишер Навоийнинг ғазалларидан бирида шундай байт бор:
Дедим: назм аҳлиниң сархайли ким бўлғай, деди хотиф:
Навоий бўлғай, улким сен тилайдурсен агар бўлғай.

Ўша хотиф - ғойибдан овоз бергувчи адашмаган: Навоий ҳақиқатда ҳам шоирларнинг сардори, барча давр туркӣ шеъриятнинг сultonидир. Алишер Навоий шеърияти сангъаткорликнинг буюк мактаби. Унинг ижод тажрибалирига таяниб адабиёт тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритиш ёки "Шоир ким, унинг асосий ҳунари нима?", - деган сўроққа аниқ жавоб топиш мумкин. Мен Навоий яшаб, ижод қилган даврни гоҳо ўзимча хаёлан тасаввур айлаб, Ҳазрат шеъриятининг ўқувчилари, мухлисларини кўз олдимга келтиришга уринаман. Улар кимлар? Энг аввало, шоирлар, ижодкорлар - гўзаллик ва шеъриятнинг сир-асорини ҳам, қадр-қимматини ҳам англай оладиган кишилар. Кейин илм аҳли - Навоийга олимларнинг - шоири, шоирларнинг - олими деб қараган, Навоийни илм-фаннинг толмас муҳофизи, буюк маърифатпарвар ўлароқ эъзозлаган олиму уламолар. Яна бир тоифа: Навоий асарларида фалсафанинг энг мураккаб, энг долзарб муаммолари шеър тили или гўзал талқин қилинишига тан берган файласуфлар.

Хуллас, Алишер Навоий шеъриятидан баҳрамандлик кўнгил эҳтиёжи бўлиб қолган мусаввирлар, мутаннию ҳофизлар, давлат ва ҳокимият соҳиблари, ҳақ, йўлчилари -

дарвеш, фақир, ориф ва ошиқлар, мадраса талабалари, дин ва шариат вакиллари, косиблар, ҳунармандалар, дәхқонлар...

Эҳтимол, бу қайдлар кимгadir эриш туюлар. Лекин эриш туюлмаслиги керак. Оддий китобхонни қўя турайлик. Шоир - шоирнинг, ёзувчи - ёзувчининг ёзган нарсасини ўқимай қўйган замонда ўқувчининг дид, савия ва ички талаблари деярли унтилган бир даврда, кўпчиликнинг Навоийга қизиқиши сабаблари тўғрисида ўйласа асло зарар қилмайди.

Дарвоқе, бундан бир неча йил аввал матбуотда "Навоий хослар шоири", деган бир фикр айтгилган эди. "Хослар" - алоҳида тоифа демак. Одатда аҳли тасаввуфга хослар дейлади. "Аъхос" - хосларнинг хоси, "хос" - сараланган кишилар жамоаси, "авом" - саводсиз ёки саводи паст оддий халқ, "аъом" - авом даражасига ҳам кўтарилимаганлар гуруҳи. Булар тасаввуфий истилоҳлар. Шунинг учун на тасаввуф нуқтаи назаридан, на илм, савия, маданият мезонига кўра Навоийни "хос"лар шоири дейиш ҳақиқатта мувофиқ келмайди. Навоий шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам, ошиқнинг ҳам, орифнинг ҳам - ҳамма-ҳамманинг шоири. Навоий шеъриятидан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуд. Ҳатто золим ва жоҳил, нодон ва гумроҳ ҳам Навоий шеърларидан шифо топади. Чунки Навоий шеъриятида битта бош мақсад бор - Комиллик. Битта сарбон туйғу мавжуд - Камолот туйғуси. Асосий биргина нур қайноги бор - Ишқ.

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,

Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

Икки жаҳоннинг ҳам мазмун-моҳият ва саодати шу ишқда.

Комиллик тўғрисида сўз юритилган айрим қадимий китобларни ўқиганда, комиллик мақоми замин одамига насиб этмайдиган бир нарсага ўхшаб туюлади. Тўғри, комил инсон мартабасига юксалиш мashaққатли - риёзат ва заҳматни талаб этадиган иш. Тасаввуфий мазмундаги комиллик шартлари янада оғирроқ. Лекин Навоий масалани му-

раккаблаштиrmайди. Аксинча, ҳар қандай мураккаблик ва қийинчилекни осон ҳал қилиш йўли ёки усулларини кўрсатади. Шулардан бири, эҳтимолки, биринчиси, комиллик даъвосини дилдан супуриб ташлаб, ноқисликка нигоҳни қаратиш, яъни ўз нуқсонларининг мушоҳадасига киришиш:

**Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлагай.**

**Ўз камолидин демас аҳли камол
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол.**

**Сенки нуқсон ичра комилсан, басе,
Олим айтиб ўзни, жоҳилсан басе.**

"Нуқсон ичра комил"лик дегани нима? Бу - нафс дастидан халос бўлмаган ўзлик. Навоийнинг комиллик маслаги нафс ҳукмронлигидан бутунлай озод янги бир руҳоний "Мен" салоҳиятига асосланади. Инсоннинг иймони ва вижданни ана шу "Мен" ўз тасарруфига олмагуингча, у ҳеч қачон комиллик завқига этиб боролмайди. Ҳурлик, эзгулик, ҳақиқат тўғрисидаги иддаолар шунчаки қуруқ гап бўлиб қолаверади. Шарқнинг буюк шоирларидан бири "Оллоҳни жуда очиқ кўришни истасанг, "Мен"ни жуда очиқ кўришни ўрган", деганда, нафс учун "ўлган", руҳ учун ҳаёт бошлигар ўша янги "Мен"ни эътиборда туттган.

Навоий бир язалида:

**Руҳ раҳмоний эрур, нафс эрур шайтоний,
Иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут,** - дер экан, худди шу "Мен" тақдиди учун жавобгарликка чорлагандир. Инсон қисмати ва маънавиятида тасаввур этиб бўлмас ўзгариш, гаройиб янгиланишлар ижодкори бўлмиш ушбу "Мен" хусусида сўзлашимизнинг яна бир сабаби бор.

Азизиддин Насафий "Комил инсон" номли китобида ёзади: "Билгилки, комил инсон қуйидаги тўрт нарсага муқаммал шаклда эга бўлган инсондир. Уларнинг биринчиси, яхши сўз, иккинчиси, эзгу фаолият, учинчиси, гўзал ахлоқ, тўртинчиси, илм". Бу тўрт нарсага эришган киши комил

бўлиши мумкин, бироқ ҳурлик шавқини қўлга кирита олмас экан. Сабаб? Чунки у ҳали тарк ва фано ҳолининг мададига муҳтождир. Чунки у яхши ахлоқ, яхши амал ва илмда нечоғлик илгарилаган бўлмасин, тўла маънода қўнгул тозалиги ва осудалигини қўлга киритиб билмаган. Хўш, нима қилиш керак? Фано ҳолидан нажот кутиш лозим. Навоий газалларидан бирида ёзади:

**Дединг: "Фано недур?" Мухтасар дейин: "Ўлмак!"
Ки шарҳин тиласанг юз рисола бўлғусидур.**

Бизда фано шарҳида ҳатто бирор рисола ҳам йўқ. Шунинг учун ўша мухтасар шарҳ: "Ўлмак, йўқ бўлмак" дан бошқасини деярли билмаймиз. Ҳолбуки, Навоий девонларидағи неча юзлаб байтлар, бутун бошли газаллар фано талқинига баришланган. Мана ўша байтлардан айрим намуналар:

**Кирсанг фано тариқига девонавор кир,
Ул важҳдинки, ақл бу йўлда ақиладур.**

ёки:

**Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангким, бўлмайин султонга муҳтож.**

Фано тариқининг бош талаби ва туб моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: инсоннинг ихтиёр ва иродаси - унинг сифатлари, бошқача айтганда, шахснинг сифатлари унинг ихтиёр ва иродасини ифода этади. Лекин ўзининг башарий иродаси билан у Ҳақдан ажralган. Яъни, ирода ўртадаги ҳижоб. Демак, инсон ўз-ўзича ожизлик, нөқислик, кучсизликларини бутунлай енга олиш имкон ва иқтидорига эга эмас. У фоний нарсадан кечиб, боқийга эришмоғи лозим. Ҳақ иродаси ҳам азалий, ҳам қудратли. Илоҳий ирода эгаси бўлиш эса, юқорида айттанимиз, одамнинг барча махлуқотлардан буюклиги ва устуналигини намойиш этадиган қудратли "Мен"нинг туғилиши. Шу учун ҳам Навоий:

**Дема жоми фано ичра эзилмиштур ажал заҳри,
Навоий жон бериб, ул жомни чекмақдур армоним,-
деб ёзган.**

Маълумки, комил инсон тушунчасини тасаввуфга биринчи бўлиб Муҳийиддин ибн Арабий олиб кирган ва назарий жиҳатдан асослаб ҳам берган. Унингча, "Инсони комилдан юқори мукаммал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда "Инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони нотик, - улар фақат сувратда инсондирлар, холос". Бу фикрлар беихтиёр Навоий бобомизнинг бир қитъаларини хотирга келтиради:

**Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолигдин.
Ким буларга гадолиг ортиқдир,
Аҳли суратга подшолигдин.**

Демак, "аҳли маъни" - комил инсонлар, "аҳли сурат" - комиллик насиб қилмаган кимсалар. Навоий шеърияти эса комиллик фазилати ва ҳақиқатларининг мислсиз бир бадиий қомусидир.

3

Тасаввуфга багишланган мӯътабар китобларда такрор-такрор келтириладиган бир ҳикоят бор: нақл қилинишича, Шайх Самъуннинг мажлисида бир одам унинг ёнига келиб ўтириб ундан "Муҳабbat недур?" - дея сўрабди. "Бугун бу масалани тушунмоққа қодир бирор-бир кимса йўқдур", - дебди Самъун. Шунда унинг ёнига бир қуш келиб қўнибди. Шайх қушни тиззасига олиб, "Муҳабbatни англаган бирор жонзот бўлса, мана шу қуш эрур", - дебди-да, унга юзланиб сўз бошлабди: "Сўфийлар ишқ ва муҳаббатда шу, шу... даражаларга юксалдилар. Шундай, шундай сирларни мушоҳада этдилар..." сингари бир қанча гапларни айтибди. Самъун ишқ ҳақида шу қадар таъсирли гапирибди-ки, бир пайт унинг тиззасидаги қуш ўлик ҳолида ерга қулаб тушибди. Ва бу ҳол мажлис аҳлини ҳайрону лол этибди. Ҳазрат Навоийнинг айрим ғазалларини ўқиганимда, мана шу ҳикоят тез-тез ёдимга келаверади. У ғазалларнинг сир ва таъсир қувватини таърифлаш қийин. Баъзан уларнинг ба-

шар хайлига мўлжалланганлигига ақл ҳам унча бовар этмайди. Чунки Навоийнинг аксарият ғазалари, ақлусти бир туйгу ва завқи руҳоний ила битилган.

Нажмиддин Кубронинг таъкидлашларича, "Муҳаббатнинг интиҳоси ишқнинг ибтидоси эрур. Муҳаббат қалб учун, ишқ эса рух, учундир". Шунингдек, Ҳақ сифатларининг мушоҳада этилишига муҳаббат, Ҳақ феъллари нурининг идрокига ишқ ва Ҳақ зоти нурининг мушоҳадасига унс дейилмиш.

Навоий:

Хилвате тониб, сени жисмим аро жон айласам,

Балки жон хилватсаройи ичра меҳмон айласам,
деган мисраларни ёзганида қарилик фаслига еттан ва руҳида унс ҳоли ғолиб эди. Буни байтнинг умумий мазмунидан, хусусан, хилват орзусидан илғаш қийин эмас.

Хилват - халқдан узоқлашиб, улардан айри яшаш учун бирор-бир гўшага чекиниш демак. Тасаввуфий маънода хилват ёки узлатдан кўзда тутилган асосий мақсад, ёмон ахлоқдан ажралиш, тубан ишлардан воз кечиш, қалбни жилолантириб, руҳни ҳузур ва фароватта етиштириш. Бу узоқ давом этадиган ҳодиса эмас. Лекин шу қисқа муддатда маъшуқа ошиқнинг жисми аро жонга айланиши мумкин. Навоий эса ошиқлар учун доимий орзу бўлиб келган ёр ила хилват хусусида сўзлаётир. Аммо бу хилват моҳияти тамоман бошқача. Чунончи: ошиқ ёрни жисми ичра жон этиб "хилват саройи ичра меҳмон" қилиш билан кифояланмасдан, "таңда жон янглиғ" уни жон бағрида шинҳон тутмокчи:

Хилват элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун,

Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам.

Маълумки, жон форсий сўз бўлиб, рух, кўнгил, тириклик нафаси сингари маъноларни ифодалаган. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётида жон тушунчаси жуда кенгайтирилиб, калима таркибига янги маънолар киритилган. Масалан, эндингина сайри сулук йўлига кирган дарвешларга мавлавийлар "жон" дейишган. Кўп тариқатларда эса жондан

мурод меърожи маънавий бўлган. Бундай юксалиш ҳолидай йироқ шеърхон висолни яшириш, махфий сақлаш учун "жон пардаси"ни имкони бўлгани қадар ҳар томонга осиш ёки қандай осишни умуман тасаввур қила олмайди:

**Анда ҳам жон нардасин ҳар сари осиб сатр учун,
Васлинг ихфосин нечаким, бўлғай имкон, айласам.**

Хўш, бу гаплар кимга қаратилган ва уларнинг ҳақиқатини ким тўғри англай олади? Ўзлик масаласида бош қотирмаган, ўзлиқдан кечиш йўл-йўриқларидан бехабар ҳеч ким. Мосиводан (Ҳақдан бошқа ҳаммасидан) бутунлай фориг бўлиб, Ҳақда боғланган чин ошиқ ёки ориф мана бу байтда гап нима тўғрисида эканлигини тез ва хатосиз билиб олади:

**Чу бу хилват ичра не ўзлук эрур маҳрам, не мен,
Ҳар не номаҳрам дурур, ўздин паришон айласам.**

Аслида "ўзлик" ҳам бир мен. Аммо Навоий шундай бир "хилват"дан баҳс юритаётирки, унда ўзлиқдан нисбатан ажралган, аниқроғи ишқ оташида тобланган иккинчи "мен" ҳам ёрга тўла маҳрам бўлишга қодир эмас. Бироқ, "ҳар не номаҳрам" бўлса, барча-барчасини ўздин йироқлаштиришта қасд қилган худди ана шу "мен" ғазалнинг бош қаҳрамонидир. Нафс ва нафсоний майллар унга ағёр бўлганидек, Ҳақдан йироқ қолганлар ва воқиф бўлмаганлар ҳам ағёрдир. У ишқ изҳорига тил нечоглик ожиз деб билса, ҳижрон дарди шарҳида ҳам "безабонлиғ" "усули"ни танлайди:

**Дафъ ўлуб ағёр, топсам бор ул хилват аро,
Безабонлиғ бирла шарҳи дарди ҳижрон айласам.**

Тасаввур қилингки, ошиқнинг хилватга даҳлдор ва байт-ма-байт таъкидланиб келинган деярли барча истак ёхуд хоҳишлари рӯёбга чиқди. У энди мутлақ фориг ва сокин одам. Бундай ҳолнинг ҳикмати нима? Биринчи ҳикмати, лаҳза мазмuni, лаҳза сурурини ўзида мужассамлаштирган ва лаҳза нуридан мунаvvар ҳолга соҳиб бўлиш. Зоро, боқий умр асрори "бир лаҳзалик ушбу ҳол аро" яшириндир. Шу боис ҳам ошиқ ҳеч иккиланмасдан, "Умри боқий топқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро", дейди. Иккинчи ҳикмат,

ошиқлик камолини белгиловчи бехудлик ёки бехушлик "мақоми"га кўтарилиш. Бу мақомда тил ишқ асрорига маҳрам эмаслигини англаган ошиқ бир умр жамол завқи ила нафас олишни истайди:

**Умри боқий тошқамен, бир лаҳза ушбу ҳол аро,
Ўзни бехуд, кўзни рухсорингга ҳайрон айласам.**

Сиртдан қаралганда, ғазал мақтаъсидаги фикр олдинги байтлардаги гаплар билан мантиқан унча боғланмайди. Чунки ўқувчи ишқ тарки иқорини хаёлга ҳам келтирмайди. Аксинча, сultonий бир ҳолга етишган ошиқликнинг истиқболига ўзича инонгиси келади. Аммо ғазалда талқин этилган "хилват" туйғусини ҳамма ҳам идрок қилишга қодир эмас. Айниқса, ўздин кечиб, ҳайрат водийсига етган "бехуд" ошиқ аҳволига кўпчилик бошқача нигоҳ билан қараши табиийдир. Шоир масаланинг шу жиҳатини ҳам ҳисобга олади ва ишқ йўлидан чекинишга асло иложи йўқлигини шундай тарзда баён этади:

**Эй Навоий, дема иқрор айла ишқи таркини,
Ким инонгай, гар ўзумга буйла бўҳтон айласам.**

4

Одатда, орифона ғазалларда ҳаёт воқеа-ҳодисотлари ва инсон қисматига чуқур нигоҳ ташлаш, каттадир, кичикдир, ҳар бир нарсани фано ва бақо ҳоли ила мушоҳада қилишга даъват этилади. Алишер Навоийнинг:

**Даврон гулию гулшани хорига арзимас,
Гулгун майи балойи хуморига арзимас,** -

байти билан бошланган ғазалининг бирор бир байтида ҳам маъқулланган, эътироф этилган, қадрлашга лойиқ кўрилган нарса, ҳодиса ёки ҳақиқат йўқ ҳисоби. Ҳамма-ҳаммаси учун битта хулоса, битта ҳукм: "Арзимас!"

Бир ёқлама қарааш, ёруғликни ҳисобга олмай, зулматни инкор айлаш Алишер Навоийга бутунлай ётдир. Даврондан ҳар қанча нолимасин, даврни ҳар қанча айбламасин, одам фарзанди ўз даври ва давронидан ажралиб яшай ол-

майди. Бундай умринг маъниси ҳам, кераги ҳам йўқ. Қолаворса, давр ва замонда ҳамма нарса ёмон дейиш ақдан эмас. Навоий буни ҳам шу қадар мукаммал билганки, бир узалида:

Давр ичинда фитна ҳам кўп, хўб ҳам беҳад, валек

**Бўлмагай мингдин бир ул сарфитнаи давронча хўб,-
диги ўқувчини даврон макр-ҳийлаларидан ғафлатда қолмас-
ликка чақирган. Демак, ёмонни билиш яхшини қадрлашга
хизмат этмоғи керак. Ёки аксинча. Ана шунда:**

Миғ йил киши жаҳон элига қилса шоҳлик,

Бир дам алар иҳонату орига арзимас -

лигини чуқур тушунишда қийинчилик сезилмайди. Тарих ни по жаҳонгирлар мисолида шоҳлик, салтанат ицқи ҳам бақоситлигини кўп бора исботлаган. Навоий шоҳликни дунёти боғланниш ишқининг энг олий шакли ўлароқ тилга олган. На шоҳ Ниқодир одолот ила ҳукм юритмасин, тожу тият ҳалду қалойиқ ори ишқиданнинг бир дамлик камси-
тилишига архимаслигини ҳаққоний таъкидлаган. Шу ўринда бир муаммогоғ синиқлик киригтиш зарурга ўхшиди.

Назаранинг замерида тарки дунё туйғусига даъват бор. Умуман, Шарқ мутафаккирлари, айниқса, тасаввуф ва та-
ғиҳиуф адабиёти вакиллари тарки дунё ҳақидаги фикр-
қарашларини ҳамиша очиқ-оидин ифодалаганлар. Шўро мифкуриси тасаввуф ва мумтоз шеъриятнинг айнан тарки дунёчилик тушунчаларига кескин қарши чиқди ва уларни тимоман инкор этди. Бу тўғрими, нотўғрими?

Моддиётчилик маъносида нисбатан тўғри, аммо маъна-
вий-руҳий камолот нуқтаи назаридан нотўғри. Дунё ва олам ўзига хос бир ҳукмрон - ҳокими мутлақ. Одам фарзанди, у билан муроса қилишга, унинг талаб, истаклари билан ҳисоб-
лашишга мажбур. Бундан у ҳамиша ҳам ютқазавермайди.
Балки, эл-юрг манфаати ва тараққиёт учун ҳисса қўшади.
"Ҳар не қадар бу оламнинг ҳол ва ишлари ўткинчи бўлса
ҳам, - дейди Азизиддин Насафий, - алдансак ва алданма-
сак ҳам бу дунёга эҳтиёжимиз бор. Шу эҳтиёж туфайли

нокаслар билан суҳбатлашиш, бехабарлар билан бирга бўлишга мажбурмиз". Тасаввуф, зоҳиран дунё билан алоқани узмай, одамларга нафи етадган ҳеч бир ишга қўл силтамаган ҳолда, ботинан дунёпарат бўлмаслик, нафс "аркон"лари билан фоний дунёга боғланмаслик йўл-йўриқла-рини белгилаб берди. Шу учун тасаввуф бошқа кўп касб, ҳунарлар қатори, ҳатто тижоратни ҳам қўллаб-қувватла-ди. Бу ҳақда улур юртдошимиз Абубакр Муҳаммад бин Исҳоқ Бухорий Калобозий ёзади: "Сўфийлар зироат, ти-жорат ва ҳунармандлик каби шариат мубоҳ айлаган йўллар билан мол топиш ҳалол, деган нуқтаи назарда ҳамфир-дурлар. Аммо мол топганда ҳушёр бўлиш, қаллоблик қил-маслик ва шубҳали нарсалардан қочиш шартдир. Уларга кўра, меҳнат қилиш ва пул топишдан мақсад ёрдам қўлини чўзиш, бирорларнинг мол-мулкига кўз олайтириш ҳиссининг илдизини қуритиш, пулни ҳалқ учун харж айлашни ният этиш ва қўшниларга ғамхўрлик туйғусидир". Бундан ортиқроқ мурувват, бундан зиёд холис ният ва олий туйғуни тасаввур этиш мумкинми? Алишер Навоий бир ғазалида:

Замона аҳлиға гарчи ўюнчилиқдур иш,

Енгар ҳам охир аларни замонанинг ўюни, -

дейди. Бугуннинг тили билан айтганда, бу байтда замона-созлик найранги, шахсий ғараз ва иddaоларни кўзлаб за-монга мослашиш ҳолати қораланганд. Навоий буни ўз номи билан "**ўюнчилиғ**", деб атайди. Бироқ бундай ўюнчилиғни енгид, "**ўюнчи**"ларни забун этадиган бошқа бир катта ўйин бор. Бу - замонанинг ўйини.

Инсон шуни билиш, шу шафқатсиз ўйиндан ўзини четга олишда кўпинча ожизлик қиласди. Ва гоҳо хаёлга келмас дунёсеварлик машғулотларида қўли баландигини кўз-кўз қилмоқ истайди. Ахир, манқалга оддий ўтин ёқса бўлади-ку! Йўқ, ҳалқдан ажralган дунёдор "**манқал**"ига рангдор, хуш ҳид таратувчи ёғоч ёндиради:

Манқалда уду сандал агар айласанг ўтун,

Бир лаҳза дуд бирла шарорига арзимас.

Бундаги "манқал" бир тимсол. Ҳозирги даврда "манқал" нинг шакллари ўзгариб, турлари кўпайган, албатта. Камёб, қимматбаҳо "ёғоч"га ҳорисликчи? Ақл бовар қилмас дара-жада кучайиб, кент томир ёзиб кетган. "Дуд" ва "шарор"-дан андиша ҳисси пасайган десак, ҳақиқатдан кўз юмган бўламиз.

Тўғри, инсон дунёга бир марта келади. Елдай ўтадиган шу қисқа умрни эркин, ҳар қандай қарамлик ва муҳтожликдан фориғ, яйраб ўтказишга у тўла ҳақли.

Даҳр боғинда неча кунким тириксан, айтқиљ,
Ким яна тоғмоқ эмас маълум бу бўстон каби.

Навоийнинг бу ўтилари нақадар донолик ва ҳаётсеварлик билан айтилган. Лекин ақлни таний билиш чоғларида поқ билмоқ керакки, ҳаёт бўстонида айш қилиш - ғафсоний ва шаҳвоний қувватларга эрк бериш дегани эмас. Молмулк йириши пойтиси, мартаба баландлиги, "тотлиғ-тотлиғ" омоқ, "турлик турлик" кийиб, ҳашаматли қасрларда роҳлатланиб ишлеш бўлар ҳим умр моҳиятини акс эттирамайди. Навоийга кўра, тириклик лўши, аввало, иафсни руҳга таслим лўлиш, ишқ, маърифат, гўзаллик нури илиа қўнгулга зийнат беришdir. Шундагина инсон дунё фатҳи учун лашкар тортмоқ "силоҳ гарди ғуборига" арзимаслигини ҳам, одамлар орасидаги бир фурсатлик нифоқу жанжаллар асрларга чўзилган умр фароғатини буткул йўқقا чиқариш эҳтимолини ҳам англаб одим ташлайди:

Юз қарн олам аҳли аро айламак нишот,
Бир дам алар нифоқу ниқорива арзимас.

Навоий шеърларини киши қанча кўп ўқиб, маъно моҳиятини қанча кўпроқ англай бошласа, фикр-мушоҳада меҳнатидан ўланча ҳузурланадиган, руҳнинг қудрати ва сеҳрига ортиқроқ ишонадиган бўлиб бораверади. Астасекинлик билан бўлса-да, тубан майллар, қаҳрли туйғулар, саёз ва қиймати ҳаминқадар тушунчалар қалдан чекина бошлайди. Энг муҳими, сиз ўз вафлатингиз "чегара"сини кўриш, Навоий талаб қилганидек, ноқисликларингиз ис-

ботидан чүчимайдиган ҳолга күтарилишга уринасиз. Бу умидбахш уриниш жараёнида ўзингизча бир нарсанинг ҳақиқати ва моҳиятини аниқроқ, теранроқ, кашф этишга жаҳд қиласиз. Бу - фано ҳоли, фано йўли ва фақру фанолик орзуси эрур. Чунки, Навоий қайта-қайта фано хусусида сўзлайди, фано сирларини шарҳлашдан, фано водий-сига сайр этишга чорлашдан тўхтамайди. Фикр юриттанимиз ғазал мақтаъида ҳам ўқиймиз:

**Киргил фано йўлиға, Навоийки, даҳри дун,
Бу умри бесаботу мадорига арзимас.**

Навоий дунёқарашида комилликни кафолатловчи ҳол - фано ҳоли, дилни яйратувчи, толиқишилар, ториқишилар, жабр-жафолардан ҳолос этгувчи маскан - фано майхонаси, Ҳақ висолига етказгувчи йўл - фано йўли.

Абу Наср Саррожга кўра, фано, нафснинг ёмон сифатлардан ҳолос бўлиши ва покланиши. Фано уч турлидир: биринчи, қулнинг ўз нафси ва сифатларидан фано бўлиб, Ҳақ сифатларига эга бўлиши. Бу - фанои афъол. Иккинчиси, қулнинг Ҳақни билиш билан Ҳақнинг сифатларидан ҳам фано бўлиши. Бу - фанои сифот. Учинчиси - қулнинг Ҳақ борлиғига фанолиги, яъни фанои зот. Фанои афъол шартларини бажаришнинг ўзиёқ, инсон ахлоқини гўзаллаштиради. Чунки Ҳужвирий айтмоқчи, жаҳолат фано бўлгач, илм боқий бўлади, ғафлат кеттач - маърифат, меҳр ва муҳаббат муқимлашади. Навоийнинг кўрсатмаси бўйича, фано расмин забт айлашни истаган киши зинҳор-базинҳор нафс ила руҳни қориштирмаслиги зарур:

**Гар фано расмин қилмоқ тилар эрсанг мазбут,
Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут.**

Хуллас, шоир фано тариқига зўр ишонч билан қарайди. Шу тариқ орқали, хирқа, тасбих, мусалло каби воситаларсиз ҳам ишқ, ва руҳ, илмини эгаллаб, висолга восил бўлишни алоҳида таъкидлайди:

**Фоний ўлғил, тиласанг васлки, бу йўлда эрур,
Хирқау дафтару тасбиҳу мусалло офат.**

Алишер Навоий таваллудининг беш юз йигирма беш йиллиги тантанали нишонланган йили биз талаба эдик. Ўшанда Навоий асарлари билан бирга Навоий ҳаёти, ижодига бағишиланган кўп нарсалар босилган эди. Биз уларни иложи борича назардан четта қолдирмаслик ва топиб ўқишга ҳарекат қиласадик.

Айниқса, "Ўзбекистон маданияти" газетаси, "Гулистон", "Шарқ юлдузи", "Ўзбек тили ва адабиёти" журналларида чиққан ижод намуналарини, албатта, ўқирдик. Ўшанда "Гулистон" журналида марҳум шоир Собир Абдулланинг бир туркум шеърлари чоп этилиб, биттаси Алишер Навоийга бағишиланган мадҳия эди. Шеърдаги бошқа бирор сўзни ҳам ҳозир эслай олмайман, лекин мана бу тўрт мисра ҳанузгача хотирдан чиқмайди:

Билмак Навоийни - бу зўр маърифат нишони,

Билмак Навоийни - бу юксакка элтар они.

Билмак Навоийни - бу ўз нафъи, йўқ зиёни,

Билмак Навоийни - бу ойнаи жаҳони.

Ёшлик тасаввури билан, демак, Навоийни билиш маърифат, юксаклик ва жаҳонни кўриш "ҳужжати" деган хулосага келганман. Лекин Навоий ижодиётининг моҳият ва руҳоният оламига кириш, гўзаллик сир-асрорини баҳоли қудрат англаш осон эмаслигини, рости ўйлаб ҳам ўтирганимиз.

Навоийни англаш "мақоми"га етиш том маъноси или бир саодат. Фақат бунга боятда секинлик билан, ниҳоятда кўп мутолаа ва мушоҳада или, маълум бир ҳаёт тажрибасига эга бўлиш билан эришилади. Демоқчимизки, Навоий ижодиётини шошилиб ёки кундалик ҳаёт ташвишларига кўмилиб ўрганиш жуда қийин. Навоий ҳазратларининг ижод қасрларига кириш - муқаддас бир ибодатгоҳга, улкан бир санъат масканига киришдек махсус тайёргарликни талаб қиласади. Навоийнинг руҳонияти шу қадар баланд, Навоийнинг тафаккур дунёси шу даражада теран ва маҳобатли.

Навоий меросини ўқиб-ўрганиш бундан ўн йиллар му-

қаддам ҳам алоҳида тоифа ёки гурухнинг эҳтиёжи эди. Бутун энди бутун бир миллатнинг эҳтиёжига айланиб бораётир. Демак, миллат тафаккур меҳнатини зиммасига олмоқчи. Руҳоният учун қайғурмоқчи, ўзлигини танимоқчи ва Ватан билан бир жону тан бўлиб яшамоқчи. Бундан ҳар қанча қувонса арзиди.

"Навоийни бугун яхши ўрганмоқ керак!" - дейилганда, "Кеча нега яхши ўрганилмади?" - деган саволга ҳам жавоб тошиш керак бўлади. Шу маънода баъзи фикрларга диққатни қаратмоқчимиз.

Алишер Навоий ғазалларидан бири шундай байт билан бошланади:

**Кийик чарми заиф этнимга мажнунлуғ нишони бас,
Жунуи тоши синуқ бошим уза қуш ошёни бас.**

Байт мазмунини унча қийналмасдан тушунса бўлади. Шеър қаҳрамонининг ташқи сувратини ҳам тасаввур этиши осон: "кийик чарми"га ўранган заиф бир вужуд. "Жунун тоши" устидаги яраланган бош. Бу ғариб бош соҳибининг бирдан-бир орзуси мажнунлик ҳолига эришиш ва "қуш ошёни"ни манзил айлаш. Демак: "нишон"дан ва "ошён"дан мурод - мутлоқ ҳурлик истагини билдириш. "Кийик чарми" ҳам, "қуш ошёни" ҳам орзуга ишорат. Лекин кўп қатори "заифлик" ва "синиклик" нималитини билсак-да, шахсан мен, ҳолат ўлароқ уни идрок қила олмайман. Биринчидан, бундай ҳолнинг сирини билмайман. Иккинчидан, бунақа ҳолатни яшамаганман. Шунга қарамасдан, байт мазмунидан кўнтилга бир енгиллик инади. Негадир айнан "қуш ошёни" ибораси дилимга ёқимли эшитилади. Энг муҳими эса, орзиқтирувчи бир кайфиятдир. Бу кайфиятнинг номи руҳоний ҳурлик. У қандай туғилади ва унга қандай эришилади - бу энди муаммо.

Алишер Навоийга қўра, агар кўнгиlda ишқ оташи ёнмаса, коғирлик билан мусулмонликда фарқ қолмайди. Ишқ бўлмаса, зуҳду тақво қуруқ даъводир:

**Ишқ қўнглунгга солиб дард, они қон этмиш,
Ол кисват била кофирни мусулмон этмиш.**

Яъни, ишқ қўнгулга дард солиб уни қон этмиш. Лекин шу қон қўнгил либоси бўлганлиги туфайли кофир мусулмонга айланмисш.

Албатта, бунда назарда туттилган "кофир" - нафс. Уни мусулмон айлаш "тажриба"си эса соф тасаввуфий тажриба. Бу "тажриба"нинг талаб, эҳтиёж, шарт ва мажбуриятларини иnobatting олмай, Навоийнинг рух, қўнгул, фано, бақо, ҳурлик ҳақидаги фикр ва тасвирларини умуман тўғри мушоҳада этиб бўлмайди, Чунки, Навоийнинг лирик қаҳрамони Ҳақни ичким ўлароқ нафсда мушоҳада айлагани учун у ниҳоятда кучли рухий, ҳиссий салоҳият соҳибидир. Унинг қўнгил ва рух оламига яқинлашишининг бир неча йўли бор. Шулардан бири - тасаввуф.

Тасаввуфни қоралаш, унинг ҳақиқатларини нотўғри талқин қилиб, мутасаввифларни бадном айлашни шўро мағкураси равнақи учун бел боғлаб хизмат қилган олимлар бошлигани йўқ. Бу иш ўнинчи асрлардаёқ бошлиланган. Тасаввуфдаги Ҳақ нарса ботил сифатида кўрсатилгач, ҳалойиқ қўнглида тасаввуфга нисбатан нафрат уйғониб, қўнгиллар сўфийлардан совиган. Калобозийнинг айтишича, тасаввуф ҳақиқатини биладиганлар бир гўшага бекиниб, билганларини бошқалардан сир туттганлар.

Шўро даври адабиётшунослигидаги Навоий ижодиётини имкони бўлгани қадар тасаввуфдан узоқлаштириш ёки ажратиш нуқтаи назари ҳукмронлик қилган бўлса, қайта қуриш ва ошкоралик замонидан сўнг бунга мутлақо тескари ҳаракат бошлианди. Яъни, Навоийнинг деярли ҳар бир шеъридан тасаввуфий маъно ахтариш, қандай қилиб бўлса ҳам ирфоний ҳақиқатларни "кашф" этиш умумий бир интилишга айланди. Кечагина тасаввуфга ёт бир назар билан қараган ёки бу таълимотнинг куч-қуввати ва мавқеи билан ҳисоблашишни истамайдиган олимлар ҳам тасаввуф ҳақида ижобий фикр-мулоҳазаларини баён қилишга ки-

ришдилар. Мустақилликдан кейин сўфийлик ва тариқатлар тарихи, тасаввуф ва адабиёт муаммолари эркин ўрганила бошлианди. Тасаввухни пухта тадқиқ этмасдан мумтоз адабиётни текшириш самара бермаслиги равшанлашди. Бу ҳодиса баъзи навоийшуносларга ҳам ички бир енгиллик бахш этди. Чунки улар айнан ўша шўро мафкураси талабларини ифодалайдиган ва тасаввуф маслаги Навоий дунёқараши учун ҳам, шеърияти учун ҳам ҳал қилювчи аҳамият касб этмаган, деган ҳукм ва баҳоларининг тасдиғини кўргандай бўлишди. Ҳолбуки, айрим саёз ва шошмашошарлик билан амалга оширилган ишлардан ташқари, кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этган ва Навоий ижодиётига янгича қарашни тасдиқлашга қодир тадқиқотлар ҳам яратилди. Тўғри, бу ишларнинг ўзига яраша нуқсон ва камчиликлари бор. Даствлабки уриниш ва изланишлар учун бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Биз истаймизми, истамаймизми, навоийшунослиқда маълум бир саёзлик, якранглик ва турғунлик кўзга ташланиб турибди. Уни бартараф этиш осон эмас. Бунинг учун биринчи навбатда Навоий шеъриятининг руҳоният ва туйғулар оламига қарашларни тубдан ўзгартириш лозим, янгича тадқиқ усул ва йўларини жорий этишга уриниш керак. Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий "қатлам"лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний "қатлам"ларини ҳам очиш лозим. Буни эса тасаввуфий илмга эга бўлмасдан юзага чиқариш жуда-жуда душвордир. Албатта, юқорида қайд этилганидек, Навоийнинг ҳамма шеъридан тасаввуфий моҳият излаш ва уларни атайин тасаввухлаштириш тамоман номақбул ишдир. Айни пайтда, шуни ҳам унутмаслик керакки, Навоийнинг аксарият шеърларида тасаввухнинг ё зиёси, ё сафоси, ё маъноси ёки истилоҳ ва тимсоли эркин ўрин эгаллаган. Буни ҳам инкор этиб бўлмайди. Фақат ишқ, фақат ҳақиқатда эмас, ахлоқ-одоб, рух, тафаккур, маърифат, шахс тарбияси ва дунёга муносабат масалала-

рида ҳам тасаввуф Навоий дунёқарашини машъалдай ёритиб турган. Гап бунда Навоийнинг нақшбандийлик тариқатини расман қабул қилғанлиги ва инсон қисматига доир бир қанча ахлоқий, маънавий ва фалсафий муаммоларни ушбу тариқат талаб ва кўрсатмалари бўйича ёриттанлигига эмас, албатта. Навоийнинг тасаввуфга ёндашуви ва бу таълимотдан кўзда туттган мақсади - шахс ва миллат тақдирига масъул, юрга тараққиётига сув ве ҳаводай зарур тушунчаларнинг истиқболи учун ёниб курашган, ҳақиқатни фақат таниш эмас, ҳақиқатни севиш салоҳиятини ҳам кўзлаган мутафаккир санъаткорнинг ёндашув ва мақсади зди. Навоийнинг тасаввуф чашмаларидан чукур баҳраманд бўлганлигини исботлаш учун ташқаридан "хужжат" ахтаришига эҳтиёж йўқ: улар шоир ижодиётиниг ўзида мавжуд. Тасаввуфий тажрибада туйғу ва ҳаяжон фавқулодда муҳим рол бажарган. Фано мақомида толиб-матлуб ёки ошиқ-матшүқ, бирлигини акс эттирган завқу-сурурнинг асоси ҳаяжон унсурнидир. Зоро, ишқ, сурури ва ёруғ туйғулардан миҳрум ошиқнинг йўли таҳликалидир.

Жалолиддин Румийда шундай байт бор:

Илмро бар тан занӣ, море бувад,

Илмро бар дил занӣ, ёре бувад.

Яъни: Илмни танга сингдирсанг, илон бўлади. Илмни дилга жо этсанг, ёр бўлади. Навоий меросини ҳар томонлама теран ва ҳақоний ўқиб ўзлаштиришда, ҳеч шубҳасизки, илм керак. Лекин у илон тимсолидаги илм бўлмаслиги лозим. Ақл, юрак, рух ва илмни ҳамжиҳат - ўйғунликда ишлата олган одам Навоийнинг ижод гулшанига ортиқча қийинчилик сезмай, яйраб кириб боради ва сўнгти нафасигача ундан ажралмайди.

ТАСАВВУФ ВА НАВОИЙ ШЕРЬИЯТИ МУНОСАБАТИГА ДОИР

Тарихдан маълумки, тасаввуф бизнинг адабиётимиз, санъатимиз ва мусиқамиз тараққиётига алоҳида таъсир ўтказган таълимотдир. Шунингдек, тасаввуфнинг шахс тарбияси ва камолоти жабҳасидаги хизматлари ҳам кўп жиҳатдан ибратли эрур. Покистоннинг файласуф шоири Муҳаммад Иқбол таъкидлаганидек, "Ихлосли ва ҳақиқий мөҳиятта эга бир жараён бўлган тасаввуф муассасасининг юзага чиқиши, ҳеч шубҳа йўқки, мусулмонликда диний тажрибанинг такомили ва тўғри тараққий топишида муҳим омил бўлган"¹. Шу боисдан ҳам "мутасаввифларнинг метафизик қарашлари бизнинг тушунча ва ҳаётимизда янтилик ва юксалиш манбай эканлиги эътибори или бағоят фойдалидирки, уларни ўзимизнинг қарашларимиз билан муқояса қилиб яхши натижаларга эришишимиз мумкин"².

Дарҳақиқат, тасаввуф аҳлининг ташқи дунё билан ички дунёни ажратмаслик, ахлоқ, қалб ва руҳ тарбияси орқали инсонда қудратли бирлик туйғусини яратиш тажрибалари ҳамма замонлар учун ибратли.

Тасаввуф ва тариқатлар тарихига чуқурроқ назар ташланса, тасаввуфнинг бошқа дин ва ҳар турли ноқис фалсафий оқимлар таъсиридан холи, соғлом ва илғор фикрларга тўла таянган даври - илк сўфиylар даври эканлиги равшанлашади. Араб олими Абдуқодир Маҳмудга кўра, бутун тарих мобайнида юзага чиққан тасаввуфий ҳаракатлар учга ажралади:

1. Салафий тасаввуф. 2. Сунний тасаввуф. 3. Фалсафий тасаввуф.

¹Иқбол М. Исломда диний тафаккурниш янгида ташаккули. – Истанбул, 1999. 15-бет.

²Фидов М.А. Тарихий шаклларини жараённида сўфийлик. – Истанбул, 1997. 84-бет.

Салафий тасаввуф Мұқотил бин Сулаймон (вафоти 150/767) билан бошланиб, Имом Молик (вафоти 179/795) томонидан юқори чүққисига күтарилган. Сунний тасаввуф аҳли байт ва Жаъфар Содиқ (а. 148/765) воситасида юзага чиққан. Ҳорис Мұхосибий (в. 243/857) ва Жунайд Бағдодий (в. 297/909) ила шаклланған. Имом Фаззолий (в. 505/1111) уни такомилга эриштирган. Фарб фалсафаси ва шиа - ботиний қарашларга ўрин берган фалсафий тасаввуф-нинг туғилиши ва равнақи Сұхравардий Мақтул (в. 587/1191), Ибн Арабий каби мутасаввиғ ҳамда олимларнинг номлари билан бөглиқ. Бу ҳаракатлар, ҳеч шубҳасизки, бир-биридан фарқланадиган, айни пайтда бир-бирини инкор айладиган нұқтаи назар ва тушунчаларга ҳам эрк берган. Натижада, тасаввуф ва тариқатлар фикрий ихтилоф, амалий инкор ва нұфуз талашувлар майдонига айланған. Сунний тасаввуфға қарши шиддатли кураш авж олдирилған. Сунний тасаввуф тарихи ва ҳақиқатлари мукаммал бир тарзда ёритилған "Гәттарруғ" китобининг муаллифи Калобозий ёзади: "Ниҳоят тасаввуфдан маъно кетди, исм қолди. Ҳақиқат пінхон бўлди, шакл зоҳирга чиқди... Тасаввуфни қабул қилғанликларини тилларида иқрор эттанлар, хулқатворлари ва амаллари билан бу йўлни инкор этдилар. Тасаввуфни ҳалққа тушунтириш ҳолатидагилар бу йўлнинг ҳақиқий моҳиятини яшириб, тасаввуфга алоқаси йўқ нарсаларни тасаввуфга киритдилар ва унга нисбат бердилар. Шу тарзда бу йўлдаги ҳақ нарса ботил ўлароқ кўрсатилди...".

Бундай шаройтда тасаввуф тўғрисида холис сўзлаш, унинг ҳақиқатларини асл ҳолида ҳалққа тушунтириш ёки тарғиб қилиш албатта мумкин эмас. Оқибатда, тасаввуфга нисбатан нафрат уйғонди. Лекин ҳеч қандай душманлик ва ғаразли ҳаракатлар моҳияти соғ, ҳақиқатлари инсон камолотига қаратилған тасаввуф ҳаракатини тұхтата олмади. Санъат, шеърият, мусиқа тасаввуфга қанот бағишилади.

Шуни унугтаслик керакки, тасаввуф қанчалик мураккаб бўлса, шунчалик зиддиятли, баъзан оқ билан қорани

ажратишга унча имкон бермайдиган бир таълимотдир. Шу боис баъзилар уни кашфу каромат сотиши деб англашса, айримлар аҳвол ва муроқаба билан чекланувчи бир "илм" деб билишган. Бир қисм одамларнинг тасаввурида тасаввуф қандайдир хусусий одат ва тақлид иши бўлса, бошқа бирорлар унга тараққиёт учун заарли ва жамият ҳаётидан узоқлашувга чорловчи узлатпастлик деб қарашган. Тасаввуф деганда, сир ва ғайб олами билан алоқани англовчилар ҳам кам бўлмаган. Маълум бир груп кишилар эса ваҳдати вужуд ва ваҳдати шуҳуд назариялари билан фалсафий рангта бўянган тушунчаларни қабул қилиб, чинакам тасаввуф ана шудир, деган қатъий хulosада туриб олишган. Ҳолбуки, чинакам тасаввуф, Шарқнинг кўп буюк санъаткорлари қатори Алишер Навоийнинг ҳам диққат-эътиборини ўзига қараттан тасаввуф мутглақо бошқадир. У ишқ, маърифат, руҳоният тасаввуфи, том маъноси ила комиллик тариқидир.

Айрим тасаввуфшунослар сўфийликни уч жабҳада тадқиқ этишни тавсия қилишган. Шулардан бири - таассурий-руҳий тасаввуф. Бу ишқ ва жазбага таяниш тажрибаси бўлиб, алоҳида нуфузга эга. Чунки шайтон ҳам бир замонлар солик бўлган, бироқ ҳеч вақт муҳаббат ва ишқ ҳиссиётларига соҳиб бўлмаган экан. Демак, жазба ила ёниб ишқ асирига айланганда, у йўлдан озиб, абадий лаънатта учрамасди. Зоро, ич туйгулари ишқдан бегона соликнинг йўли ҳамиша таҳликали. Тасаввуфнинг энг катта хизмати ҳам ишқни инсон ҳаётининг туб асоси ва руҳониятининг нури, деб эътироф этганлигиdir. Алишер Навоийга кўра ҳам, агар кўнгилда ишқ оташи ёнмаса, кофирлик билан мусулмонликда фарқ қолмайди. Ишқ бўлмаса, мусулмонлик ҳам, зухду тақво ҳам қуруқ даъводир.

Хуллас, ишқ ва комиллик моҳияти тасаввуфдан четта сурилди, дейлик. Тасаввуф Навоий учун тириклиқ, гўзаллик, боқийлик руҳини бой берарди. Тасаввур этинг, тасаввуфда маърифат ва тафаккур завқи бўлмаган. Навоий бундай тасаввуфга яқин ҳам бормаган бўларди. Инсон руҳининг сир-асрорла-

рини кашф қилишда Навоий тасаввуфдан кўп нарса ўргантган. Бу ҳақиқатта тўла иқрор бўлиш учун, ҳеч бўлмаганда, Навоий ўқиган тасаввуфга доир илмий, тарихий, адабий манбаларнинг маълум бир қисми билан танишмоқ лозим.

"Хамсат ул-мутахайирин" хотимасида Навоий устози Абдураҳмон Жомий хизматида "таълим ва истифода" юзидан ўқиган ўндан зиёд китоб рўйхатини келтирадики, уларнинг аксарияти тасаввуф ҳақида. Булар: "суфия машойих истилоҳида битилган" "Лавоен", "Лавомеъ", "Шарҳи ру-боиёт", "Нафаҳот ул-унс", Хожа Муҳаммад Порсонинг "Қудсия"си, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг "Илоҳийнома"-си ва б. Мана ўша хотимадан бир парча: "Яна ҳазрати шайх-ул машойих фахр ул-миллат вад-дин Ироқийнинг "Ламаот"идурким, Ҳазрати Махдум ул китобни бу фақирға сабақ айтурда айттур эрдиларким, "Бу китобни нодон ва беандом таврлиғ ва номаҳвор равишлик ғэлининг кўпроқ машгуллиқ қилғони хавос аҳлида бадном қилғон эрмишким, баъзи ўқимас эрмишлар. Бу жиҳатдин бу китобнинг хўбулуклари яшурун қолғон эрмиш". Асру изҳор хушҳоллик ва суур қилурлар эрди, шарҳ битмагига дори бу боис бўлди". Шунингдек, Навоий Ҳужвирий, Имом Қушайрий, Сухравардий, Имом Фаззолий, Ибн Арабий каби ислом алломаларининг асарларини ҳам пухта билган. Навоийнинг тасаввуф билан алоқасини белгилашда бундай фактларга жиҳдий қарашиберак. Навоийшунослиқда худди шу жиҳат етарли даражада инобатта олинганича йўқ.

Навоий ижодиётининг тасаввуф билан боғланишларини исботлашга ташқаридан "далил" ахтаришга эҳтиёж йўқ: улар шоир ижодиётининг ўзида мавжуд.

Маълумки, Вақт - бу ортда қолган ўтмиш, елдай илгарилаётган замон ва ҳар турли орзу-умидлар ила олдинга чорлайдиган келажак. Давр, замон ва тарих Вақтнинг энг катта ўлчамларидир. Лаҳзалар соатларга, соатлар кунларга, кунлар ой ва йилларга айланаркан, уларнинг ҳаракат тарзида тўхташ эмас, эврилиш ҳосил бўлади. Лаҳза мазмуни ва кучини англай олмаган,

умр лаҳзалари ҳодиса даражасига юксалишини билмаган инсон ҳеч пайт соат, кун ёки йил зиёси ила кўнгилни мунаввар эта олмайди. Зеро, Вақт мазмунни ва сири ташқи бирлиқда эмас, Шахснинг рухи ва дилида яширинган. Вақт туйғуси, вақт маърифати - барча маърифат ва самовий туйгуларнинг тамали эрур.

Инсон умри Вақтнинг бир қисми ва парчаси. Вақт аслида ибтидо ва интиҳоси номаълум сўнгсизлик демак. Дунёдаги деярли барча мавжудлик шу сўнгсизликка тобе, унинг муросасиз ҳукмига таслим. Чуқурроқ мушоҳада этилса, вақт чегараси, вақт бирлиги, вақт мезони деган тушунчалар ҳеч пайт одамга тўла-тўкис қувонч бермайди. Вақт учқурлиги ва тасарруфи ҳақида ўйлар экан, ҳатто энг калтафаҳм кимса қалбида ҳам бир маҳзунлик пайдо бўлади. У истасин, истамасин, шахсий ҳаёт маънисини ғалат англаганигидан, ички ёлғон ва такаббурлигидан, зоҳирпарастлик ва тафаккур маҳдудлигидан, албатта, хижолат чекади. Ўзликни идрок қилиш ва ўзлик тўғрисидаги нотўғри қарашлардан қутилиш кўпинча ана шундан бошланади. Тақдирдан шафқат ва муруват тилаш мумкин. Бироқ Вақтдан шафқат ва муруват тилаб бўлмайди. Шарқ алломалари Вақтни кескир қиличга ўхшатишган. Бу "қилич"дан ўзингизни қанча кўпроқ муҳофаза этсангиз, ақл таҳликага ўшанча ортиқроқ ён беради, риё, қўрқув ва мунофиқлик ботқогига ботиш хавфи ўшанча кучаяди. Ва булар охир-оқибатда қалб таназзулига сабаб бўлади.

Вақтта фақат маънавий-руҳий ҳаракат ва маърифий фоалият илига юзлашиб лозим. Хуллас, Вақт олдидағи масъуллик у билан алоқа ўрнатишнинг ўзига хос "мақом"ларини эталашни талаб қиласи. Шу маънода тасаввух аҳлиниг фикр-қарашлари ва ҳаётий тажрибалари жуда ибратли. Ибратлиси шундаки, улар вақтнинг энг "кичик" бирлиги ҳисобланмиш дам ва лаҳзанинг мазмунига алоҳида аҳамият бергандирлар. Шарқнинг кўп буюк санъаткорлари сингари Алишер Навоийнинг Вақтта доир қарашлари, муносабат тарзи ва ундан кўзда тутган мақсадлари ҳам тасаввух маслаги билан чуқур алоқадордир.

Абул Мұхсин Мұхаммад Бокир асарида Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг шундай фикрлари келтирилган: "Нафасни зое кетишга йўл қўйманг ва бундан эҳтиёт бўлинг: "Ман зайдийта вақтаҳу фа вақтаҳу мақтун" - "Ким вақтни зое қилса, бас, у вақт душманидур". Ва уни идрок қилишга интилиш лозим. Айтдиларки, ҳар ким ўз вақтидаги вазифасини адо қилип билан машғул бўлса, уни "соҳиб ул-вақт" - "вақт соҳиби" дейдилар... Бу вақт соҳиби вақтнинг тасарруфидан қутулган, балки уни ўз тасарруфига олган бўлади, яъни ҳар бир вақтни энг мухим ва авло ҳолга сарф этади. Уни "Абул-вақт солик" - "Вақт отаси бўлган солик", дейдилар. "Ибн ул-вақт" - "Вақт ўғли" шундай соликки, ҳол унга ҳужум ва юрат қилувчи тарзда рўй беради ва тасарруфи билан соликни ҳолатдан узоқлаштиради, ўз ҳукми остида бўйсундиради".

Тасаввуф нуқтаи назарида нафас уч маънони англатади: 1. Тирикликни таъминловчи нафас, яъни ҳаво; 2. Дам, фурсат, лаҳза; 3. Муршиддан етадиган файз ва ишқ, ўтида ёнган қалбнинг фараҳланиши. "Рисолаи Қушайрий" муалифининг таърифлашича, нафас соҳиби ҳол соҳибидан кўра нозиктаъб ва кўп покизадир. Вақт эса васл соҳибларига, ҳол руҳ соҳибларига, нафас эса сир соҳибларига хосдир. Демак, қалб соҳиблари вақтга, руҳ соҳиблари ҳолларига, сир соҳиблари нафастга лоқайд бўлишлари мумкин эмас. Навоийнинг Вақт, Ҳол ва Нафас баҳсидаги анча-мунча фикр-туйғулари мана шу уч асосга таянади. Тасаввуфда Вақт - ўтмиш (мозий) билан келажак (мустақбал) ўртасидаги замон бирлиги ҳисобланади. Бу ҳақида Алишер Навоий "Маҳбуб ул-қулуб"да ёзади: "Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур (пушаймон ва афсус этувчилар) ва ҳол мутганамдур (ғаниматдур). Бир турк бу маънида дебдурким: "Дам бу дамдур".

Байт:

**Мозию мустақбал аҳволин тақаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам".**

Навоий "бир турк" деганда кимни назарда туттан - буни аник айтиш қийин. Лекин ўша турк Нажмиддин Кубронинг "Фавойиҳ ул-жамол" номли рисоласидаги мана бу фикрлардан хабардор бўлган бўлиши керак: "Вақт кескир бир қиличdir. Агар кескир бўлмасайди, англаб, идрок этиб улгургунингча сени кутарди. Ҳолбуки, у кескир бир қилич ҳаракати ила ҳукмини адо айлар. Сўфий "Ибн ул-вақт" эрур. У кечмишга ҳам, келажакқа ҳам боқмас. Чунки унинг мозий ёки мастақбалга кўз тикиши, айни дамдаги вақтини беҳудага сарф қилиши демакдир..." Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, айни дамдаги вақтини беҳуда сарф қилмаган киши ўтмишга қул бўлиб қолмаганидек, келажақдан ҳам бир хатар сезмайди. Шу боис Алишер Навоийнинг лирик қаҳрамони Вақт ҳақиқати ва шодликларини мозий ва келажақдан эмас, ҳассос ва нурли ирфоний маънилар қалбдан бош кўтарган "лаҳза", "нафас", "фурсат" ва "дам"лардан ахтаради. Унда ҳатто "харобот" орзуси ҳам "лаҳза" кайфияти ва ҳукмига тобедур:

**Кел бир дам, эй ҳариф, харобот сориким,
Май важҳидир бу хирқа била жилсонимиз.**

Навоий вақтнинг энг кичик бирлиги - "дам", "лаҳза", "фурсат"ларга шу даражада катта мазмун багишлайдики, давр ва замоннинг ранжу қийноқларидан ўзни муҳофаза қилишда "Дам бу дамдур" тушунчаси гўё дахлсиз бир қалқон сифатида кўзга ташланади:

**Десаңг замона ситеzinи ҳар замон кўрмай,
Замонни хуш туту қилма замона бирла ситез.**

Кейинги сатрдаги "замонни хуш тут" - ўтаётган ҳар дамни хуш кечир, ҳар лаҳзанинг шукронаси билан яша, мазмунини ифодалайди. Зоро, ирфоний ҳаёт - илоҳий файз ва илҳом ҳадя этилажак ҳаётдурки, уни ғанимат тутмоқ керак:

**Бу дамни тут ғаниматким, келур дамдин асар йўқтур,
Не дамким ўтти, худ андин киши тоғмас нишон ҳаргиз.**

Албатта умрнинг лаҳзасини ғанимат сезиб хуш ўtkазиш - бу донолик ва донишмандликнинг асосий хусусиятлари-

дан эрур. Умуман олганда, ушбу хусусият ва фазилат халқимиз дунёқараши учун хос бўлган. "Алномиш" достонидаги қуидаги сўзлар бунинг бир далили бўлмоғи мумкин:

**Дам бу дамдур, ўзга дамни дам дема,
Бошинг эсон давлатигни кам дема.**

Дарҳақиқат, инсоннинг боши омон, кўнгли хотиржам экан - бундан ортиқ давлат, бундан зиёд саодат йўқ. Ҳар нафаси, беҳуда ўтмаган ҳар дами учун у Оллоҳга ҳар қанча шукронга айтса арзийди. Лекин "Дам бу дамдур" ҳақиқати тасаввуфда нисбатан бошқача ва теранроқ мазмунга эга. Шунинг учун ҳам Навоий шеърларида бу ҳақиқатта қайта-қайта тўхталади ва уни гоҳ ахлоқий, гоҳ ишқий, гоҳ ирфоний-фалсафий оҳанглардан биридаги мана бу мисраларда нафас олинаётган ҳар бир димдүш гофил қолмаслик орифликнинг талаби ўлароқ тушкандлигини:

**Чу мозий ўттию мустақблл ўргада эрмас,
Сенгаки ҳол эмас муртапам не ҳол ўлгай.**

**Бу дамни ориф эсанг яхши тутки, жоҳил иши,
Етишмагангаву ўтганга қийлу қол ўлгай.**

Яъни: мозий ўтди. Келажак ҳали илгарида. Айни фурсатдаги ҳолингни ванимат билмасанг, бу қандай ҳол бўлади? Агар ориф эрсанг ҳар бир лаҳза ва нафасингни яхши қадрла, яхши ўtkaz. Етиб келмагану ўтиб кетган ҳақида сўзлаш жоҳилнинг ишидир.

Маърифат аҳлининг умумий иқорига кўра, руҳни уч нарса доимий равишда кучсизлантириб ғусса ва мусибатта гирифтор этар экан: 1. Мозийпарастлик ҳасрати. 2. Ҳолда жараён этувчи шубҳалар. 3. Келажакка ишончсиз қараш ёки ундан қўрқиб эҳтиётда яшаш.

Албатта, инсон ўтмишдан ажralиб ёки кечган кунларини унугиб умр ўтказа олмайди. Зоро, мозий билан борланиш ўтмишдаги воқеа-ҳодисотларни билиш, улардан у ёки бу маънода сабоқ олиш ақл ва хотира талаби эрур. Бироқ ўтган даврга муносабат ва тарихий ҳиссиёт чуқур илм, кенг мушоҳада ва

маърифат зиёсидан юзага келиши лозим. Акс тарзда, ўтмиш инсоннинг фикрий эркинлиги, шахсий камолотигагина эмас, балки умум тараққиётта ҳам зарар етказмоғи мумкин. Энди аҳли ҳақиқат қарашларига келсак, улар меъёрдан ошган, кераксиз хаёл, бесамар орзуга айланган мозий ва мустақбал андишасини Оллоҳ билан ориф алоқасига бир ҳижоб, деб хисоблашишган. Бу парда барҳам топмас экан, на қалб, на рух, самовий парвози ва саёҳатида олий мақомларга юксала олмаганидек, ишқ, ва ҳақиқат завқ-шавқларини ҳам тўлиқ, эгаллай олмайди. Жалолиддин Румий ҳазратлари "Мозий ва мустақбал Оллоҳдан ҳижобдур, пардадур", - деганларида масаланинг худди шу томонини эътиборда тутганлар.

Демак, дам ва фурсатнинг сири, маъноси, қудратини кашф қилмоқ учун ҳол хусусида қайгуриш, ҳолнинг туб моҳиятини пухта билиш зарурдир. Алишер Навоий шеъриятининг ботиний оламига кириш ва сўз билан ифодалаш қийин бўлган маъноларини ўзлаштиришнинг жуда нозик ва муҳим нуқталаридан бири ҳам мана шудир.

Навоий фақат лирик шеърларида эмас, достонларида ҳам инсон тақдири ва камолотига дахлдор бир қанча мураккаб муаммоларни ҳал қилишда ҳол, нафас, лаҳза "фалсафа"-сига асосланади. Улут мутафаккир "Ҳайрат ул-аброр" достонининг ўн саккизинчи мақолотида инсон умрининг фанолиги, у туғиларкан, албатта, бу дунёни бир кун тарк айлаши, бас шундай экан, ўлимни ўйлаб мотамга берилемасдан, ҳаётини ишқ, ила, фойдали иш ила шод ўтказишини таъкидлаб яна ёзади:

**Умрки хориж дуурур ўтган иши,
Ҳар неки ўтти анга етмас киши.**

**Келмаганидин доги оқил демас,
Не десун ул ишники, маълум эмас...**

**Мозию мустақбалинга бўйла ҳол,
Ҳолинга ҳам неча хаёли маҳол.**

**Ҳолки бўлди санга бир ону бас,
Анда не ғамгинлик этарсен ҳавас.**

Таъбир жоиз бўлса, бу ҳикматли мисраларда инсон онгини покловчи, яъни онг ва идрокни кераксиз "юк"-дан фориг этувчи бир қувват бордир. Ўттан иш - ўтди, у такрорланмайди. Бўладиган иш - ҳали олдинда. Буни муаммога айлантириб, олдиндан ташвишга чўмишга ҳожат йўқ. Муҳими, кечаётган фурсатни бой бермаслик, айни шу вақт, шу дам талабларини бажаришда чалфимаслик. Ҳол маърифати инсонни шунга чорлайди. Шу маърифатни эгаллаган шахс беҳуда азобга берилмайди, бесамар машмашаларга бош қўшмайди.

Ҳолини у латифлаштирганидек, ҳол уни озод айлайди. У табиий равишда ҳар нафасини қадрлайди, ҳар нафаси учун жавобгарликни хотирдан чиқармайди. Ва Навоийнинг:

**Ҳар нафасинг жавҳари эрур нафис,
Ким сенга ул бир нафас эрур аниш,**

Деган сўзлари шундай зотларга тегишли. Ушбу фикр-мулоҳазаларини исфоддлаганди, ҳеч шубҳасизки, Навоий ўзи мансуб нақшбандийлик тариқатининг асосий шартларидан бири - "Ҳуш дар дам"га ҳам таянган. Ҳуш - ақл, дам - нафас. Нақшбандийлиқда нафас назорати ва мазмунига алоҳида аҳамият берилган. Чунки нафасларни назорат қилиш дунё ишларида адашмаслик учун ҳам, ҳақ тажаллилари учун ҳам ниҳоятда зарур. Бу ҳақида "Ҳайрат ул-аброр"да Навоий ёзади:

**Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ, бўл,
Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл..**

**Faфлат агар бўлса бу ишдин, даме
Ким, йўқ, анингдек кишига мотаме.**

Биз огоҳлик ҳақида кўп гапирамиз. Лекин инсонни ёвузлик ва жаҳолатдан муҳофаза этувчи ҳақиқий огоҳлик "ҳар нафас" ҳолидан огоҳлик эканлитига унча эътибор қилмаймиз. Ҳолбуки, Навоий қаҳр, ғазаб ва жоҳилликлардан покланган, илоҳий сифат ила сифатланган ҳол ва нафасни:

**Бас муни анфоси муқаддас дегил,
Балки муқаддас дема, ақдас дегил, -**

дейди.

Навоийнинг "нафас" хусусидаги фикрлари бир-биридан мазмунли ва рангдор. Шу жиҳатдан мана бу байт алоҳида диққатта молик:

**Эй Масиҳим, мен қатили ишқмен, тургуз мени,
Бир нафас, дедим қабул этким, нафаснинг жони бор.**

Бу байтда ишқ дардидан ҳалок бўлган ошиқ маъшуқасини Ҳазрати Исо ила тент кўриб, мени ўз нафаснинг ила турғизил, дея илтижо этаётир. Аммо у тилаёттан умр муддати унча кўп эмас, бор-йўғи - "бир нафас". Шу бир нафаснинг мислсиз қуввати ва файзига у ишонади.

Хўжвирийнинг ёзишича, "тавҳид аҳлиниңг вақтлари иккидур. Бири фақат фоқо (муҳтожлик) ҳолида, иккинчиси важд ҳолида. Буларнинг бири васл маҳалидаги вақт, иккинчиси фироқ ва ҳижрон маҳалидаги вақт". Навоий лирик қаҳрамони орзу айлаёттан "бир нафас" эса висолга дахлдор вақтдир. Хўш, "нафаснинг жони бор" деган фикрда қанақа маъно ёки мақсад яширинган? Ёрни ишонтириш учун айтилган бу гап муршидга тегишли. Буни Мұхаммад Фузулий шундай шарҳлайди: "Билки, инсон борлигининг камоли икки вужуддан иборатдур. Инсоннинг нафсини у икки кайфият камол нашъасига тўғри етказур. Аввалгиси, зоҳирий вужуд. Унинг мабдайи атодур. Иккинчи, маънавий вужуддирки, унинг маншайи йўл соҳиби бўлмиш муршиднинг ҳидоятидир. Комил бўлмоқ даражаси кейинги сига боғли эканлигидан муршид атодан муқаддамдир.

Қитъа (арабчадан таржима):

**Илм бир руҳдурки, муршид ўз нафасин файзидан,
Талаб аҳлиниңг ўлиқ баданларига еткизар.
Талаб аҳлиниңг ҳаёти муршид нафаси файзидан,
Шунга кўра дерларки: "Нафаснинг жони бордур".**

Демак, Навоий байтида талқин этилган тириклик қувватининг бир қаноти ишқ бўлса, иккинчи қаноти маърифат.

"Кашф ул-маҳжуб"да шундай сўзлар битилган: "Вужуд учун руҳ нима бўлса, вақт учун ҳам ҳол худди шудир. Вақт мутглақо ҳолга муҳтоҷ эзур. Чунки вақтнинг сафоси ҳол ила бўлур... Ҳол вақтта бирлашгач, бутун замонлар вақтта айланур. Унинг учун завол жоиз бўлмас".

Тасаввуфга доир қадимий манбаларда қайд этилишича, Мұхаммад алайҳиссалом пайғамбарлик мартабасига етишганларидан сўнг ҳар мақом соҳиби учун бир ҳол пайдо бўлган. Ҳол нима? Абу Наср Сарроғ ҳолни "лаҳзада туғилиб, қалба ризо, тағиз ва шунга ўхшаш сифатларни барқарорлаштирадиган аҳволдир", дейди. Нажмиддин Кубро ҳол, мақом, вақт ва улар орасидаги фарқдан сўзлаб, жумладан бундай деб ёзадилар:

"... инсондаги куч-қувват ва тоқат мол ҳамда ҳол ила юзага келур. Ҳол шаҳват ёки руҳнинг қуввати эзур. Мол эса фақат нағс ва шаҳватни таквия этувчи бир нарсадир. Табиат түтибори билан Ҳол жуда қувватли бир куч ва тоқатдир".

Илу учун руҳ ва юракининг мушоҳада қуввати-ю қувончиини оғсизтируичи ҳол Навоий наздида ҳам зинг яхши амалдии дип устуни ҳам шорафли саналган. Чунки кўнгли зариф, руҳи матиғ, ахлоқи гўзал, маънавий ҳаёти жўшқин ҳол соҳиблари ишқ ва ҳақиқатнинг юксак чўққиларини эгаллашга мушарраф бўлишган. Улардан бир қисми ҳолига маҳкум - талвин эгалари, яна бошқа тоифалари ҳолига ҳоким - тамкин соҳиблари саналган. Талвин соҳибларининг ҳоллари шундай гаройиб, ўзгарувчан, хилма-хил маънавий-руҳий ва психологик ҳодисаки, буни сўзда таърифлаш ёки ифодалашнинг сира иложи йўқ.

Навоий тасаввурида Ҳол ва Вақт ҳиссий идрок ва завқий мушоҳаданинг бир меърожи эди. Ана шунинг учун улуғ шоир шеъриятидаги кўпдан-кўп фикр ва туйғулар бевосита Ҳол даражалари (хавф, ражо, ҳузун, истиқомат, сидқ, ҳаё ва ҳоказо) ва уларни навбатма-навбат эгаллаш натижаси ўлароқ талқин қилингандир.

ИШҚ ВА КОМИЛЛИК ЖАЗБАСИ

Шарқ тарихида жавонмардлик, тасаввуф, маломатийлик каби бир неча құдратлы таълимотлар ҳукм сургани яхши маълум, албатта. Бу таълимотлар бири иккинчисига йўл очиб, бири иккинчисини суюб ва бойитиб, гоҳида нималарни дир ислоҳ қилиб, тараққий этишган. Бунда тасодифий ҳаракат йўқ. Биринчидан, уларнинг ҳаммаси ҳам ислом дини заминида юзага келган, ислом маърифати ва ҳақиқатларига таянган. Иккинчидан, бош мақсад жуда яқин бўлган, яъни Инсон тақдири, унинг ижтимоий-маданий ҳаёти, эркинлиги, маънавий-руҳий камолоти ҳисобланган. Энг муҳими шундаки, ушбу таълимотларнинг ҳар бири ҳам ўз-ӯзича инсоннинг ботиний оламига, айниқса, қалби ва руҳига чуқур кириб боришга алоҳида аҳамият берган. Бу ҳам табиий. Чунки Нажмиддин Кубро "Фавоҳ, ул-жамол" рисоласида ҳаққоний таъкидлаганидек, "фақат қалб ва руҳ - ёлғиз ана шу иккаласи Ҳақни излаган. Унга осий бўлмаган ва Унинг амрига зид бир иш қилмаган, Ҳақ талабида куч сарф этган икки ҳақ эрур"¹. Шунинг учун Шарқда Қалб ва Руҳ илми барча илмларнинг манбаи, Руҳ ва Қалб мушоҳадаси Ўзликни билишнинг бош майдони, деб белгиланган. Шахснинг ҳоли, қалби, руҳоният сирларини ўрганиш ва ўргатишни зиммасига олганлиги сабабли ҳам тасаввуф "илми ботин" дейилган.

Бугун ҳаммага маълум сабабларга кўра, шўро замонида тасаввуфни эркин ва зарур даражада ўрганишга имкон бўлмаганди. Мустақилликдан кейин аҳвол бутунлай ўзгарди. Энди тасаввуфни ҳам, тасаввуф адабиётини ҳам дадилроқ ўрганаётирмиз. Бироқ дадиллик, тезкорлик бўлса-ю, билим, малака, масъулият этишмаса, бу ҳам янги муаммолар,

¹ Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Истанбул, 1996. 123-бет.

янги-янги камчиликларни юзага келтирадар экан. Мумтоз адабиётимиз, жумладан, Алишер Навоий ижодиётини текширишдаги ақвол ҳозир тахминан ана шундай.

Сўфийликка алоқаси борми, йўқми, бундан қатъий назар, ўтмишда яшаб ижод этган ҳар бир шоирнинг асарларини тасаввуфлаштириш, беш-ўнта диний-тасаввуфий истилоҳ, ва ибораларни илиб олиб, зўрма-зўракилик билан уларнинг муаллифларига сўфийлик ёки мутасаввифлик "либоси"ни кийдириш умумий бир пойтага айланиб қолди, деса хато бўлмас. Очигини айтиш керак, бу анча хавфли жараён. Ҳатто бора-бора кулгига сабаб бўладиган истиқболсиз уриниш. Шу маънода атрофга ҳам мундоқ назар ташлаб, илмдаги фойдали ва фойдасиз тажрибалар устида мулоҳаза юритсак, асло зарар қилмайди. Мана, усмонли турк олими Метин Ақар нима деб ёзади: "Бугун ҳар бир шеърга тасаввуф нуқтаи назари ила қараш истагида бўлганлар адабиётимизнинг ҳалқдан ажралишга, санъаткорларни унугилиш ва англамасликка маҳкум қилмоқдалар. Бу йўлдаги ҳаракатлар шунга бориб етдики, ҳатто Хожа Насриддиннинг фикрлари ҳам тасаввуфга кўра шарҳ этилмишdir..."². Қарангки, бизда ҳам унчалик ортда қолиш бўлмабди. Чунки Насриддин Афандини тасаввуфга алоқадор қилиб кўрсатувчи фикр-мулоҳазалар матбуотда аллақачон босилди. Эътибор қозониш, донг таратиш, илмий даража олиш ёки "ким ўзар"га ёзилган мақола ва тадқиқотлар одамларнинг тасаввуфга қизиқишини бир қадар совутиб бўлди. Энди бебаҳо хазинамиз - мумтоз адабиётдан йироқлашувга, санъат дунёси ва санъаткорлик меҳнатига хусусан ёшларнинг эътиборсиз бўлишига йўл қўймаслик зарур. Ахир, адабиётшуносликдаги якранглик ва саёзлик шўро тузими давридагидан ҳам ошиши эҳтимолдан холи эмас. Бунинг олдини олиш учун нима қилмоқ керак? Аввало, тасаввуф ва тариқатлар тарихи, тасаввуф фалсафаси, назарияси ва эстетикасидан яхши хабардор бўлмоқ лозим. Зоро, тасав-

² Ақар М. Сув қасидаси шаҳри. Анқара, 1994. Саҳ. 14-15.

вүфга - тасаввуф, адабиётта - адабиёт деб қарай олиш ҳам оддий ишмас. Бунга эса тасаввуфга доир жуда қимматли бир неча манбаларни таржима қилиб чоп этмасдан эришиш қийин.

Алишер Навоийнинг "Насойим ул-муҳаббат" асарида энг кўп тилга олинган ва иқтибослар келтирилган китоблардан бири Али бин Усмон Жўллобий Ҳужвирийнинг "Кашф ул-маҳжуబ"идир. Бу нодир асар фақат тасаввуфшунослик жиҳатидан эмас, балки Шарқ тасаввуф адабиётини тадқиқ этишда ҳам алоҳида аҳамиятта эга. Демоқчимизки, тасаввуф ҳеч бир маънода ва ҳеч бир зайлда адабиёт манфаатларига дахл қилмаслиги, унга соя ҳам ташламаслиги керак. Тўғри, адабий меросини тасаввуф заминидан ажратиш мумкин бўлмаган бир неча ижодкорларимиз бор. Лекин улар барибир шоир-санъаткор. Айтайлик, Машрабнинг фикр-савияси, қалб мушоҳадаси, руҳи ва гўзаллик завқига ҳеч бир сўфи ёки қаландар яқин ҳам бора олмаган. Фақат буюк шахси эмас, Машраб шеърияти ҳам такрорланмас. Бу шеъриятни тариқат ақидалари ёки тушунчалари "девори" билан ўраш, уни, албатта, халқдан ва ҳаётий-руҳоний таъсирларидан ажратиш демак. Бундан ким ютдию, ким ютқазади? Буни жиiddий ўйлаш керак. Соф тасаввуф адабиёти вакиллари бизда бармоқ билан санарли. Бас, шундай экан, адабиётни тасаввуф ортидан эргаштириш, унинг фаолияти ва ютуқларини ёлғиз сўфийликка тиркаш ташаббусига чек қўйиш жоиз. Алишер Навоий ижодиётига келадиган бўлсак, унда учрайдиган ҳар бир тасаввуфий истилоҳ, образ, рамз, ҳаттоқи ишоратларнинг маъно ва сирларини имкон қадар яхши билишга интилиш ҳам қарз, ҳам фарз. Зоро Навоийнинг фикр, туйғу, руҳ ва санъат дунёсига эркин кириб боришнинг йўлларидан бири ҳам ана шу. Навоий асарларида учрайдиган у ё бу тасаввуфий истилоҳ, рамз ҳам баъзан маълум бир ҳақиқатни чуқур билиш, унга тамоман бошқача қарашга йўл очади. Масалан, Алишер Навоий асарларини кўздан кечирсангиз,

"мажзуб" деган сўзга тез-тез дуч келасиз. Бу сўз, хусусан, "Насойим ул муҳаббат"да кўп учрайди. Лекин асосий нарса ушбу калиманинг кўп ёки кам учрашида эмас, балки "Насойим"даги бир қанча ривоят ва ҳикоятларда мажзубнинг кимлиги, мажзублик ҳолати, ҳақиқати, асосий фазилати нималардан иборатлигини ёритишдадир. Мажзуб - жазба одами. Жазба эса кўпинча сулукка боғлиқ бўлмаган ва сулукдан олдин пайдо бўладиган ҳолат. Шунинг учун мажзублик йўли инсонни тариқатдаги қатъий талаб ва қоидалардан фориг этгувчи ўзига хос имтиёзларга ҳам эга эди. Нажмиддин Кубронинг "Ҳақ таолонинг мажзуб ва маҳбубларидин" бўлмиш Бобо Фараж билан учрашгандан кейинги ҳодисаларни хотирланг. Бобо "давот ва қаламни" ташлаб, илм таҳсилини тўхтатмагунча, Куброни таъқиб эта-веради. Чунки у илми ладуний ва мажзублик кашфининг ҳар қандай таҳсилдан юксак ҳамда самарали эканлигига тўла-тўкис ишонган. Албатта, ўзининг ҳоли, танлаган йўли, кўзлаган мақсадига нисбатан қаралганда, Бобо Фараж талабида ҳақ бўлган.

"Насойим"дан ўрин ажратилган мажзубларнинг аксари-яти туркий қавмларга мансуб "Бобо"лар ва "Ота"лардир. Диққатни тортадиган яна бир жиҳат шуки, бу мажзублар фақат тасаввуф аҳли ёхуд фуқаронинг эмас, салтанат соҳиблари, давлат арбоблари, олим ва ижодкорларнинг ҳам ихлосу эҳтиромларига сазовор бўлишган. Бобо Сангу тўғрисида Навоий ёзади: "Замон мажзубларидан эрмиш. Соҳиби ботин киши эрмиш. Андхуд қасабасида бўлур эрмиш. Темурбек Хурсон мулки азиматига юрганда, Андхудда етганда машҳурдурки, Бобо хизматига борғандур. Ўлтурғондин сўнгра Бобо илайида бир суфрада яхна эт эркандур. Қўйининг яхна тўшин олиб, Темурбек сари отибдур. Темурбек ғояти ақлу закосидин дебдурки, Хурсонни ер юзининг кўкси дебтурлар. Ани Бобо бизга ҳавола қилди..."³. Дарҳақиқат, ишорат тилида изҳор этилган шу башоратдан

³Алишер Навоий. МАТ. 17-том Тошкент, 2001, 427-бет.

илҳомланиб Амир Темур кўп ўтмай Хуросон мулкида зафар қозонган экан.

Бобо Али Маст Нисой билан Султон Ҳусайн Бойқаро орасида ҳам айнан шунга яқин ҳодиса бўлган. "Насойим"да ўқиймиз: "Шоҳ Абулғозий аввал салтанат доясида Бобо (яъни Бобо Али Маст Нисой - И.Х.) назариға етибдурлар. Илтифот назари тошибдурлар ва Астробод азиматидаким, Саъду Ҳусайн устига юрубдурлар, Бободин рухсат тилай келибдурлар. Бобо дебдурки, "бору бор" ва умидворлиғ била борибдурлар. Астрободга етиб, душанба куни зул-ҳижжа ойининг ўн иккисида уруш бўлуб, аъдоға ғолиб бўлубдурлар"⁴.

Хирот маданий муҳитига мажзубларнинг нуфузи юқори бўлганинги кўрсатувчи далил ва маълумотлар "Насойим"да кўп. Булар орасида бевосита Навоий ва шоирнинг падари бузруквori Фиёсиiddин Кичкина билан алоқадорлари ҳам бор. Масалан, Навоий Бобо Сариг Пўлот ҳақида, "Бу фақир била кўп улфати бор эрди"⁵, деса, Бобо Шиҳоб тўғрисида, "Бу фақир била улфати бор эрди, қошимға келур эрди"⁶, дейди.

Тасаввуфга доир маҳсус асарлар, айниқса, маноқибномаларга диққат билан назар ташланса, сўфий, дарвеш ёки маломатийларга нисбатан мажзубларга бошқача бир қарааш, алоҳида бир ишонч ва ҳурмат устувор эканлиги осон англашилади. Бунга асосий сабаб нима? Асосий сабаб, жазба кучи ва имкониятидир. Жазба сўзининг лугавий маъноси - жазб этиш, тортиш, жалб қилиш демак. Истилоҳий маъноси эса Ҳақнинг қулини ўзи томонга тортиши, илоҳий тажаллиларга сайри сулуксиз етишишdir. Шундай жазба соҳиби мажзуб дейилади. Абу Ҳафс Шаҳобиддин Умар Суҳравардийнинг таъриф беришича, "Мажзуб - сайри сулуксиз, риёзат ва мужоҳаданинг қийинчиликларини қаршиламагани ҳолда, қалб или Оллоҳ орасидаги ҳар турли

⁴ Алишер Навоий. Кўрсатилган китоб, 447-бет.

⁵ Ўша китоб, 452-бет.

⁶ Ўша китоб, 451-бет.

унуттирувчи пардаларга барҳам бера олган кишидир⁷. Шу маънода мажзуб аввал илоҳий зотни мушоҳада қиласди. Қобилият даражасига кўра унга бир қанча сирлар кашф бўлади. Бунинг орқасидан сифати илоҳия ва асмо сир-ас-орори очилади. Сўнгра коинот моҳиятини бутун нозиклари ва мураккабликлари билан билишга эришилади. Хуллас, у "тавҳид манбасига тамоман ғарқ бўлганлиги учун ўз зотини Ҳақнинг ягона зотида, сифотини унинг сифотида, феълини унинг феълида кўради... Рух, кўзи зотнинг жамол мушоҳадасига тикилгани замон, ашёнинг орасини ажратувчи ақл нури қадим зот нури ғалабасидан зоил бўлади"⁸. Жазба ва ишқ оташида ёниб Ҳаққа талпинган мажзуб энди Ҳаққа чекинган чин ошиққа айланади. Шундай қилиб, солик энг охирда еттан жойга мажзуб илк бошдаёқ, етади. Соликнинг ҳоли Оллоҳга вуслат учун ашё ила мушоҳада. Мажзубники эса ашёни Оллоҳ ила мушоҳададир. Мажзубнинг жазбаси маҳв ва фано билан, соликнинг сулуки эса саҳв ва бақо билан охирга етади. Солик пастдан юқорига, мажзуб юқоридан пастга сайдр айлайди. Жазба сулуксиз, сулук жазбасиз бўлмас, деган фикр шунга бир ишоратдир.

Баъзан илмда важд ва жазба ҳоли айни бир нарса, деб қаралади. Буни тўла маъқуллаб бўлмайди. Важдда солик ёки ошиқ истаги, хоҳиш ва иродасининг қайсидир даражада ўрни бўлади. Жазбада бундай эмас. Унда инсоннинг ихтиёритга боғлиқлик йўқ. Жазба Оллоҳнинг севган ва энг танланган бандасига эҳсони. Ҳаммаси кутилмагандаги ногаҳоний тарзда рўй беради: ишқ оташи нафс ва қалбдаги ҳижобларни ёндириб юборади. Рух ҳақиқат қайногидан илҳомланиб парвоз бошлияди. Ҳақ тажаллиларининг мушоҳадасидан кўнгил беҳад фараҳланади. Ҳол завқи ила инсон беихтиёр ўзини унугади. Вужуди, нафси, ҳис-туйғулари, хуллас, бутун борлигига тегишли шуурни бой берган ошиқ маълум бир муддат фикр ва тушунчаларидан ҳам ажралади.

⁷ Абу Ҳафс Суҳравардий. Авориф ул-маориф. – Истанбул, (санасиз). 11-бет.

⁸ Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 323-бет.

"Шундай валилар ҳам борки, - дейди Нажмиддин Кубро, - Ҳақ таоло уларни жазба билан қурб даражаларига эриштиради - уларда сайру сулук ва мужоҳадага мухтожлик бўлмайди"⁹. Бундай валилик умуман мақбул қўрилган. Лекин сулуксиз мақсадга эришилганлиги боис мажзуб валиларга ҳам иршодга руҳсат этилмаган. Шайхлик мақомига соҳиб бўлмоғи учун сулук йўлини улар босиб ўтмоғи шарт деб ҳисобланган¹⁰. Навоий мансуб бўлгани нақшбандийлик тариқатида ҳам жазба ва сулук мавқеи деярли тенг эди. Бу ҳақиқатни тасдиқлайдиган муҳим далиллардан бири Нақшбанд ҳазратларининг Хожа Муҳаммад Порсо таърифидаги "Мақсуд бизнинг зуҳуримиздин анинг вужудидур ва анга иккаласи тарийқ билаки, жазба ва сулук бўлғай, тарбия қилибмен"¹¹, - деган эътироф сўзлариdir.

Мажзублар наздида, пайғамбаримизнинг меърежлари жазба тимсоли эди. Улар Нур "нарвони" билан ниҳоятда қисқа фурсатда Ҳақ даргоҳига юксалиш ва ирфонни эгаллашта шак-шубҳасиз ишонишган. Мажзублар ҳамма нарсанни Ҳақ нури или кўриб, мушоҳада этганликлари учун илоҳий нур ошиғи бўлишган. Алишер Навоий Дарвеш Баширни "мажзуб ва соҳиби каромату мақомот эрди", дейди. Унинг кашф ва кароматини зоҳир этувчи бир воқеани ҳам нақл этади: Бир кун бир жамоа шаҳардан ташқарига саёҳатта чиқадилар. Куёш ботиб, қаронғу бўлгунча, дашт кезадилар. Қайтишда йўлдан адашадилар. Ногаҳон йироқдан бир дараҳт узра порлаёттан нурни кўриб, шу томонга қараб юрадилар. "Эмдиким, етдилар, кўрдиларки, Дарвеш Башир ўлтирибдур ва бу ёргулек андин зоҳир бўладур... Ул ёргулек била йўлни тоғдилар ҳар қайси ўз уйларига бордилар"¹², - дейди Навоий. Албатта, кўпчилик учун бу ҳодиса ғайритабиий ва ишончсиз бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Чунки мажзубларнинг руҳоният нури ва кароматларига

⁹ Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт, 88-бет.

¹⁰ Суҳравардий. Қўрсатилган асар, 111-114-бетлар.

¹¹ Алишер Навоий. МАТ. 17-том. 226-бет.

¹² Алишер Навоий, МАТ, 17-том. 365-366-бет.

иштибоҳ билан қарааш ёки ишонмаслик ўтмишда ҳам бўлган. Бундан ташқари, зоҳидлар, обидлар, сўфилар, дарвешлар жамоасида бўлгани сингари, мажзублар сафида ҳам ёлғон даъво қилувчилар, содда, авом одамлар ишончини эгаллашга бел боғлаган риёкорлар, сохта кароматчилар йўқ, деб бўлмасди Буни Абдураҳмон Жомийнинг "Нафаҳот-ул унс" муқаддимасида мажзубларга ўхшашга ҳаракат қилувчилар тўғрисида маҳсус тўхталганлигидан ҳам билиш мумкин. Лекин ҳақиқий мажзубларда ҳеч вақт соҳтакорлик ёки алдовга мутлақо зарурият сезилмаган. Аксинча, ҳиссий-руҳий идрок ва олдиндан билиш қувватининг зўрлиги билан улар ҳар қанақа шубҳа ва ишончсизликка тезда барҳам берганлар. Шахсан Навоийнинг ўзи ҳам бунга иқрор бўлган ва шундай бир ҳодисани ёзиб қолдирган: Кунлардан бир кун Навоий бир киши билан кетаёттандা, шериги ундан "Нечук Бобо Пирийнинг ёнидан ўтмайсан. Сабаб недур?" - деб сўрабди. "Бу жиҳатдинки, фаҳш сўкар, манга хуш келмаски, анинг фаҳшин эшитгаймен", - дея жавоб берибди Навоий. Шунда шоирнинг ҳамроҳи, "Бобонинг каромати бор дейдилар. Олдидан ўтил. Каромат соҳиби бўлса, сени сўкмайди", дебди. Навоий бу таклифга кўнибди. Воқеа баёни давомида шоир: "Агарчи имтиҳон эрди, аммо ул дегандек илойидин ўтдим, сўкмади. Одатининг хилофи - дуо қилди"¹³, - дейди.

Мажзублар Ҳақдан бошқа ҳеч нима билан қизиқмас, Ҳақдан ўзга ҳеч кимдан қўрқмаганлар. Уларнинг бор-йўқ бойлиги ишқ ва ҳақиқат бўлган. Шунинг учун улар том маъноси или эркин яшаштан, ҳар қандай шароит ва вазиятда ҳам тўғри сўзлашдан чўчишмаган. Зоро, мажзубликда комилликнинг тамали - тўғрилик, куч-қуввати эса Ҳақ севгиси ва ҳақиқат эди. "Насойим"даги икки ҳикоят бу жиҳатдан алоҳида диққатга молик. Улардан бири Бобо Ҳасан Турк отли мажзуб ҳақида: Бир қиши кечаси. Қор ёқкан. Ҳаво жуда совуқ. Бобо Ҳасан қалбида жазба бошланади.

¹³ Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 450-бет.

Яланғоч ҳолда у ташқарига чиқади. Совуқ тунда бехуд кезади. Тонгга яқин жазбаси таскин топади. Ана шундагина совуқ таъсирини сезади. Иттифоқо, ҳаммом гулханидан ўт ёруғи кўринади. Бобо Ҳасан исиниш ниятида ўша жойга боради. Аммо қўлида кафча, ўт ёндираётган гулхантоб Бобо ҳар қанча талаб қилмасин, унга жой бўшатмайди. Шунда у қизиб турган кафчани тортиб олиб гулханчининг бошига урганида, у дарҳол жон таслим қиласди. Эртасига Бобони жиноятчи сифатида Шоҳруҳ Мирзонинг ҳузурига олиб борадилар. Бўлган воқеа арз қилинади. Сўнг: "Шоҳруҳ, Мирзо сўрабдурки, Бобо, сени дейдурларки, бировни ўлдурбсен? Андоқмуадур? Дебдурки, ҳов, андоқдур. Мирзо сўрабдурки, нечун ўлдурдуң? Дебдурки, мунчани сен ўлдурдуң, бировни даги мен ўлдурдум..."¹⁴.

Асло кутимаган бу гап Шоҳруҳ Мирзони гўё тил тишлиги биди. Марҳумнинг ворисларини рози қилиб, Бобога кетиши учун рухсат бериди. Албатта, бу ўринда одам ўлдириш - мажзубликми, мажзублик - қотилликми, деган бир савол туғилмаслиги керак. Чунки Бобо Ҳасан гулхонтоб ёнига борганида, жазба уни тарк этган эди. Жазба ҳоли давом қилганида, эҳтимол, у бир бечоранинг умрини завол қилмасди. Аммо шоҳ олдида ҳам титраб-қақшамасдан мажзублик эркинлиги ва шиҷоатига унинг содик қолиши - бу, жуда муҳим. Шунингдек, бунда мажзубликнинг хос бир "имтиёзи"ни ҳам назардан соқит этмаслик лозим. Бу - мажзубнинг фавқулодда бетарафлиги, ҳеч қандай шахсий манфаатлар билан қизиқмаслиги ва Оллоҳга яқинлик ҳолига тегишли. Шайх Жамолиддин Лур, Навоий таъбири билан айтганда, "қувваи жазба"си зўр мажзублардан ҳисобланган. У кўпинча мажзублик ҳолидан ажраломаганлиги туғайли шатҳ сўзларни айтар экан. Нихоят, шариат уламолари уни коғир деб эълон қилиб ўлимга фатво беришибди. Лекин икки тасаввуф шайхининг "Ул мажзубдур ва

¹⁴ Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 450-451-бетлар.

мағлуб, аниң қатли жойиз эмас"¹⁵, деган күрсатмаси боис подшоҳ Отабек Абубакр Жамолиддин Лурни ўлимга ҳукм қилмаган экан. Бобо Али Пойи Ҳисорий қатлига доир воқеа баёни орқали эса мажзубни ўлдириб бўлмас, деган маъно таъкидланган.

Энди юқорида белгиланган иккинчи ҳикоятта қайтсак. Султон Маҳмуд Сабуктегин бир қиши фаслида бошқа диёрлар ишғоли учун ҳарбий юриш бошлайди. Ҳаким Саноий эса буни мадҳ айлаб қасида битади. Доим чоғирнинг қуйқасини ичганлигидан Лойхўр дея танилган бир гулханчи мажзуб бор экан. Бир куни Саноий гулханхона эшиги яқинлашганда, шу маҳжуб ила соқийсининг шундай сухбатини эшитибди: "Бир аёғ тўла қилиб берки, Фазнавий Маҳмудинанинг кўрлукига ичай". Соқий: "Маҳмуд подшоҳи исломдур ва ғозий кишидур. Нечун мундоғ дегайсен?" дебди. Лойхўр эса Маҳмуднинг босқинчилиги ва ҳорислигини қоралаб бўлиб, "Яна бир аёғ тутки, Саноий деган шоирнинг кўрлигига ичай", - дебди. Соқий: "Саноий фозил ва латиф табъ киши. Нечук бу навъ дегайсен?" - дея эътиroz билдирганда Лойхўр: "Агар ул латиф табъ бўлса эрди, бир ишга машғул бўлғай эрди, аниң бир иши ярафой эрди. Бир неча газофни бир қоғозга битибдурки, аниң ҳеч ишига ярамас ва билмаски, ани не иш учун яратибдурлар"¹⁶, - дебди. Ана шу аччик, аммо ҳақ фикр таъсирида Саноий "гафлат мастиғи"дан бедор бўлиб, сулукка кирган экан.

Ҳеч шубҳасизки, ҳамма чин мажзублар каби Лойхўр ҳам басиратта таянган. Саноийнинг эшик ёнига келишини ҳам, тинглаган гаплари унга қандай таъсир ўтказишини ҳам бу мажзуб аниқ билган. Акс ҳолда у сўзни беҳуда исроф қилмаган бўлурди.

Мажзублик завқи билан шоирлик завқи ўртасида маълум бир яқинлик борлиги учун баъзи мажзублар шеър ҳам ёзишган. Шулардан бири Мир Муфлисий. У асли Маш-

¹⁵ Алишер Навоий. Ўша асар, 343-бет.

¹⁶ Алишер Навоий. Ўша асар, 457-458-бетлар.

ҳаддан бўлган. Илм таҳсилига берилиб кўп вақтини меҳнат ва риёзат оғушида ўтказган. Шеърий салоҳияти ҳам ёмон бўлмаган. Аммо жазба етишгач, у ақлдан ажралган. Қизиги шундаки, мажзуб Муфлисий билан, ақл-хуши ўзига қайтган Муфлисий орасидаги фарқланиш аниқ, кўриниб турган. Навоий "Мажолис ун-нафоис"да буни шундай қайд этади: "Хуши борида яхши абётлар айтиб эди. Аммо жунун вақтида бу байтни кўп ўқур эрдиким:

**Балои маргу андуҳи қиёмат,
Чу чанбар соҳт моро нахли қомат"**¹⁷.

(Мазмуни: Ўлим балоси ва қиёмат қайғуси қоматимиз дараҳтини чанбардек эгиб қўйди).

Жазба вақтидаги айrim зоҳирй ҳаракат, сўз ва қилиқ ёки иddaолар жинниликка ўхшаб кетиши мумкин. Навоининг Мир Ҳайдар Мажзубга доир илк мулоҳазаларини ўқиганда ҳам шундай фикр хаёлдан ўтади. Бироқ бу ўринда ҳам Навоий "Гоҳеки ўз ҳолига келса эрди, уламо билан улум баҳсин андек қилур эрдиким, барча мусаллам тутар эрдилар"¹⁸, - дея изоҳ беришни унутмайди.

Зеро, улуғ шоир мажзублик ҳоли сир-асорини чуқур билган, мажзубларга беписандлик Ҳаққа мақбул бўлмаслигини инобатта олган. Абдулкарим Қушайрий мажзубнинг ботиний аҳвол-руҳиясига тўхталиб, илоҳий бир муоммалани мустасно этганда, қолган ҳамма пайт мажзуб Оллоҳ иродаси билан идора қилинишини, эски ҳолига қайтишида унинг на шахсий ғайрати, на хоҳиш-иродаси таъсир ўтказишга қодир эмаслигини ёзади¹⁹. Мажзубнинг энг буюк ва дахлсиз руҳоний қудрати ҳам мана шунда.

Ҳеч шак-шубҳа йўқ: сайру сулук инсоннинг башарий "Мен"ини нафс ва шайтонга тобелиқдан қутқарадиган хосиятли йўл. Бу йўл ниҳоясига етиша билган киши ахлоқ одобда, феъл ва сифотда, фикр ва иродада фавқулодда хо-

¹⁷ Алишер Навоий. МАТ. 13-том. – Тошкент, 1997. 36-бет.

¹⁸ Ўша асар, 35-бет.

¹⁹ Абдулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. – Истанбул, 1991. 213-бет.

лис янги Ўзликка эришади. Суҳравардий бунни жисмоний туғилишдан кейинги - иккинчи, янги маънавий туғилиш деб таърифлайди²⁰. Ҳақиқат аҳли томонидан "қиёмати сурро" ("Кичик қиёмат") деб ҳам аталган иккинчи маънавий туғилишда ошиқнинг ҳоли - унинг сулуккача бўлган, риёзат, мушоҳада, покланиш машаққатларига ҳали киришилмаган ҳолидан кескин фарқ қиласиди. Унинг ахлоқий, ҳиссий ва фикр ҳаёти аввалгисига бутунлай ўхшамайди. Бунда муршиднинг хизмати ва ҳиссаси бекиёсдир. Лекин гап шеър ва шоирликка келиб тақалганда, масалага анча кенг ва ўзгачароқ тарзда қараш заруриятини ҳам ҳисобга олиш керакка ўхшайди. Чунки шеърият ҳам такрорланмас бир маънавий "сайру сулук"дир. Шеъриятда ҳам иккинчи, яъни янги маънавий туғилишсиз улуғ шоир қад ростломайди. Бизнинг назаримизда, ҳақиқий шоирлик билан мажзублиқда моҳиятган ўхшашиблик бор. Илоҳий Гўзалликнинг ўзига тортиш ва жазб этиш қудратига беихтиёр таслим бўлиш ҳоким. Мана, "Исо нафаслиқ ринди Шероз" буюк Ҳофизни олиб кўрайлик. У бирор бир тариқатта мансуб бўлмаган. Иродат қўлини ҳеч бир пирга чўзмаган. Аммо жонбахш сўз ва ифодалари аҳли тасаввуф табиатига шунчалик уйғун келганки, кўплар бундан таажжубланишган. Навоийнинг ёзишича, ҳатто Ҳожагон тариқатидан бир мўътабар зот "ҳеч девон Ҳофиз девонидин яхшироқ эмас, агар киши сўфий бўлса. Бу фақирга андоқ маълум бўлубдур ва машҳур муцдоклурки, ҳазрат Мир Қосим қ.с. аларнинг девонини "Қуръони форсий" дар эрмишларки, Каломуллоҳ оёти маънисидин мамлу ва асрору нуқотидин машҳурдир", - деган экан. Демак, ўз ўзидан равшанлашаётирки, дил ва руҳоният фотихи Ҳожа Ҳофиз ҳаётда ҳам, ижодда ҳам тариқаттамас, шаффоғ дил, улвий ҳол соҳиби ўлароқ жазба ва ишққа сунгтан. Фақат ҳузури илоҳияга кўтарилиган, нур ва латоиф ошиғи бўлган шоиргина Ҳофизга эргашиб ёниши ва ёзиши муқаррардир. Бир неча машҳур шай-

²⁰ Кўрсатилган китоб, 106-107 бет.

хлар, жумладан, Нажмиддин Кубро ҳазратлари ҳам Оллоҳга элгувчи йўлларнинг адади яратиқларнинг адади қадар беҳисоблигини махсус таъкидлашган. Шу йўллардан бири - жазба ва мажзублик. Бу йўл - ишқдан ҳолга, ҳолдан қалб ва руҳга, руҳдан Ҳаққа йўналтирувчи ҳуррият йўли. Жазба "тажриба"си или Ҳаққа восил бўлганлар - Оллоҳ лутфи эҳсони ва инояти или комилликнинг олий мақомини эгаллаган, инсон тақдири, қадр-қиммати ва эркинлигини та-масиз шарафлаган зотлардир. Шунта кўра ҳам Навоий мажзублик ҳолати, хислат ва имтиёзларидан сўз юриттан. Навоийнинг ишқ ва жазба тариқати сифатида эътироф этилган нақшбандийлик тариқатини танлашида ҳам ҳали очилмаган, илмда ҳали махсус ўрганилмаган сирлар борга ўхшайди. Хуллас, доҳий шоиримизнинг жазба завқи ва ёлқини аксини топган шеърларига бошқача кўз қараш или ёндашиш, кўпроқ кўнгил ҳоли ва руҳ манзаралари тасвирланган бу шеърларни янги усулларда тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Ана ўшанда Навоийнинг "Ўз ҳолига саргаштаву ҳайрон" бўлиш ҳиссиётларининг маъно-моҳијатини англаш, таҳлил этишдаги таҳминбозлик ва ўзбошимчаликлар барҳам топади, деб ўйлаймиз.

МАНСУР ҲАЛЛОЖ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Машҳур мутасаввиф ва ижодкор Абул Муғис Ҳусайн бин Мансур Ҳалложнинг қисмати инсоният тарихидаги энг қайгули қисматлардан. Айрим сўфийларни ҳисобга олмаганда, ўз замонасида уни дин ва шариатга мансуб деярли ҳеч бир тоифа хуш кўрмаган, қўллаб-қувватламаган. Чунки Мансурга яқинлик, унинг фикр-қарашларига хайриҳоҳлик ўзини-ўзи бало ва кулфатларга гирифтор қилиш билан теппа-тент бўлган. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, Диноварда Ҳалложнинг бир мактуби ҳукумат одамларининг қўлига тушади. Хатнинг бошланишиёқ ўқиганларни дарғазаб қиласди. Муаллиф ҳақида қатъий қарорга келиш учун уни Бағдодга элтиб, Ҳалложга кўрсатадилар. "Ҳа, бу менинг хатим", дейди у. Сўнг ундан: "Сен билан фикрдош бошқа кишилар ҳам борми?" дея сўрашганда, у: "Албатта, бор. Ибни Ато, Абу Мұхаммад ал-Журайрий, Абу-бакр Шиблий", деб бир неча кишининг номини тилга олади. Маъмурлар шу зотлар билан бориб сухбатлашишганда, Журайрий мактубдаги сўзларни ўқиб: "Бу қатлни вожиб айлайдиган бир куфр", дейди. Шиблий эса "Буни айттанга қарши туриш зарурдир", дея ўзини четта тортади. Ибн Ато Ҳалложги мисли дошлигини яширмасдан гапирганлити боис вазир Ҳомид ибн ал-Аббоснинг қаҳрига учраб, қатл этилади. Аммо орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, вазир ҳам ўлади.

Тарихдан маълумки, Мансур Ҳалложнинг ҳаёти ва ирфоний фаолияти зулм, жаҳолат, фикрий зўравонлик хуруж айлаган бир даврга тўғри келган эди. Ал-Мутаваккил халифалик мартабасига эришганидан сўнг "нақлчи" уламонинг давлат миқёсида катта нуфуз соҳиби бўлишлари билан кўп иш ва ҳаракатлар ағдар-тўнтар бўлиб кетганди. Халифа жаҳмия, қадария, мутаъзилия сингари оқимларга қарши курашда ўша уламоларнинг ёрдамига таянади. На-

тижада, ҳадис олимлари каломчилар устидан тўла зафар қозонишади. Давлатнинг қўли етадиган ҳамма жойдан улар қувилади. Халифа эса бутун вилоят ва ўлкаларга амру фармонлар юбориб, калом илми билан машғул бўлувчиларнинг барчасини ўлимга маҳкум этилишини эълон этади. Унинг бу сиёсати ўзидан кейин келган ҳукмдорлар томонидан давом эттирилиб, ниҳоят IX асрнинг охирги ўн йиллигига фалсафа ва калом китобларини сотиш тўла таъқиқланади. Олдинлари жомеъларда, омма йигиладиган умумий жойларда фаолият кўрсатувчи халқ воизларининг чиқишиларига ҳам барҳам берилади. Бироқ ушбу тадбирларнинг ҳеч бири ижтимоий беқарорлик ва сиёсий зиддиятларнинг ўртадан кўтарилишига ёрдам беролмасди. Ал-Мутаваккилнинг вафотидан токим 954 йилда бувайхийларнинг Бағодода иқтидорга соҳиб бўлгунларига қадар кечган вақт мобайнида сиёсий беқарорлик ва чиқишилар кучайиб борганди. Қарматийлар ҳаракатининг бошланиши эса давлат учун катта хавф тудирган оғатнинг айни ўзи саналарди. Халифага уюштирилган суиқасдан кейин улкан миқёсли шубҳа ва таъқиб муҳити яратилдики, номи "қора рўйхат"га тушган тариқат арбобларидан бири Мансур Ҳаллож эди. Унинг номи ушбу рўйхатдан четда қолиши асло мумкин эмасди. Зеро, Эрон олими Атоулло Таддин қайд қилганидек, "Ҳаллож Аббосий халифалиги даврини жабр ва зулмкорлик, ахлоқий-маънавий емрилиш даври деб биларди". Шунинг учун унга нисбатан қўйиладиган айблар ҳам ниҳоятда жиҳдий ва кўлчиликни разаблантирадиган бўлмоғи табиий эди.

Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, Ҳаллож одамларни "дастлаб имом Маҳдийга даъват этиб, Маҳдий Дайландаги Толиқон шаҳридан чиқади, деб даъво қилган"лиги учун, уни Бағододга олиб келиб, зиндонга ташлашади. "Ниҳоят, у ҳийла ишлатиб, зиндондан халос бўлди. У найрангбоз ва ҳунарманд, ҳар бир одамнинг эътиқод ва мазҳабига қараб, у билан аралашиб кетадиган киши эди. Кейин у

ўзига муқаддас рух жойлашганини даъво қилди ва ўзини худо деб атади..."

Чиндан ҳам фақиҳлар Ҳалложни нубувват ва илоҳийлик иддаосида айблашса, мутаъзилия вакиллари ҳуққабозлиқда, имомийя мансублари зиндиқлиқда қоралашганди. Шариат арбоблари назарида у ўлим жазосига маҳкум коғир эди. Аммо ўз даври ва замонасидан кўп илгарилаган, ҳалқни аёвсиз талаган ва эзган Аббосий халифаси амалдорларининг қилмишларини жасорат ила фош айлаган буюк бир ориф ва Ҳақ йўлчисининг ўлими шариат вакиллари учун эмас, балки сиёsat пешволари учун зарур эди. Усмонли турк тадқиқотчиси Я.Н.Ўзтуркнинг сўzlари билан айттанди, "Ҳалложнинг қотили шариат эмас, сиёsatдир. Шариатни тамсил этганлар, ушбу жиноятта шунчаки восита қилинганлар".

Ҳалложнинг ҳаёт чорларида юзага чиққан мунозара ва тортишувлар унинг вафотидан сўнг ҳам қизгин давом этган. Айниқса, тасаввуфга ва аҳли тариқатта ёмон нигоҳда қаровчилар Ҳалложнинг ҳол ва ҳақиқатларини таҳқирлаш билан чегараланмасдан, унинг асарларини ҳам тамоман йўққа чиқаришга уринганлар. Шулардан бири Ибн Таймийя бўлиб: у "Мен Ҳалложга нисбат берилган бир қанча асарлар, рисолалар ва парчаларни кўрдим, ҳеч шубҳасизки, уларнинг барчаси Ҳаллож учун тўқилган нарсалардир", дейди. Ҳолбуки, Мансур Ҳаллож назмда ҳам, насрда ҳам эътиборга молик асарларни мерос қолдира олгандир.

Шарқнинг кўп мутафаккир санъаткорларида, жумладан, Алишер Навоийда ҳам инсон қалби ва кўнглини ҳатто Каъбадан-да улуг ва муқаддас билишга чорловчи фикрлар бор. Навоий "Ҳайрат ул-аброр"да:

Қаъбаки оламнинг ўлуб қибласи,

Қадри йўқ андоқки, кўнгул қаъбаси, –

дейди. Бироқ бундай фикрни биринчилардан бўлиб айтиш ва теранлиқдан кўра саёзликни хуш кўргувчи кимсалар онгиға сингдириш биз ўйлаганчалик осон кечмаган. Ҳаллож:

"Ба жойи адойи ҳаж, назари зиёрати Каъбаи дил кофи аст" – "Ҳаж зиёрати ўрнида дил Каъбасини зиёрат қилиш кифоя", дегани учун Бағдодда гавғо қўзғалган. Уни қарматийларга издошлиқ қилиб, Каъбани вайрон этишга ундаётир, деб айблашган. Салтанат вазирларидан бири шу гапи учун Ҳалложни бемалол қатл айлашга кўрсатма берган.

Ҳалложнинг адабий мероси, албатта, пароканда ҳолда қолиб кетган. Анча муддатларгача уларни эркин ўқиш ва тарғиб қилиш имкониятлари ҳам чекланган. Лекин унинг шогирдлари, муҳлис ва тарафдорлари уларнинг тақдирига бефарқ қарашмаган. Асрлардан асрларга олиб ўтишга эришишган.

Алишер Навоийнинг Ҳаллож асарлари билан бевосита танишлиги, уларни тўлиқ шаклларда ўқиган ёки ўқимаганлиги ҳақида қатъий бир гапларни айтиш қийин. Аммо Ҳаллождан баҳс юритилган ёхуд бевосита унга бағищланган асарлардан Навоийнинг хабардорлиги шубҳасиз. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, улардан айримлари Ҳалложнинг тасаввуфий ҳаёти, фикр-қарашлари ва ҳоли масаласида тахминий ҳамда асоси суст мулоҳазалардан холос бўлишда Навоийга яқиндан ёрдам берган. Масалан, шундай китоблардан бири, эҳтимолки, энг биринчиси Абужўлоб Ҳужвирийнинг "Насойим"да тилга олинган "Кашф ул-маҳжуబ" отлиғ асаридир.

Ҳали ёшлиқ чоғлариданоқ Ҳужвирий Мансур Ҳалложнинг ҳаёти, шахси ва ҳол сирлари билан қизиққан. Унинг мактуб ва шеърларини тўплаган. Рисола ва мавъизаларини ахтарган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: "Ҳалложнинг порлоқ рамзли шеър ва асарлари бордир. Фуру (шўъбалар, тармоқлар) хусусида мукаммал сўзлари мавжуд. Мен унга оид эллик парча асарни Бағдодда ва шаҳар атрофида кўрдим. Айримларини эса Ҳузистон, Форис ва Хурросонда қўлга киритдим... буларнинг бальзиси жуда кучли, айримлари ниҳоятда заиф, яна бири ғоятда содда, бошқа бирлари эса кўп тубан ва аҳамиятсиз эди". Ҳужвирий Ҳаллож-

нинг фикрларини шарҳлаш учун "Минҳож ул-дин" номли маҳсус асар яратади. У илк дафъа икки Ҳаллож бўлганили гини, улардан бири Бағдодли Мулҳид Ҳасан бин Мансур Ҳаллож, иккинчиси Ҳусайн бин Мансур Ҳаллож эканли гини маълум қиласди. Ҳужвирийнинг эътирофи бўйича, Ҳаллож тўғрисида ихтилофга берилган мутасавифлар, дини, мазҳабини қоралаш мақсади или уни тарқ этмаганлар. Балки ҳол ва ҳол сирлари сабабидан уни тарқ ва танқид қилганлар. Хуллас, Ҳужвирий ҳалложшунослик йўлида жиддий изланишлар олиб боради ва "Китоб фи шарҳи каломил Ҳаллож" номли китобини ёзади. Умуман, у Ҳалложга қўйилган қатор айб ва тухматларни қатъян рад айлади.

Ҳужвирий ёзади: "... зоҳирбин баъзи кимсалар уни (яъни Ҳалложни - И.Х.) коғир дейишмоқда, уни рад ва инкор этишмоқда. Ҳолларини эса гуноҳга, ҳуққабозлик ва сеҳрбозликка нисбат беришаётирлар. Улар Ҳусайн Мансур Ҳаллож билан Ҳасан бин Мансур Ҳалложни бир-биридан фарқлай олмаётирлар. Кейинги Ҳаллож Бағдодли бир маҳдуд бўлиб, Муҳаммад бин Закариёнинг устози, Абу Сайд Қарматийнинг йўлдоши эди".

Ҳасан бин Мансур Ҳалложнинг издошлари Бағдод ёнида бир жамоат ташкил қилиб, унга "ҳалложий" номини беришган ва Мансур Ҳалложга боғлиқлик даъвоси или ўзларининг зиндиқликларини оқлаш ғарази учун унинг сўзларидан далил сифатида фойдаланишган экан.

Ҳужвирий ўзининг номдор замондошларидаи баъзила рининг Мансур Ҳалложга юксак назар билан қараганликларини ҳам баён этиб ўтган. Унингча, Истаҳрий Ҳалложни аввал зуҳдда катта ютуқقا эришган, сўнг қадам-бақадам ишқда илгарилаган, хайрли ишлар билан шутулланиб, нафсоний лаззат баҳш этувчи нарсалардан ўзини тийишга қодир шахс, деб ҳисоблаган. Муроқаба мақомига юксалган Мансур "башарий сифатлардан тамоман фориг бўлгач, Ҳазрати Исода бўлганидек унга ҳам Оллоҳнинг руҳи ҳулул эттан, шундан кейин у ўзига ўзи итоат айловчи феълини

Оллоҳ, феъли, ҳар қандай амри Оллоҳ, ами деб билувчи қурб мақомига кўтарилган"лигини таъкидлаган.

Хўжвирийнинг Ҳалложга муҳаббати қанчалик юқори бўлмасин, уни сонсиз-саноқсиз ғанимлари ва асоссиз таънаю маломатлардан нечоғли қатъият или мухофаза этмасин, у барибир ҳақиқатни хаспўшламасдан ошкор қилишга содиқ қолади. Хўжвирийга кўра, Ҳалложнинг ҳамма сўз ва фикрларига тобе бўлиш, уларни тўғрига чиқариш мақбул эмас. "Чунки Мансур ҳолида тамкин соҳибимас, билъакс мағлуб ва мажзуб эди... ҳолида фитналар ҳам мавжуд эди". Шунингдек, ҳеч бир асосга кўра унинг йўли тўғрилик талабларига тўла-тўқис мувофиқ келмаганидек, ҳолида бир барқарорлик ҳам бўлмаган. Ҳол ва ҳиссиёт қарорсизлиги или муршидлик вазифасини бажариш ва бошқаларни ўзининг ортидан эргаштириши душвор бир ишdir.

Алишер Навоий масаланинг бу жиҳатларига юзаки қараши, албатта, мумкин эмасди. Бундан ташқари, Навоий Мансур Ҳаллож ва унинг мусулмон оламида бир ғавғо қўзғаган "Анал-ҳақ"чилик тушунчасига баҳо беришда ўзи мансуб бўлган Хожагон - нақшбандия тариқати арбоблари фикрларидан тамоман четлашиши ҳам қийин эди.

"Ҳазрати Абдулқодир Гилонийнинг манқабалари" китобида маълумот берилишича, Гилонийдан Мансур Ҳаллож ҳақида сўраганларида, "У бир қанот эди, даъво туфайли кенг узайганди, шариат қиличи уни қирқиб ташлади", деган эканлар. Шайх Умар ал-Баззоз эса Абдулқодир Гилоний тилидан мана бундай фикрларни нақл этади: "Ҳусайн ал-Ҳалложнинг аёғи куйганди. Ул асрда унинг қўлидан тутиб тўхтатадиган кимса (бир вали) йўқ, эди. Агар мен унинг замонида яшаганда эдим, қўлидан ушлаб, уни омон сақлаган бўлурдим. Чунки қиёматта қадар аёғи куйган ҳар бир муридим, аҳбобим ва биродарларимнинг қўлидан ушлагувчи халоскоридурмен..."

Худди шунга ўхшаш гап ва эътироф Хожагон тариқати вакиллари орасида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Хожа Али

Ромитанийнинг "Агар ер юзида Ҳожа Абдулхолиқ фарзанд-ларидан бири бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди", деган гаплари машҳурдир. Айрим манбаларда ушбу фикр тўғридан-тўғри Абдухолиқ Фиждувоний тилидан нақл этилиб, "Агар Ҳаллож замонида менинг муридларимдан бирортаси бўлсайди, Ҳаллож асло дорга осилмасди", тарзида берилган. Аслида Ҳожагон шайхларининг Ҳалложга нисбатан ўрта бир йўл туттаниклари, яъни уни на қўллаб, на қоралашга уринмаганликлари Юсуф Ҳамадонийдан бошланган. Шайх Ҳазратлари, "Агар Ҳусайн бин Мансур ҳақиқатни етарли даражада билсайди "Анал-ҳақ" ўрнида "Анал-туроб" (Мен тупроқман)" дерди, деган экан. Бу фикрларда Ҳалложнинг сайри сулукда бир жойда тақалиб қолиб, янада юқори мартабаларга юксала олмаганлигига ишорат бор. Аммо Ҳалложнинг ҳолини камситиш йўқ.

Ҳалложга душманлик билан қараган Ибн Таймийя "Ҳалложнинг ҳолларини билган Оллоҳ валиларидан ҳеч бири уни буюк дея қабул этмаганлар ва ҳурмат ҳам қилмаганлар", дейдики, бу мутлақо нотўғри ҳукм. Бу ўринда Шайх Абусаид Абулхайрнинг "Насойим"дан жой олган "Ҳаллож улвий ҳолдадир ва анинг замонида машриқдан магрибгача анингдек йўқ эрди", деган сўзларини эслатиш кифоя.

Гап шундаки, Навоий Мансур Ҳаллож ҳақида кўп юксак баҳо ва эътирофлар мавжудлигини билгани ҳолда ҳеч бир ўринда, жумладан, "Лисон ут-тайр"да ҳам ўзининг ахлоқий-маърифий позициясини ўзгартирмайди, ва унга киритилган ҳикоятда Ҳалложнинг шон-шуҳрати, тасаввуф оламидаги мавқеига мувофиқ бир воқеа тасвирини беради. Унинг муҳтасар мазмуни шундай: Мансур Ҳаллож тавҳидда баланд бир мартабага кўтарилгач, тез-тез "Анал-ҳақ" сўзини тақрорлайди. Дин арбоблари буни "аҳли яқин" шевасига тўғри келмайди, дея унга насиҳат қиласди. Сулук аҳли ҳам унга эътиrozларини изҳор айлайди. Аммо, у буларга парво этмайди.

**Мастроқ чун тушмиш эрди жом анга,
Йўқ эди бу нағмадин ором анга.**

Иттифоқо, кунлардан бир кун унда турфа ҳол воқеъ бўлади. Меърожда пайтамбар етишган тавҳид ҳоли ҳақида фикрга толиб, ўзича хулосалар чиқаришга уринади. Уни "бу андиша помол" айлаб, "ажзу ҳайрат илкида лол" қолдирганда:

**Ким Расулуллоҳ анга бўлди аён,
Мушкили ҳаллин бу навъ этти баён.**

**К-эй фузул айвонида ўлтурғучи,
Лофи ваҳдатдин "Анал-ҳақ" ургучи.**

**Билмадингким, ул сифат олий буруж,
Ким мен айлаб эрдим ул оқшом уруж.**

**Онда менликинг хаёли йўқ эди,
Балки бу лафз эҳтимоли йўқ эди.**

**Элтган ул эрди, бошлиғон ҳам ул,
Истағон ҳам ул, бағишлағон ҳам ул.**

**Сен ажаб кўтаҳназарлиқ айладинг,
Бўйла ерда бебасарлиқ айладинг.**

Хуллас, Расулуллоҳ ҳазратлари Ҳалложга ҳам танбех, ҳам тавҳид моҳиятини изоҳлаб берадилар.

Эҳтимол, ушбу ҳикоятнинг пайдо бўлишида "Нафаҳот ул-үнс"дагига ўхшаш бирор китобдан жой олган воқеа туртки бўлгандир. Эҳтимол, у улуғ шоир хаёлотининг маҳсулидир. Нима бўлишидан ва қандай бўлишидан қатъи назар, Ҳаллождек мураккаб тақдирли, ҳоли тақдираидан ҳам зиддиятли, таърифу таҳқирлар қуршовидаги бир шахс хусусида Навоий ҳақиқатни айтиш йўлини топган.

Алишер Навоий асарларини синчилаб кўздан кечирилса, улуғ шоир ҳеч бир ўринда Мансур Ҳаллож шаънига ортиқча мақтов сўzlари айтмаганлиги ва унинг маслагини очиқ-оидин қўллаб-қувватламаганлиги равшанлашади.

Ҳатто "Насойим"да ҳам "Нафаҳот ул-унс"дан ўрин олган Ҳалложга доир фикр-мулоҳазаларнинг каттагина қисми - ни Навоий қисқартириб таржима қилган.

Ушбу мулоҳазалар "Демак, Навоий дунёқараши ва шеъриятига Мансур Ҳаллож таъсир ўтказа олмаган экан-да", деган хуносага йўл очиши табиий. Кучли ва фавқулодда бир маънавий-руҳий, фикрий-ижодий ҳодиса ўлароқ кўзга ташланиб турувчи таъсирнинг йўқлиги аниқ, албатта. Буни Навоийнинг "Анал-ҳақ" ғоясини очиқ-оидин қўллаб-қувватламаганлиги ёки унинг талқин ва тарғибиға алоҳида аҳамият бермаганлигидан ҳам билиш мумкин. Аммо бу Навоий ижодиётига Мансур Ҳаллож таълимоти ва асарлари бутунлай таъсир ўтказмаган, дегани эмас. Алишер Навоий "Насойим ул-муҳаббат" асарида "Мавлоно Жалолуддин Румий қ.с. сўзларида манқулдурки, Шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фариуддин Аттор руҳига тажалли қилди ва онинг мурраббийси бўлубдур", дейди. Мансур Ҳалложнинг кўнглида порлаган ишқ ва маърифат ёлқини Мавлоно Румийни ҳам ўзига жалб айлаган эди. Мавлоно "Девони Кабир"дагина эмас, "Маснавий"сидаги неча ўнлаб мисраларда ҳам Ҳалложни баланд оҳангларда мадҳ этади. Агар Аттор ва Румий Навоийнинг улуғ устозларидан эканлиги, "Лисон ут-тайр" достони бевосита Аттор ижодиётининг илҳоми или яратилганлиги инобатта олинса, ушбу фактнинг ўзиёқ Ҳаллож ва Навоий мавзуси сунъий ёхуд асоссиз эмаслиги ўз-ўзидан равшанлашади. Албатта, бир қатор Шарқ шоирлари сингари Аттор ва Румий ҳам Мансур Ҳалложнинг илоҳий ишқ йўли или олий ваҳдат туйғусига соҳиб бўлганлигидан илҳомланганлар. Уларнинг кўнглида ҳам Ҳалложга содиқликни акс эттирувчи ва ишқда шижоат, фидойилик рамзи бўлиб қолган "дор севгиси" анча чуқур илдиз ёзганди. Лекин Ҳаллож илоҳий ишқ майидан сармастлик ҳолатларини, мушоҳада ва муроқаба асносида юзага келган маъноларни гўзал шаклларда ифодалашга

қодир истеъдодли шоир ва адиб ҳам эди. Унинг "Китоб ут-тавосин" асари умуман насрда битилган тасаввух ада-биётининг энг диққатта молик намуналаридаидир. Ўн бир бўлимдан таркиб топган ва ҳар бир бўлими "тасин" дея аталган мазкур китоб Ҳалложнинг фикр дунёси, ирфоний қарашлари борасида анча кенг ва аниқ тасаввур ҳосил қиласди. Хусусан, унинг Ҳазрат Пайгамбар мадҳ этилган, Оллоҳ ва шайтон мунозараси ёритилган ва маърифат таърифи берилган саҳифалари мутасаввиф ижодкорлар томонидан қизиқиб ўқилиши билан бир қаторда, уларни ривожлантиришга ҳам у ёки бу даражада туртки берган. "Анал-ҳақ" иборасини Ҳаллож қачон ва қаерда тилга олган?" деган сўроққа ҳозиргacha аниқ бир жавоб йўқ. Айрим тадқиқотчилар Ҳаллож "Анал-ҳақ" демаган. Унинг ўлимига "Тавосин"даги: "Агар Уни танимасангиз асарларини танинг. Ана ўша асар менман. Мен ҳақман. Ва мен Ҳақ-ла ҳақ ўлароқ абадий давом этажакман", деган сўзлари сабаб бўлганлигини айтилган. Демак, Ҳалложнинг муҳолиф ва ашаддий ғанимлари унинг асл мақсадини бузиб талқин қилишган. Унинг маърифат баҳсидаги мулоҳазалари билан танишган ва "Мен кўп ҳайрон қолурмен: баданидаги бир қилнинг қандай қилиб қора ёки оқ бўлишини билмаган, борлиғни яратиб камолга етказганни қандай билмори мумкин?" деган сўзларини ўқиган киши Ҳалложнинг худолик даъвосидан йироқ эканлигига ҳар қалай шубҳа қилмайди.

Бугина эмас, Мансур Ҳаллож шеъриятида ҳам ўз сўзини – янги сўзини айта олган ва юқори натижаларни қўлга кирита олган шоир эди. Шарқу Farb тадқиқотчилари буни бир овоздан эътироф этишган. Farблик таниқли шарқшунос ва тасаввухшунос олима А.Шиммел ёзади: "Ҳалложнинг шеъри тасаввухий кечинмаларнинг ниҳоятда нозик ва жонли бир ифодасидир. Уларнинг тили жуда нафис. Ҳаллож шеърларида энг кўп қўлманилган, тимсоллар қадаҳ ва шароб, ҳилол, маст этувчи тасаввухий шодлик косаси,

маъшуқа, жон қуши кабилардир... Ҳалложнинг деярли барча шеърлари теран диний ва тасаввуфий маъно ҳамда сирларга тўлиғдир". Саноий, Яссавий, Аттор, Румий каби мутасаввиф ижодкорларнинг асарларини ана шу тимсол, маъно ва сирли ҳиссиётлардан ажратиб тасаввур этишнинг асло имкони йўқ. Шундай экан, Навоийни Ҳаллож адабий меросига боғлайдиган "ришта" ва "ҳалқа"ларнинг бўлиши ҳам шубҳасиз. Бу энди маҳсус тадқиққа лойиқ бошқа мавзу.

МАЪРУФ ВА ОРИФ

Тасаввувуф адабиётини дунёга машҳур қилган омиллардан бири ва энг муҳими - бу адабиётда яралган бош қаҳрамонлардир. Илмда қайд этилишича, Фарбда XII асрдан кейин "Хур тушунча" деган тасаввуфий ҳаракат ташкил этилиб, у сўфиёна ва орифона фикру туйгуларни ўзлаштириш ҳамда тарғиб этишда катта натижаларга эришилган экан. Янада конкретроқ қилиб айтиладиган бўлса, инглизларда XV асрлардан эътиборан "дарвеш", "сўфий" атамаси кенг тадбиқ қилинган. Тасаввувуф тадқиқотчиларининг умумий эътирофларига кўра, "Орифнинг қалби Арш ва курсидан ҳам кенг бўлмори муҳаққақдир. Зеро, Арш ва курси ва буларнинг ичидагилар, олами жисмонийдур. Қалби солимнинг руҳи инсонийдурки, у амри Раббоний эрур... Ориф бирор бир қавм ёхуд миллатнинг эмас, жаҳоннинг султонидур". Ориф - Оллоҳни таниган, билган ва Ҳақ маърифатини мукаммал эгаллаган зот, яъни илоҳий файз одами. Абу Туроб Нахшабийдан орифнинг фазилатлари ҳақида сўрашганда: "Ҳеч бир нарсадан кирланмайдиган ва ҳамма нарсани ўзи илиа поклайдиган кишиидир ориф", - деган экан. Абу Наср Сардоржнинг таъкидлашича, "Мўмин билан орифнинг орасидаги фарқ шундайдир: Мўмин Аллоҳ нури илиа боқар, ориф эса Аллоҳнинг ўзи илиа назар ташлар. Мўминнинг қалби бордир. Орифники йўқ. Мўминнинг кўнгли зикри илоҳий илиа ором олур. Ориф эса Аллоҳдан бошқа ҳеч нимадан роҳатланмас". Мана шунинг учун ҳам ориф Шарқ тасаввувуф адабиётида марказий мавқелардан бирини эгаллагандир. "Зоҳид бўлма, обид бўлма, ориф бўл". Бу туркий адабиётнинг асосий ғоявий даъватларидан эди. Ва бунинг ёрқин исботини Алишер Навоий ижодида ҳам кузатиш мумкин. Навоий шеъриятида орифга хос фазилат, хусусият ва орифона маънолар тасвири кенг ўрин ишғол этган. Бу тўғрида

навоийшунослиқда айрим умумий фикрлар айтилган бўлса-да, масала маҳсус ўрганилмаган.

Ибн Синога кўра, "борлигининг сиррини ва илоҳий сирга оид ҳақиқат нурларини идрок этган ва шу мақсад ила ту-шунчасини жабарут оламига қаратган шахсга ориф" дер-лар. Ориф охират завқи ва мукофоти учун эмас, "валилик ишоратларини англамоқ учун" Аллоҳга юз бургандир. Орифлар наздиаги маънавий-руҳий ҳаракат уч босқич-дан иборат. Биринчиси - ирова ҳоли, иккинчиси - риёзат, учинчиси - диққати таксиф учун ўзни ҳилмлаштирмоқ. Тасаввуфда "ирфон" самимий ва давомли бир илоҳий сух-бат маъносини ҳам билдиради. Шу сабабдан Сулаймон Боқирғоний:

Суҳбатлиқ орифларга жоним бериб,

Суҳбатсиз нодонлардан қочфим келур, -

деган. Орифнинг ибрати, энг аввало, тарки даъво, тарки тақаллуф, тарки ҳубби мосиво (ғайрни севмак) ва тарки тасаллуф (тилёғламалик ва ялтоқланиш)га эришишдадир. Борликда фоний бўлиб, Ҳақнинг борлиғида тирилмоқ иде-али билан яшаганлиги учун ҳам орифнинг ҳолатларида шош-қинлик, бесаранжомлик, шикоят ва тангдиллик мутлақо кўзга ташланмайди. Ориф мушоҳадага бериларкан, ёлғиз Аллоҳнинг ҳаёт, илм, ирова, қудрат, камол сингари сифатларини билиш билан чекланмайди, балки бутун борлик, - коинот ва инсонийлик сирларидан ҳам огоҳликка етиша-ди. Бу ҳам бежиз эмас. Тасаввуфда тариқат аҳллари учун турли мақом ва вазифалар белгиланган. Энг охирги мақом орифлар мақоми - сиём (парҳез), қиём (қойим туриш) ва муроқаба бўлиб, уларнинг устози Муҳаммад алайҳисса-ломдир. Бу ерда муроқаба ҳақида алоҳида тўхталишнинг имкони йўқ. Лекин орифнинг муроқабаси холиқقا давом-ли назару бошқасини кўрмоқни унугиш эканлигини эсла-тиб ўтиш керак, албатта.

"Орифлар самови мажмаисида кўнгиллар тарвиҳи (ро-ҳат ва сокинлиги) учун уч нимага мухтождурлар, - дейди

Алишер Навоий, - равойиҳи тайиба (тавба латофати ва хушбўйлиги), важҳи сабиҳ (сабаб ёки йўл гўзаллиги), сурати малиҳ (ҳол ва кайфият чироий)".

Ориф кўнглини поклик камолига етказар экан, унинг Руҳ ва хаёлот оламида эврилиш юзага келади. Ва бунинг таъсири табиат дунёсига бориб боғланади. Чунки ориф ниҳоятда кучли, ниҳоятда нурли ҳиссиёт соҳиби. Ибн Синонинг айтиши бўйича, ориф сирли ёхуд ғайбий бир нарсадан сўзласа, табиат олами бағрида, албатта, шу нарсанинг изоҳи мавжуд бўларкан. Шунинг учун Аҳмад Яссавийнинг "Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса, Ўн саккиз минг қомуғ олам ғулгул бўлур" деган гапларига шунчаки шоирона бир муболага деб қарамаслик керак. Ориф қисмати ва орифлик салоҳиятига доир мазкур ҳақиқатлар турли шаклларда Навоий шеъриятида ҳам талқин этилган. Шоир бир газалида ёзади:

**Саҳфаи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.**

Бу - хотира кўзгусини поклаш ва кўнгил нигоҳини ёлғиз Ҳаққа қаратишга даъват бўлиб, унинг замонавий талқини бундай: орифлик - ташқи дунё ахборот ва маълумотларидан воз кечиб, кўнгилни илоҳий алоқа ва маълумот манбага айлантириш ҳамда ваҳдат мақомига кўтарилишдир.

Тасаввуфда хавотир етти турга ажратилган. Булардан, айниқса, нафс, шайтон тарафидан қалбнинг қўлга олиниши ва ақл жиҳатдан қалбга етказилган хутур жуда ёмондир. Булар тўла барҳам топмоғи лозим. Ана шунда орифликнинг бошқа бир шарти ўз-ўзидан амалга ошади. Чунки орифликда беҳуда баҳс ва эътиrozга ўрин йўқ.

**Фақр кўйида мусаллам тут неки қилсанг истимоъ,
Ориф эрмас ҳар кишиким қилса ирфон бирла баҳс.**

Хуллас, орифнинг кўнгли файз ва ганж билан нечоғлик бойиб, мушоҳада ва муроқаба йўли билан комиллашиб бормасин, унинг вазифаси сира дам урмасдан, буларни яширин тутмоқдир. Шу маънода Навоий орифни

қуёш нур тўкса-да, ўзгариш кўзга ташланмайдиган азим дарёга қиёслайди:

**Эрур орифға ганжи файз етса,
Иши дам урмайин они ёшурмоқ.**

**Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мумкиндуру онинг сувин тошурмоқ.**

Ориф маъруфи висолига интиларкан, мақомдан мақомта, ҳолдан ҳолга кечгани сайин унинг сийратида ўзгариш ва янгиланишлар содир бўладики, алал-оқибатда у завқ ва ҳайрат тузогига тушган қушга ўхшаб қолади. Шундан сўнг унинг сўзга, тилга муносабати тубдан ўзгаради. Буни инобатта олмаслик таҳлил ва талқинларда ҳар турли хато ёки нотўғри хуносаларга сабаб бўлиши муқаррардир. Мана, бир характерли мисол.

Адабиётшунос Султонмурод Олимов "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида (1991 йил 7 июнь) босилган "Эл истиб топқай мениким..." номли мақоласида Алишер Навоийнинг:

**Онглаким, сўз ўзга, маъни ўзгадур,
Маъни онгмас шоғил улким сўзгадур,** -

байтидаги фикрни Навоийнинг "бутун ижодига дахлдор бир фикр" дея янглиш ҳукм чиқаради ва ёзади: "Демак, шеърда сўз бошқа-ю маъни бошқа, кимки фақат сўз билан машғул бўлса, у маънини англамай қолар экан. Сўзни англадик, маънисига етдик, дейлик. Лекин бу билан ҳам иш битмайди-да..."

Аввало, шуни унутмаслик керакки, шеърда ҳеч қачон сўз бошқа-ю, маъни бошқа бўлмайди. Сўзнинг полифоник табиати - бу бошқа нарса. Агар шеърда сўз бошқа-ю, маъни ўзга бўлганида, улуг Жалолиддин Румий "Сўз мендан юксак туради, мен сўзга бўйсунаман", - демасди. Агар шундай бўлганида, Хоразмий "Зоҳиру ботин хабари сўзда-дур", дея кафолат бермасди. Фақат сўз билан машғул бўлиш - маънони англашга монелик қиласиган бир ишга айланганда, Навоийнинг ўзи сўз ва маъни бирлиги ҳақида так-

рор-такрор гапирмас ва "Ул киши сўз баҳрида ғаввосдур, Ким гуҳари маъни анга хосдур", - деб ёзмасди. Мақолада келтирилган байт "Лисон ут-тайр"нинг "Кушларнинг фано хусусидан бақо васлига еткони" деб номланган қисмидан олинганд. Ва ўша байтдан олдинги сатрларда бундай дейилади:

Кимки бу маънидин огоҳ ўлди, бил -

Ким кесилди онга сўз айтурга тил.

Бу маъни - фанодан бақога етган солик ҳолатига тегишли маъни. Шоир "Ким кесилди онга сўз айтурга тил", деганда тариқатнинг тўрт муҳим шартларидан бири - тарки қийлу қол ҳолини назарда тутаётир. Бу ҳолатда ориф - сукут соҳиби. Ҳикматнинг боши сукутда деб билганлиги ва шунга амал қила олганлигидан ҳам у офати лисондан тамоман халосдир. Сукут одобига эришиш ва амал қилиш умуман тасаввуфдаги муҳим талаб бўлганлиги учун Румийнинг машҳур "Маснавий"сида бунга маҳсус боб ажратилган. Бу тўгрида Аҳмад Афлокийнинг "Маноқиб ул-орифин" асарида қимматли маълумотлар мавжуд. Қолаверса, Навоий айни шу масаладан баҳс эттанлиги учун ҳам сал кейинроқ "Шарт буким, онглағон шарҳ этмагай. То тиљдин бошқа офат етмагай", деган таъкид сўзларини битган. Бундан ташқари, байтдаги маъни ҳам биз ўйлаган "мазмун" ёки "фикр"га айнан тўғри келмайди. Орифнинг муроди фаврий эмас, тадрижий жазба натижасида ҳосил бўлади. "Шу жазба, - дейди Муҳаммад Фузулий, - инсонни суратдан маънига еткариб, унинг назаридаги хаёлий шакллар ва мавҳум нақшларни орадан суриб, уни ҳақиқий мақомга юксалтиради". Тасаввуф бизда узоқ йиллик танаффусдан сўнг энди эркин ва кенгроқ ўрганилаётган соҳа. Шунинг учун, айрим хатоликлар, мунозарали фикрлар содир бўлиши мумкин. Лекин бунда шеърий матн моҳиятини тўғри ҳамда теран тушунмасдан назарий фикр айтиш, катта умумлашмалар чиқаришдан ниҳоятда эҳтиёт бўлишимиз шартдир.

Маълумки, ҳамма замонларда тасаввуфни динга, динни тасаввуфга қарам қилиш ёки қарама-қарши қўйишга ури-

нишлар бўлган. Орифнинг маслаги айни шундай бирёқла-
малик ва маҳдудликдан озоддир. Ориф учун тасаввуф дин
бўлмаганидек, динсизлик ҳам эмас, балки диндорни ҳам,
динсизни ҳам Аллоҳ, ишқи ва илоҳий Гўзалликка восил
этадиган бир жабҳадир. Дунёдаги барча динларнинг ўз
муқаддас китоблари мавжуд, улар ўз масжидлари, черков-
лари, бутхона ва ибодатхоналарига эга. Тасаввуфда дини,
ирқи, мазҳаби, миллатидан қатъий назар, олам ҳалқини
бирлиширадиган ягона ибодаттоҳ, бор. Бу - тасаввуфий
ҳаётнинг бош манбаи - Дил ва Кўнгил аталмиш Аллоҳ, тах-
тидир. Тасаввуфда Забурга ҳам, Тавротта ҳам, Инжил ва
Қуръони Каримга ҳам Тавҳид мақомларини англатувчи
рамзий маънолар бағишлиланган. Чунончи: Инжил исмлар
тавҳиди, Забур феъллар, Қуръон зот тавҳидига тимсол эрур.
Қуръон зот оламидан тажалли топган китоб бўлганлиги-
дан, унинг қадри бағоят баланд. Мавлоно Румий бир рубо-
йисида: "Ётмиш икки миллат сиррини биздан тингланг. Биз
икки юз мазҳаб пӯҳли или бир пардиде сўзлашадиган наига
ўхшаймиз", - деса, Юнус Эмро: "Ётмиш икки миллатни
бир кўз или кўрмаган, Шарънинг авлиёси эса-да, ҳақиқат-
да осийдир", - дейди. Навоийнинг орифона шеърларидағи
мазмун ана шу умуминсоний тушунчаларга ҳамоҳангдир.
Шоир лирик қаҳрамонининг "Шайх Санъон киби дин" тар-
кин этиб:

**Буту тарсо қошида сажда қилиб,
Куйдуруб мусҳафу боғлаб зуннор,
Яна мүғ дайриға кирдим сармаст,
Май тут, эй муғбачаи бодапараст, -**

дея сўзлаши оддий эътироф эмасди. Ҳар қандай дин ёки
мазҳабда хусусий жиҳатлар мавжудлиги маълум, албатта.
Тасаввуф бундай хусусийликларга барҳам берган ва шу
эҳтиёж туфайли Шарқ шеъриятини Шайх Санъонга ўхшаш
қаҳрамонлар ва бир қанча ўзига хос поэтик образ ҳамда
тимсоллар билан бойиттан. Тасаввуф шеъриятида, шунинг-
дек, Алишер Навоийнинг юзлаб разалларида - "зуннор" -

хизматта, яъни "қулликка белни маҳкам этмоқ", "куфр" - Ҳақ, сиррини маҳфий сақламоқ, "тарсо" - дунёдан этак силкиб, илоҳий ишқ баҳрига гарқ бўлган киши, "бутхона" - орифлар мажлиси ва ҳоли аҳадиятдан ҳузурланиш тимсоли эканлигини айтиш кашфиёт бўлмайди. Аммо ўз вақти-замонида бундай тимсолларни шеърда дадил тадбиқ этиш ва улар орқали орифнинг ҳар турли фикр-қарашларини тасвирилаш фақат кашфиёт эмас, шижаот ҳам бўлган. Зоҳирий томондан қаралганда, орифлар бутпарастлик байрогини баланд кўтарган, бутта имон келтиришда намуна кўрсаттан кишилар. Аслида, уларнинг тушунчасида "бут" - ишқ ва ваҳдат рамзи. Ахир, ашёлар борлиқнинг зухури экан, бут ҳам ўша ашёлардан бири, холос. "Эй оқил инсон, - дейди Маҳмуд Шабустарий, - яхшилаб ўйла. Тавҳид юзасидан бутнинг ёлғонлиги йўқ. Билгилки, унинг яратувчиси ҳам қодир Худодир. Неки Ҳақдан яралса, у ҳақиқатдир... Агар мусулмонлар бут нималигини антлаганларида эди, дин - бу бутпарастлик эканлигини билган бўлурдилар... Ахир, Аллоҳ ҳоҳиш этмаса, ким ҳам бутнинг юзига чирой бахш этар ва ким бутпараст бўла оларди?"

Албатта, ҳеч ким. Мана шунинг учун Навоий шеърларида тарсопарастлик ва бутпарастлик ғояси изчил ва кенг тарғиб қилинган. Мана шунинг учун Навоий "риёй Каъбадан" "дайри фанони" устун қўйиб:

**Риёву Каъбадин дайри фанога
Кириб гар бутқа зоҳир қилдим имон.**

**Мени ёзғурма, эй шайхи риёй,
Ки гар коғир эдим, бўлдим мусулмон,** -

деган эди. Биз Навоий қитъалари таҳлилига бағишлиланган бир мақоламиизда "Бадиий ижоддаги диний "тажриба" диндорлик тажрибасидан бутунлай фарқланади. Адабиётни диннинг тарғиботчиси деб биладиганлар, албатта, янглишадилар", - деганимизда, Навоий шеъриятининг айни шу орифона моҳиятига асосланган эдик. Афсуски, дин алломалари буни "динга Оврўпача қараш", "тасаввуфни дин деб

тушуниш"га йўйишиди ва танқидни фикрий зўравонлик қуролига айлантиришиди.

Инсоният цивилизацияси тараққиётига кучли таъсир кўрсатган таълимотлардан биттаси, ҳеч шубҳасиз, Суқрот яраттан Қалб концепцияси ҳисобланади. Бу таълимотдан Суқрот инсоннинг ақидашарастлиги, ўз-ўзидан қаноатланши ва мағрурликка қарши тўхтовсиз курашида фойдаланган эди. Шарқда бундай вазифани ўз зиммасига олган ва ўзидан-ўзи мамнунлик, мағрурлик ҳамда худпарастликка доимо ботиний қарши яшаган, гоҳо очиқ курашган кишилар дарвешлар ва орифлар бўлган. Уларнинг тушунчасида кибр - инсоннинг ўз жони ва имонига зулм ўтказиши, зулмнинг ҳар қанақа хили эса Ҳақ қаҳрига учрамоқдир. Шу ўринда бир ҳақиқатни алоҳида таъкидлаш лозим кўринади. Жаҳондаги барча динлар ва диндорлар у ёки бу даражада ҳокимият, сиёсат ва сultonларга хизмат қилганлар. Дин ва сиёсат ўртасидаги яқинлик баъзан яхши натижалар берган бўлса, баъзан жуда салбий ишга айланган. Фашизм тарихи билан қизиқдан кишиларга аёнки, иккинчи жаҳон урушида Бенито Муссолинининг ғалабаси учун Рим папаси Аллоҳга тиловатлар уюштирган. Гитлер давлат тепасига чиқиб, босқинчилик жангларини авж олдиргач, Олмониядаги черковларда унинг заволини тилашганми? Йўқ, бу одамхўр жаллоднинг бутун дунёга ҳоким бўлишини Тангри таолодан қўллаб-қувватлашни сўрашган. Афсуски, шунга яқин қайгули ҳодисалар Шарқда ҳам содир бўлган. Аммо Шарқдаги ҳақиқий ориф ёки дарвеш бирор бир золим шоҳни шарафламаган, зулмни қувватлаб, мустабид ҳокимларнинг қўғирчоги бўлмаган. Мана шунинг учун ҳам адолатли шоҳлар ориф зотларни миллатнинг маънавий руҳий таянчи ва пешволари деб билишган, уларга катта эҳтиром кўрсатишган.

Инсоннинг баҳтими, баҳтсизлигими - буни ҳамма вақт қатъий белгилаш қийин-ку, аммо, туйфу, ҳолат, кайфиятлари каби инсон "Мен"лиги ҳам тез ўзгарувчандир. Бу-

нинг сабабларини чуқур мушоҳада қилган бир тасаввуф-шунос бундай дейди: "Инсоннинг индивидуал "Мен"га эга бўлмоги беҳад қийин. Бунинг ўрнига, кўп ҳолларда ўзаро алоқасиз, келиштириб бўлмас, бир-биридан йироқ юзлаб ва минглаб майда "мен"лар мавжуд бўлади. Ҳар бир дақиқа, ҳар бир вазиятда инсон "мен" деб ўйлайди. "Мен" деб сўзлайди. Бироқ ҳар гал бу "Мен" бир-биридан фарқла-нувчиdir... Яъни инсон - бу кўплиқдирки, унинг номи ле-гион эрур". Легиончиликнинг ўзбекча ифодаси - оломон-чилик. Оломончилик эса нафсу тама, шуҳрату хусумат, жаҳолату зўравонликнинг аянч аскарчаси сифатида тур-ланиб, парчаланиб, майда ақидаларга ёпишиб яшаш, руҳо-ний қиёфасизликка кўникиш, риё ва мунофиқлиқдан азоб чекмаслик демак. Орифнинг энг буюк фазилати ва ҳамма замонлар учун бир хилда ибратли хислати ана шу оломон-чиликка тамоман зид равишда инсоний Моҳият бутунлиги ва Маслак мукаммаллигига эриша олганлигидир. Сўз ва иш мувофиқлиги, фикр ва эътиқод бирлиги маъносида орифдан ҳар қанча ўrnak олса, ўshanча кам. Нақл борки, Сирри Сақатий бир кун сабр ҳақида сўзлар экан, чаён унга ниш ура бошлабди. Мусоҳиблари, "Ҳай, нега уни ўлдирмайсан?" дейишса, у "Уялдим, чун сабр ҳақида сўзла-ёттан эдим", деган экан. Мана шундай одамлар бўлишган тасаввуф аҳли. Алишер Навоий "Элнинг одоби хушроқ эрур олтундин", дейди. Орифлар хулқ ва одоб олtingга қиёс қилиб бўлмас даражада қимматли ва шарофатли бойлик эканли-гини намойиш эта олган Аллоҳпастлардир.

ТЕРНИНГ СИРИ

Бундан икки йил муқаддам босилган "Бир байт талқи ни" деб номланган мақоламизда Алишер Навоийнинг машҳур "Қаро кўзум..." ғазалининг байтларидан бири хусусиди баҳс юритган эдик. Ўша ғазалнинг мана бу байтига эди диққатни қаратмоқчимиз:

**Юзида терни кўриб ўлсан, эй рафиқ, мени,
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.**

Ошиқлик нима хаёлларга йўл очмайди дейсиз? Лекин бундай гўзал ва хаёлий бир орзуни шеърга кўчириш ҳамма шоирга ҳам насиб этавермайди. Камдан-кам шоир ўлимни эслаб, ҳаёт ва тириклик қудратига ўқувчини иқорор айлай олади. Эҳтимол шу учун ҳам "Қаро кўзум..." нинг айрим шарҳ ларида ушбу байтта кенгроқ тўхталиб, "юз", "тер", "гулоб", "гул барги" атрофида турли мулоҳазалар илгари сурилган.

Атоқли шоир Эркин Воҳидов уни шундай талқин қила ди: "Мен-ку ёрнинг гул юзидағи гулобдек терни кўриб ўлсан, ўйламангки, бу гул, бу гулобни мен ортиқ, кўрмакни истамайман. Бильакс, мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилингки, сўнгги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин". Бу жумлаларда байт мазмуни билан боғланмайдиган ёки маънони сохталаштирадиган сўз йўқ. Аммо ғазал қаҳрамони кўзлаган мақсад ва моҳиятни ёритишида "қўшиб ёзиш" бор. Зоро, ошиқнинг "Мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилинг" деган илтижоси "Сўнгги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин", дегани эмас.

Профессор Н. Комилов "Қаро кўзум..." талқинига бағишиланган мақоласини "Ишқни оловлантирган сув" деб номлаган. Ва табиийки, бунда ёр юзидағи тер ила алоқа дор ҳаётий ва мажозий ҳақиқатлар эътиборга олинган.

Н.Комилов "тер", "гулоб" истилоҳлари моҳиятига кенгроқ ёндашади. Ҳатто гулоб тайёрлаш хусусида ҳам қизи

қарли маълумотлар беради. Унинг дастлабки хуносаси эса мана бундай: "Шоир тасвирига кўра, ёр юзи - гул ва ундағи тер томчилари - гулдан олинган гулоб. Ажиб дилрабо сурат, боз устига ташбеҳланувчи сўзлар яширин равишда, истиора тариқасида келтирилиб, завқли санъат яратилган". Бу шарҳларидан қаноатланмаган олим кетма-кет саволлар қўяди: "Масалан, нима учун ёр юзида терни кўрганда ўлиш керак? Терда яна қандай ҳикмат бўлиши мумкин? Балки унда биз илғамаган бошқа мажозий маънолар бордир?"

Булар ўринли ва табиий саволлардирки, уларга тўғри жавоблар топмасдан байтда яширинган маъно ва туйфуни аниқлаш мумкин эмас.

Н. Комилов "тер" замиридаги ҳикмат ва мажозий ҳақиқатни комил инсонларга хос ҳаё ҳолатига мувофиқ-лаштиради ва умумий хулоса чиқариб ёзади: "Хулласи қалом, еттинчи байт мазмунини бундай изоҳлаш мумкин: "Ёр юзида терни, яъни вафо ва ҳаё аломати - висолга розилик нишонаси ҳамда покиза қалб сафосини кўриб, шу қувонч ҳаяжони ичра жон берсам, эй дўст, мени ёрнинг гул юзидаги тер томчиларидан ҳосил бўлган муборак сув - гулоб билан ювгинда, ўшал гул юзни эслатувчи гул баргларига ўраб кўмгин...".

Тадқиқотчининг таъкидлашича, "Мазкур байт мазмунида Навоийнинг ҳаётсеварлигини, ҳаёт ошиги эканини ҳам англаш қийин эмас: гул ва гулоб тириклик рамзи, гулоб билан ювига ўраш шу маънода кишига абадий ҳаёт бағишлиш, демак".

Бу изоҳларда аниқлик киритиш лозим бўлган айрим жиҳатлар бор: чунки инсон юзидаги "муборак сув", яъни тер сел бўлиб оққанида ҳам, ўлган кишини ювига бўлмайди. "Тер", "гулоб"ни, "гулоб" "тер"ни эслатса-да, айнан "гулоб билан юв", деган гап мантиқча мувофиқроқ. Иккинчидан, агар биз "тер" ва "гул", "гулоб" ёки "ҳаё"нинг мажозий маъносига асосланадиган бўлсак, унда бошқа фикр, бошқа хуносаларни билдиришга тўғри келади.

Филология фанлари доктори Н.Жумахўжага кўра ҳам мазкур байт "ниҳоятда қизиқарли ва сөхрли моҳиятта эга". "Сатрлар силсиласидаги сөхр" номли китобиди у ёзди: "Бизнингча, бу байтта (яъни "Қаро қўзум..." нинг еттинчи байтига - И.Х.) шундай маъно бўриш мумкин: илгари вактда гулоб тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш одат тусига кирган бўлиб, гулобни турли усуллар билан тийрлабсанлар. Шулардан бири гулни бир идишга қўйиб, тагига ўт ёқиб, уни буғлатиб, терлаттан ва ўша гул тери томиб томиб бошига идишга тушаверган, кейин у гулоб сифатиди истеъмол қилинган. Навоий бу ерда маҳбуб юзини гулга ўхшатар экан, унинг хижолатдан ёки уятдан терлаган пайгини гулнинг гулоб олишдаги терлашига ўхшатади. Бу ниҳоятда гўзал мали зара бўлганлити учун, агар ана шундай ҳолда сенинг юзин тни кўриб, бунга тоқат қилолмай ўлиб кетсан, гулоб билан ювиб, гул баргидан кафсан қилгин, демоқчи".

Бизнингча, Алишер Навоий "тер", "гул" ва "гулоб" ҳақида сўзлаганда, на гулоб тайёрлаш "технологияси"ни, на гулни ҳандайдир бир идишга тиқиб, "тагига ўт ёқиб, уни буғлатиб, терлатишни" ва на пажмурда гулдан томчилаган терни хаёлга ҳам келтирмаган. Бундай ҳодиса Навоийдай ҳаёт-севар, тириклик руҳи ва гўзалликларига беҳад содик шоирни илҳомлантирмаслигига шубҳаланмаслик лозим. Шу ўринда Навоийнинг қалб ва руҳ оламини чуқур тасаввур этишга яқиндан ёрдам кўрсатадиган бир масалага аниқлик киритиш лозимга ўхшайди.

Имом Фаззолийга кўра, худди намозга ўхшаб, илоҳий ишқ сир-асорини ҳам беш ҳис (басира - кўриш, самиа эшитиш, ломиса - сезиш, шомиа - ҳид билиш, зоиқа - таъм билиш) билан билиб ёки идрок этиб бўлмайди. Бу нинг учун олтинчи туйғу зарурдир. "Беш туйғу билан ҳосил бўладиган завқ, - дейди Имом Фаззолий, - ҳайвонларга ҳам ҳосдир ва ҳайвонлар ҳам бу завқлардан бебаҳра эмасдур лар. Беш туйғу ила идрок этишдан беҳад устун бўлган ва кўнгил ила мушоҳада қилинадиган (яъни олтинчи туйғу или - И.Х) илоҳий нарсаларнинг завқи жуда чексиз бўлур..."

Бизнингча, Навоий ғазалларининг кўпчилиги, жумладан, "Қаро кўзум..." ҳам олтинчи туйғу маҳсули. Бундай шеърларнинг илоҳий ва ирфоний моҳиятини тўла-тўқис кашф айлаш бугуннинг одами учун беҳад мушкул бўлганидек, мукаммал таҳдил ва талқинларини яратиш ҳам имкондан ташқаридағи бир ишdir. Масалан, "Қаро кўзум..."га доир шарҳ, ва талқинларнинг ўзини олайлик. Ғазалнинг ботиний, яъни тасаввуфий мазмуни тўғрисида гапирилгани сайнин тахмингўйлик ортиб борган.

"Ушбу байт (таҳдил қилинаётган байт назарда тутилган - И.Х.) мазмунини фақат дунёвий маънода тушунадиган бўлсак, - дейди Н. Жумахўжа, - унинг ботиний маъносидан кўз юмган бўламиз. Чунки бу ғазалда сўфиёна мазмундаги ошиқ-маъшуқ муносабатлари ҳам мужассам. Тажалли таълимотига кўра, маъшуқ (яратувчи)нинг висолига этишиш, у билан бирлашиш ошиқ (яратилмиш) учун чинакам висол (ваҳдати вужуд) олий баҳтдир. Хуллас, мазкур байтда дунёвий мазмундаги висол билан Навоий пантеизмидаги висол онлари бир йўла тажассум топган".

Булар ниҳоятда тахминий ва асоси бўш гаплар. Тажалли - кўриниш, зухурланиш, ошкор бўлиш, жилваланиш дегани. Тасаввуфда эса ғайбдан келган ва кўнгилда жилваланган нурларга "тажалли" дейилади. Тажаллини зоҳир этувчи ғайлар, тажалли турлари, ҳақиқат ва натижалари тўғрисидаги қарашларда тариқатлар орасида фарқлар бор. Айниқса, ваҳдати вужуд аҳлининг тажаллига муносабатлари бутунлай бошқача. Бундай мураккаб масалалар хусусида сўзланганда, ҳеч бўлмаса, уларнинг моҳияти ва муҳим хусусиятларини тўғри илғаб кейин хуросалар чиқарилгани мақбул.

Бундан ташқари, бизда яқин-яқингача ваҳдати вужуд пантеизмга тенглаштирилиб, аниқроғи, буларнинг ҳар иккаласи бир тушунча сифатида талқин қилиниб келинди. Аслида бу нотўғри фикр бўлган. Чунки қадимги Миср, Хинд, айниқса, Юнон файласуфларининг ақида ва тушунчала-

рини ўзида мужассамлаштирган нағасийиң илдөнүүгүйдүүлүк нинг маҳсулидир. Тасаввуф эса моҳият түтибогори өмүмий нафста бутунлай қарши. Ваҳдати вужуд тасаввуфнинең фил-сафий йүналишини зухурлантирган бўлса да, у нағасига қарши курашни кейинга сурмаган. "Ваҳдати вужуд иш Ибни Арабий" номли қимматли бир тадқиқот муаллифи Исмоил Эртуғрул пантегизмнинг асосчиси Спиноза билан ваҳдати вужуд тарафдорлари қарашлари ўртасидаги фарқлардни баҳс юритиб, шундай хуносани баён этади: "Спинозага кўри Оллоҳ ила олам айни бир нарса бўлганлигидан, агар олам йўқ бўлса, албатта, Аллоҳнинг ҳам йўқолмоғи лозим бўлур. Ҳолбуки, мутасаввиғлар тушунчасида олам Жаноби Ҳақнинг вужудида зоҳир, бироқ ҳар дам янгиланиш, ўзга риш, эврилишга маҳкум бир қанча фоний ва йўқ, бўлувчи сувратлардан иборат эрур.

Булар унинг асмо ва сифатларининг мазҳарлари бўлсада, Оллоҳ зот эътибоги ила улардан мустағнийдир. Олам йўқолса, у зоти сифати ила яна боқий бўлур".

Алишер Навоий ғазалиётида неча ўнлаб шеърий тимсоллар қатори "гул", "гулоб", "тер" ҳам турли маъноларда татбиқ этилган.

Масалан, шоир баъзи ғазалларида "гул"га боқий гўзаллик, маъшуқа рамзи сифатида мурожаат этса, айрим ўринларда ундан илоҳий маърифатга ошнолик, ирфон завқига эришиш маъносида фойдаланади. Шунга яқин гапни "тер" ҳақида ҳам айтиш мумкин. Мана бу тасвиirlарга эътибор беринг:

Ҳар ён ул юзда тер оқиздингму,
Ё оқар меҳр чашмасидин су.
Қолди холинг тер остида, ёхуд,
Дамин асрар сувга чўмиб ҳинду.

Бундай сатрлар киши хаёлини шу даражада сеҳрлайди-ки, уларда ботиний бир маъно борлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўргинг келмайди. Лекин зарурат ва эҳтиёж туғилганда ўйлаш керак. Акс ҳолда мутафаккир шоиримизнинг:

**Ерга сочқан тер фано даштида солик жабҳаси,
Гавҳари мақсудидин ҳар дам нисоредур яна,-
каби байтларининг мазмун-моҳиятини тўғри англаш ҳам,
шарҳлаш ҳам мумкин эмас.**

Хўш, ушбу байтдаги "тер"дан муддао нима? Нечун уни соликнинг мақсад гавҳари нишонаси ўлароқ қабул этиш керак? Бу саволларга ишонарли жавоб қайтармоқ учун бир қадар олдинга, яъни тер "тариҳи"га назар ташлаш лозим бўлади.

"Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари" китобида ўқиймиз: "Ўн иккинчи мўъжиза: Муборак пешоналари эрдики, андин терлари томон эрди, дарҳол ул тикан гул бўлди. Онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васалламнинг терларини асҳоб юзларига суртур эдилар, токи хушбўй бўлгайлар". Ҳазрати пайғамбар ҳаётлари, шахсият ва фазилатлари билан ниҳоятда чуқур қизиқдан Навоий бу мўъжизадан, албатта, хабардор бўлган. Ёр юзида терни кўриш ва унинг мўъжизавий қурдатига ишончнинг туб асоси - мана шу. Бу - бир жиҳат. Масаланинг сарвари коинот Муҳаммад Мустафога тегишли бошқа томони ҳам бор.

Имом Фаззолий "Иҳёи улум-ид дин"нинг ўнинчи китобида Расули акрамнинг ўлим ҳолатларини баён этиб, бунинг бевосита гувоҳи бўлган ҳазрати Ойшанинг шундай сўзларини келтиради: "...Ўшанда ҳеч ким сас чиқаражак аҳволда эмасди. Ўрнимдан турдим ва бориб Расули акрамнинг бошларини бағримга олдим, сўнг кўкракларига қўлимни қўйдим. Шу фурсатда қисқа бир ҳиқроқ тутди. Кейин юзларидан инжу донаси каби терлар тома бошлади. Терни артдим. Бундай гўзал ва хушбўй бир ҳид бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин эмасди. Ҳушларига келгач:

- Онам, отам Сизга фидо бўлсин, бу терлар не эди? - дедим. Расули акрам дедилар:

- Мўминнинг жони тер ила, коғирники эса ҳайвоннинг жони каби оғиз ва бурун тешикларидан чиқар...".

Демак, "тер" бир рамздурки, у орқали маънавий-руҳий

моҳият илгари сурилган. Навоий байтида эса комиллик ҳоли ва жозибасига ишорат этилган бўлиб, Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом ҳақидаги юқорида келтирилган маълумотлар ҳам инобатта олингандиги эҳтимолдан йироқ эмас.

ТЕРАНЛИК САДОСИ

Шеърият тарихи, энг аввало, Гўзаллик ва Руҳоният тарихи. Шеърият тарихи - бу ирфон ва хақиқат, диёнат ва эзгулик тарихи. Шеъриятта ошнолик - инсонга хос барча яхши ва ёмон, нурли ва нурсиз ҳолат ва кайфиятлардан огоҳлик демак. Шеърият инсонни ўзининг кўнгли, хотироти ва маънавий фаолияти учун масъул бўлишга ўргатадиган беқиёс муаллим ва мураббийдир. Ана шу ҳақиқатларни теран англаган ва уларнинг истиқболи учун истеъоди ва меҳнатини аямаган шоирнинг номи ҳам, асарлари ҳам барҳаёт бўлади. Алишер Навоий бобомиз худди шундай шоирларнинг сultonидир.

Ҳазрат бир ўринда:

**Оlam элидин кимга муқаррар бўлди,
Бу мартабаким, манга мұяссар бўлди,-**

демишлар.

Дарҳақиқат, Навоий эришган руҳий ва ижодий марта-ба, Навоий юксалган санъаткорлик мақоми бармоқ билан санаарли даҳоларга насиб айлаган. Шунинг учун ҳам Навоий халқимизнинг энг эъзозли, энг ишончли ва энг севимли шоири бўлиб келган. Тўғри, Навоийнинг санъат оламига кириш, турли шакллардаги асарларининг туб моҳиятига етиб, ақл ва кўнгилни улардан баҳраманд этиш осон эмас. Аммо, биз ҳар қандай сусткашлик ва қийинчиликни енгиб, шу ишни севимли машғулотта айлантирмогимиз шарт.

Етти ёшдан етмиш ёшгача ҳар бир ўзбек билиши керакки, Навоийнинг бетимсол шахсиятини севмасдан, Навоийнинг муҳташам ижодиётини етарли даражада ўрганмасдан, буюк шоир шеъриятини дунёга танитган порлоқ ҳақиқатларга таянмасдан, миллат сифатида биз олий мақомларга кўтарила олмаймиз. Навоийни англаш биз учун маънавий, ахлоқий, фикрий асос ва руҳоний истиқбол

масаласидир. Ёшларимиз Навоий адабий меросига кўз нурларини нечоғлиқ кўп сарфласа, кўнгил кўзлари шунчалик равшанлашади.

Навоий шеърияти - яхши кунда ҳам, оғир күг’да ҳам инсон қалбини суюйдиган, ҳар қандай ҳолатда ҳам кишига йўл кўрсатадиган шеърият. Навоийга ворис бўлган, унинг жонбахш сўзларидан илҳомланган халқ фикран қолоқлик, руҳан саёзликка ён бермоғи мумкин эмас. Шарқдаги ориф шоирларнинг эътирофларига кўра, агар ишқ бўлмасайди, инсондаги барча гўзал фазилатлар яширин қолар ва ошкор бўлмасди. Ишқ нафсни зоҳид айлайди. Шу боис руҳ самога юксалади. Самовий ҳислар эса инсон фарзандини малакка яқинлаштиради. Мана шунинг учун Навоий ишқни барча нафис ва ҳаётбахш туйғуларнинг сарбони ўлароқ мадҳ этиб, ижодиётида ишқ ва муҳаббат илҳоммига асосланган.

Нодонлик, жаҳолат, зулм, зўравонлик ва ақидапарастликни Навоий сўз ва фикр қуввати билан яксон қиласди. Чунки Навоий дунёқарашида ишқ ваadolat ажралмас тушунчалардир. Умуман, жаҳондаги кўп улуғ ижодкорларнинг фикр-қараашлари ёки орзу ва умидлариadolat тушунчаси атрофида бирлашади. Навоийadolatни "олтун тарозу" - мутлақо даҳлсиз бош қонун деб таърифлайди ваadolat жомини шу қадар шавқ билан улувлайдики,

Адл аёини тутки, бўлуб шод ичай,

Одил давронни қилиб ёд ичай,-

сатрларини ўқиган зукко шеърхон дил-дилдан одил даврон шодликларига беихтиёр ташналик сезади. Бу ҳам табиий, албатта. Инсон фарзандинингadolatта чанқоқлиги ва садоқатиде илоҳий мазмун яширинган. Ахир, Оллоҳнинг асмои ҳусна - гўзал исмларидан бири ҳам ал-Адл эрур. Модомики, Оллоҳ таоло кўпadolatли бўлиб зулм ва золимликни кечирмас экан, демак, бирор кори ҳолда бандасигаadolatдан чекиниш ҳуқуқи йўқдир. Навоийadolat фоясини ахлоқий, маънавий, сиёсий ва фалсафий жиҳат-

лардан бадий талқин қилганда, масаланинг ана шу моҳи-
ятига алоҳида аҳамият берган эди. Навоий кўп асарлари-
да, хусусан, "Садди Искандарий" достонидаadolатли давр
ва муҳитда инсоннинг инсонлик шарафи нечоғлик юқори
кўтарилиши, одамлар онгида маҳдудлик, кўнглида қўрқоқ-
лик оғати жой топмаслиги ғоятда ишонарли ва таъсири
оҳангларда тасвирлаб берилган. Искандар,adolat қўлини
баланд кўтаргач, ҳатто бозор ишларида ҳам мутлақ тўғри-
лик жорий этилиб, охир-оқибатда кийик ҳам арслондан
қўрқмай осойиш яшаши ҳақида шоир:

**Адолат қўлин тутди андоқ баланд
Ки, тобти омон арслондин кийик,-**

дейди. Албатта, мутафаккир шоирнинг тенглик ваadolатта
доир фикр ва истаклари ҳаётта нисбатан кўпроқ хаёлот-
дан туғилган. Аммоadolat ва шафқат устуворлик қилган
жамиятда ҳақсизлик мазлумнинг бағрига найза санчма-
слиги ва ошига оғу қўша билмаслиги аниқдир. Адолат қуруқ-
тапта айланиб қолмаслиги учун эса "ҳақни ботилдан" фарқ-
лашни уddaрай олиш лозим:

**Ҳақни ботилдан бирорким қилди фарқ,
Адли бирла равшан этти ғарбу шарқ.**

Буни ҳаммадан талаб қилиш мумкин эмас, албатта. Баъ-
зан "ҳозирги даврларда ёлғон, алдов, шафқатсизлик ку-
чайиб кетди. Одамлар бир-бирини аёвсиз алдайди, имко-
ни етгуни қадар бири-бирига панд беради", деган нолиш
ва эътирозларни эшитишга тўғри келади. Бинобарин, бун-
дай эътиroz ва нолишларда жон бор.

Биз Навоий ижодиётини чуқур билмаймиз. Чунки Навоий
шахсияти билан етарли тарзда қизиқмаймиз. Тан олиш
керак, Навоийнинг қалби билан мулоқотта киришиш, улуг
шоирнинг дард ва армонга тўлиғ Кўнгил ҳолларини идрок
этишга жиддий ҳаракат қилмаймиз. Шунинг учун Наво-
ийдай буюк зотнинг ўзи ҳақида:

**Фосиқ мену кофири ниҳони,
Каъба сафари эрур манга ҳайф.**

**Ўзни буки яхши кўргузурмен,
Биллаҳки, менга қалисо ҳайф,-**

деган муросасиз фикр ва эътирофлари бизга тушунксиз бўлиб қолаверади. Ҳолбуки, инсон нафсга қарши кураш бошламасдан "ўзни яхши кўргазмак" иштиёқидан кеча олмаганидек, комилликнинг машаққатли йўлига юз буришнинг бош талабларини ҳам аниқ белгилашнинг уддасидан чиқолмайди. Навоийнинг сўзлари дардли. Бироқ бу дард ҳар қандай кўнгил оғриғига шифодир. Акс ҳолда у:

**Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса тоңг йўқ
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдири,**

демаган бўлурди. Демак, Навоий кўнглининг бир "очқич" и ёруғ ва ҳассос дард эрур. Тўғри, Навоийга бир ҳамдардлик нигоҳи билан инсон қисматини ва дунё ҳақиқатларини мушоҳада қилиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Лекин, шунга интилишнинг ўзиёқ ҳар бир шеърхон сийратида ижобий эврилиш ҳосил қилиши шубҳасизdir.

Тасаввуф дейилганда, бугун ҳар ким ўз савияси, билими ва нуқтаи назари мезонида фикрлайди. Бироқ бу фикр ва мулоҳазаларнинг аксариятида умумий бир ўҳшашлик бор. Ушбу ўҳшашлик эса илмнинг тасаввуфдаги мавқеи ва тасаввуфнинг илм-фан тараққиётидаги хизматларини тўла инобатта олмаслиқdir.

Маълумки, дин ва шариат аҳли орасида фалсафани инкор этиб, файласуфларни кофириликда айблаганлар кўп бўлган. Бундай жоҳиyllарнинг овози бугун ҳам эшигилиб турибди. Уларга нима дейиш керак? Навоий эъзозлаган улуғ Шайх Муҳиддин ибн Арабийнинг, "Файласуфларни динсизлиқда айбламанг... Ҳар айб соҳиби фалсафани севар. Фалсафа илмсизлик ва зулматни қувар", деган ҳикматли фикрларини эслатиш зарур. Алишер Навоий ана шундай ирфоний кенглиқ ва эркинлик учун ҳам тасаввуфни севган, тасаввуфий ахлоқни - гўзал ахлоқ деб тан олган, тасаввуф аҳлининг нафс ва шайтон васвасаларидан холи, ишқ нуридан мунаvvар осуда ва камтарона ҳаётларини бошқаларга ибрат этиб кўрсатган.

Хуллас, Алишер Навоий шеъриятининг таркибида гўё
ҳамма нарса илоҳийлашган, олий ва такрорланмас сифа-
тини топган. Эҳтимол, шунинг учун ҳам улут санъаткор-
нинг ҳар бир мисраси, ҳар бир сўзидан теранлик садоси
янграб турибди. Бу - абадий САДО эрур.

ОҚИЛЛИК ВА ФОФИЛЛИК

Алишер Навоийнинг "Назм ул-жавоҳир" асари рубоийлар мажмуасидан иборат. Муаллифнинг эътирофига кўра, ундаги шеърларниң "ҳар нуктасида бир тарона" нақш этилиб, "анинг зимнида" маъно гавҳарлари яширингандир. Хўш, булар қандай тароналар? Биз бу асарнинг қайси томонларига эътибор қилиб, маъно дурларидан қайсиларига аҳамият бера олмадик? "Назм ул-жавоҳир"га оид илмий ишларда, асосан ахлоқий-дидактик қарашлар аксини топган тўртликлар тўғрисида мулоҳаза юритилган. Айрим тадқиқотларда ундаги ҳикматларниң аксарияти "диний-тасаввуфий мафкура билан" мустаҳкам боғлиқлиги тилга олинса-да, улар таҳдил қилинмаган. Шундай камчилик бизнинг "Ўзбек адабиётида рубоий" (1981) китобимизга ҳам хосдир.

Хондамир "Макорим ул-ахлоқ"да "Назм ул-жавоҳир"ни таржима асар деб айтади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ёзади: "Ҳазрат Алиниң "Наср ул-лаолий" сини ва унинг форсий назмга солинган нусхасини ўқиганим сари менда ана шу асарни туркий тил била орастга қилсан, ...то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофи ва баҳраи вофи мұяссар бўлғай...". Шунингдек, муқаддимада "бурунғи мутаржим назм эттанидек, ҳар нуктани бир рубоий била адо" қилингани ҳам гапирилган.

Аҳмад Яссавий "айтғон сўзи раҳмоний" Ҳазрат Али тўғрисида бундай дейди:

Ҳиммат иури дилида, мавлом ёди тилида,
Зулфиқори илгига шери худо Алидур...
Душманларга муқобил, бўлди коғирга қотил,
Қилғон ботилни зойил шери худо Алидур.
Раҳмат қилғай биру бор, ҳар не қилса эрки бор,
Хожа Аҳмадга мададкор шери худо Алидур.

Ҳазрати Алиниң тасаввуф аҳли орасида нуфузи зўр бўлган. Илоҳий ишқ шайдоларининг кўпчилиги уни "шери худо" ҳисоблаб, ўзларига мададкор билганлар. А.Кримскийнинг таъкидлашича, сўфийлар Ҳазрат Алиниң ваҳдати вужуд руҳидаги ҳадис ва шеърларини ўқиб, уларнинг маҷозий талқинлари билан изчил шугулланганлар.

"Назм ул-жавоҳир" Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилган.

Хўш, Навоий шоҳга жавобан асар яратмоқ учун нега айнан "Наср ул-лаолий" таржимасини танлаган? Содиклик, донолик, жасурлик, диний камолотда донг тараттан ҳазрат Алиниң асари бўлганлиги учунми? Ёки "шери худо" шоҳимизга мададкор бўлсин, деган ички бир мақсад кўзда тутилганми? Лекин бунда бошқа бир ниятни ҳам мушоҳада қилиш зарурга ўхшайди.

Маълумки, Алишер Навоий дарвешнинг тахтта чиқишини эмас, шоҳнинг дарвеш бўлмогини орзу қилган. Унинг идеалида: "Шоҳ, агар дарвешваш эса, шаҳдур, Шоҳу дарвеш ишидин огоҳдур". Шоир ғазалида Ҳусайн Бойқаро шундай шоҳ сифатида таърифланади:

**Шоҳи шаҳлиғ мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлиғ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.**

**Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Фозийким, мұяссар бўлди бу давлат анга.**

**Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, бор
Шоҳлиғ сурат анга, дарвешлик сийрат анга.**

"Наср ул-лаолий"дан олиниб рубоий шаклида ифодаланган тояларнинг аксарияти ичдан покланиш, сийратда дарвешлик ҳиссиётларини тарбиялашга хизмат қилган. Бу - масаланиң бир жиҳати. Унинг иккинчи муҳим томони ҳам бор. Бу - Алишер Навоийнинг "Қуръон"га муносабати. Алишер Навоий "Қуръон" ва унинг тафсирларини мутолаа қилишдан вақтини аямаган. "Наср ул-лаолий"ни назмга солиш Навоийга "Қуръон" ва тафсирлар мутолаасидан ту-

ғилган таассуротларни ифодалашда қулай имкон ҳамда восита эди. Шунинг учун муаллиф "Назм ул-жавоҳир"ни таржима асар деб характерлаган бўлса-да, уни камида эркин таржима деб қабул қилиш лозим. Чунки ундаги кўп рубоийда Навоийнинг умумшеъриятига хос фалсафийлик, донишмандлик, теранлик, сўз ва тасвирида моҳирлик каби фазилатлар зоҳирдир. Навоий, кимга нисбат берилишидан қатъий назар, сўзниг аълосидан адноси, яъни тубан ва саёзини жуда нозик фарқлаб, "фойдасиз хас ва хошоки" сўзлар билан келишувчиларни қўллаб-қувватламаган. Демоқчимизки, Ҳазрати Али ҳадис ва ҳикматларига таяниб рубоийлар битиш оддий ижодий ҳодиса эмасди.

Буюк даҳолар, алломалар барча асрларда ҳам башарият қайгуларига малҳам сўзни ахтаргандар. Шоҳу гадонинг онг ва юрак хасталикларини баб-баробар тузатадиган жонбахш сўзлар, афсуски, роятда сийрак яратилган. Навоийнинг бутӯрида ўйламаслиги мумкин эмасди. Мана, шу йўналишдаги бир фикр:

Оlam эли ичра гар гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур.
"Қуръон"ни тиловат этсун ар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Эл кўнглига каломуллоҳ даво бўлмоғига Навоий шубҳаланмаган. Бу ерда бир нарсани аниқ фарқлаш керак. Шоир "Қуръон" тиловатини кимга тавсия қилаётir? Огоҳ одамга: "Қуръон"ни тиловат этсун ар огоҳ эрур". Ақлий, ахлоқий, руҳий огоҳлик эса кўр-кўrona тақвodorликка зиддир. Навоий ўзлигини англамаганларни кўз олдига келтириб:

"Қуръон"ни эрур муждаи жонни ўқумоқ,
Йўқ, йўқки, ҳаёти жовидоний ўқумоқ.
Бил кўнгулга истасанг шифони ўқумоқ
Ким, келди кўнгул шифоси они ўқумоқ,

деб бежиз мисралар тузмаган. Албатта, ушбу фикрлар ҳар бир комил мусулмоннинг кўнглига таъсир ўтказган.

"Хақни туйган кишилар Ҳақ ила түқ", - дейди Юнус Эмро. "Ҳақ ила түқ" зотлар учун "Жаҳона Ҳақ тўлиғидир...". Навоий ҳам "туну кун кўнгил муроди Ҳақ" бўлган ишқ эли тўғрисида:

**Юз ҳар сориким, кетурса ҳоди Ҳақдур,
Хуш вақти анингки, эътимоди Ҳақдур,** -

деган. Худди шундай кишилар "Дунё сори ҳирс ҳар ямондин ортиқ" деб билишган. Худди шундай зотлар "Хуштупур бу жаҳонда бенишонлиқ кишига, Фақр аҳли йўлида нотавонлиқ кишига", дея фақру фанолик йўлига чорлаб, одамларга донолик "тўн"ларини таклиф этишган: "Кий хирқаи фақру хотирингни тиндур".

**Жаҳл аҳли била кимгаки улфат бўлгай,
Ул улфат юз минг оғат бўлгай.**

Жаҳл аҳли сафига қўшилиб "юз минг оғат"га йўлиқ-масликнинг битта зарур чораси - "фақр аҳли била" сухбат тузмоқдир. Чунки бу сухбатларда камолот сари юксалишнинг шарт ва мashaққатлари мушоҳада қилиниб, дунё зиндонидан Рухни озод айлаш сирлари очилади.

Одам фарзанди устим бут, қорним тўқ бўлсин деб, тиниб-тинчимайди. Бу табиий эҳтиёж. Бироқ айни пайтда нотабиий эҳтиёж ҳамдир. Тўқликка ўчликдан ҳорислик, қаноатсизлик томир ёзади. Шукр неъматидан маҳрум, тамагир кимсага "Кўнглингни арит борча ямон хислатдин", демоқ бефойда. Унга "Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл", дейиш керак. Фақр аҳли дунёқарашида "очлик" мана бундай моҳиятта ҳам эга:

**Гар кисса аро тўла жаҳон моли эса,
Хушроқ андии агар кўнгил холи эса.**

Жаҳон молидан холи кўнгил "ҳирс оғатини нафс ҳавоси" билиб, дунёни сотиб яшамайди.

"Сўфийлар демишларки, - дейди Муҳаммад Фузулий, - шайтон инсон табиатидан иборат бўлиб, шаҳватларга мойиллик кўрсатур. Агар инсонни нафс тобе этса, тўғри йўллардан озур, агар уни ўзига у бўйсундирса, бутун таҳ-

ликалардан қутилур". "Назм ул-жавоҳир"да шу масала ҳам талқин этилган. Шоирнинг қатъий тавсиясига кўра, "шайтон йўлидин" чекининш учун Ҳаққа юз буриш зарур:

Шайтон йўлидин айла ҳазимат зинҳор,

Қилғил раҳмон сори азимат зинҳор.

Шайтонни енгис - шижаот ва тўғрилик ғалабаси. Бироқ айни шу шижаот қўрқувга ҳам эрк беради. Бу - Худо олдидаги қўрқув. Илоҳий қудрат қаршисида ҳамма нарса кучсиз ва таслимдир. Ҳақдан чўчишни худосизлар жаҳолат ҳисоблашади. Тўғри, "олам фисқ" ларидан бехабар омий тақводорларнинг Тангридан қўрқишилари гумроҳлик. Абдураҳмон Жомий:

Тарсгарӣ зи Худо оқилӣ аст,

Лекин аз ғайри Худо ғофилӣ аст, -

дейди. Яъни: Худодан қўрқиши оқилликдур. Лекин Худодан бошқасидан қўрқиши ғофиллик эрур. Тасаввуф Омлоҳдан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нимадан қўрқмасликка чорлар экан, оқилликни ёқлайди, орифликни кўзлайди.

Ҳар бир одамнинг ичида таҳлика "майдон"и, қўрқув "саҳро"си бўлади. Бу "майдон" ва "саҳро"даги қўрқувларнинг илоҳдан қўрқувга алоқаси йўқ. Буни аниқ билиш керак. Жоҳилнинг Тангридан чўчишидан не самара, у ўз жаҳолатидан қўрқсин, шуни тушунсин. Нодон ўлгунча ҳам Ҳақ қаҳрини идрок этолмайди. У ўз ваҳшийлигидан ҳазар этсин. Ёлғончи - Худонинг душмани дейилади. Лекин у алдов ва риё илдизини бағридан суғуриб ташламас экан, наинки Худонинг, элу юртнинг ҳам ғаними бўлиб қолаверади. Шунинг учун Алишер Навоий:

Ҳақ вахмидин улки йиғламоқ фан қилғай,

Ул ашқ анинг кўзини равшан қилғай,-

деганида изтироб нури дилни равшанлаштиришини назарда туттан эди.

Ёдингта ўлум кирмаги мотам санга бас,

Ўлмакни яқин айламагинг ғам санга бас.

Ўлимни ёддан чиқарма. Уни эсласанг умри равонинг

қайга шошаёттандырылған. Бу сатрларда инсон қалбини мурод йүлиға олиб чиқадыган Фам назарға олинганды. Навоий ғазалларидан бириңин матлағыни үқиймиз:

**Эй күнгүл, келким бало базмида жоми ғам тутай,
Үз қатиқ ҳолимба ўлмастин бурун мотам тутай.**

"Бало базми" нима? Фам жоми-чи? "Ўлмастин бурун мотам тутай" дейилганды, қандай ҳолат күзде тутилған? Рубоий байти билан ғазал матлағыны мангиқан қиёслант. Маъноси сизге унча маълум бўлмаган истиоравий иборалар мазмун касб этади. "Бало базми" - бу, "ёдингра ўлум кирмаги", ўлмасдин бурун мотам тутиш - ўлмакни яқин кўриш, жоми ғам - тушкунлик ва бадбинликка берилмасдан нурули хаёлларни сабит этиб, "Фамдин дурур ўзни шод топмоқ", дея умр ўтказишидир, дейсиз.

Тирик инсонда ўлим тажрибаси йўқ. Бундай "тажриба"ни фақат тасаввур қилиш мумкин. Лекин тасаввур - реаллик эмас, ўйланган, хаёлда яралган нарса бўлади. Ўзгларнинг ўлим "тажриба"си тирик киши учун бамисоли сароб, ўлим ҳодисасининг на илоҳий сирларини оча олади, на уларга ишонтира олади. "Faflat майининг ҳамиша дилтанги" бўлиб қолмаслик учун тасаввуф бу "жумбоқ"ни фано сайри воситасида ҳал этишга ўргатади. "Хуш вақти фано базми борғонинг" мисрали рубоий шу тўғрида.

Диннинг шакли бор ва руҳи бор. Диннинг шакли асосан ахлоқ ва ақл тарбиясига хизмат қилади. Диннинг руҳи эса илоҳий гўзаллик ҳамда озодликка чорлайди. Инсон учун бу Руҳ чинакам ҳурлик нажоти. Борлиқ - оламнинг кўрки, агадият, меҳр-шафқат сирлари ана шу Руҳ, орқали очилади. Бу руҳ ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда ёмонликни ёқламайди, бағритошлиқка йўлламайди, ўзгаларнинг кулфат ёки баҳтсизликларига бефарқ қарашга ўргатмайди.

Бизда ҳануз бадиий ижоднинг диний моҳиятига ёхуд диннинг бадиий ижоддаги ролига мутлақо эътибор берилмаган. Ҳолбуки, бу масала бир неча ўн йиллармас, бир неча

асрларга дахлдор. Дин на санъат, на адабиёт, на фалсафа - буларнинг ҳеч қайсисига муҳтож бўлмаган. Лекин том маънодаги адабиёт, санъат, фалсафа диннинг руҳига ҳамиша эҳтиёжманд бўлган. Бадиий ижоддаги диний "тажриба" диндорлик тажрибасидан бутунлай фарқланади. Масалан, Алишер Навоийнинг кўпгина ахлоқий, ижтимоий, маънавий қарашлари ислом таълимоти билан чуқур боғлиқ. Лекин шунга қарамасдан, Навоийнинг ижод тажрибаларини фақат диний мезонда баҳолаш, ёки уни диний ақидаларнинг тарбиботчиси сифатидагина улуғлаш асло мумкин эмас. Чунки, Навоийнинг илҳоми ҳам, санъаткорлик меҳнатлари ҳам диний тушунчалар доирасига сизмайди. Тоат-ибодатта берилмоқ учун на истеъдод, на ижодкорлик зарур, комил мусулмонлик бўлса - бас. Диндор нимани яратади? Аввало ўзини. Унинг энг мукаммал "асар"и - ўзи. У шу ишни тоза эътиқод билан уddaрай олмаса, ўзига ҳам, ўзгалирга ҳам ижобий таъсир ўтказа олмайди. Ижодкор-чи? У ўзини комиллаштириш баробарида дунё учун ўлмас асалар яратади. Ижода ҳам ўзига хос диний йўл мавжуд. Бунда илохийлик, руҳонийлик самовий ва қудратлидир. Сўз сеҳрини теран идрок қилган ҳар бир улуғ ёзувчи ва шоир ўзича "диндор". Алишер Навоийнинг "Назм ул-жавоҳир"-даги динга доир фикрлари устида мулоҳаза юритганда масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам, албатта, инобатта олмоқ шартдир.

"АЙЛА БАСИРАТ КҮЗИ БИРЛА НАЗАР..."

Шарқ ва Farb халқларининг дини, дунёқараши, ишонч-эътиқоди бир-биридан қанчалик фарқланса, эстетик идроки ва шеърияти ҳам тахминан худди шундай фарқланышга эга. Ҳатто, камчилик ва нуқсонларда ҳам бу фарқланиш ўзини кўрсатади. "Rossиянинг қуллиги қисман шундаки, - деган эди Александр Герцен, - у шеъриятни моддий қувватдан ахтаради ва яратади..."

Бош ва етакчи асос ўлароқ моддий куч-қувватта суюниш эса маънавий-руҳоний ҳаёт завқини, кам деганда, четта суради. Шарқ шеъриятига кучли қизиқиш пайдо қилган улут немис шоири Гёте 1831 йили рус адиларидан бирига "Сиёsat ҳамда реализм адабиёт ва санъатдаги гўзалликни сўндириди", - дейиши ҳам бежиз эмас эди.

Farбда маълум бир муддат мобайнида эстетик туйғу - ёрдамчи туйғу, аниқроғи, эстетика ахлоқнинг чўриси ёки кичик бир синглиси деган нуқтаи назар ҳукмронлик қилган. Албатта, Россияда ҳам аҳвол кейинчалик ўзгарган. Шуннинг учун Н.В.Гоголнинг ҳеч иккиласмай, "Пушкин фавқулода ҳодиса, эҳтимолки, рус руҳининг ягона ҳодисасидир...", - деган фикрини Ф.Достоевский каби адилар ҳам қўллаб-қувватлашган.

Шу нуқтаи назардан Шарқ шеъриятига қарасак, ҳар бир улкан шоир ижодини руҳоний ҳодиса сифатида таъриф-тавсиф этиш мумкин. Лекин буни ҳамма вақт ҳам ҳаёт билан мустаҳкам боғланган, журъат или воқелик муаммолари ёритилган ва реал инсон қисматидан озиқланган ғоявий-эстетик ҳодиса деб бўлмайди. Шарқ шеъриятида илоҳий ишқ ғояси ҳамма замонларда ва ҳамма шоир ижодиётида ўзини оқлай олган, дейиш тўғри эмас. Самовий mail ва хаёлларга ортиқ даражада берилиш, айрим ҳолат, кайфият ва тушунчалар ифодасидаги "қолиплашув" бу

шеъриятнинг оёғи заминдан узилгандай таассурот түгдиршиига сабаб бўлган. Айнан шу хусусда холис ва ҳаққоний фикр юритиладиган бўлса, тасаввуф маслаги, тасаввуф мавзулари бадиий ижод равнақига фақат фойда эмас, балки зиён етказганилигини ҳам тан олишга тўғри келади.

Шу ўринда эътиборли бир фактни эслатиш жоиз кўринади. Маълумки, буюк рус адиби Л.Н.Толстой бир неча дин, жумладан, ислом таълимоти билан қизиққан. У тасаввуфдан ҳам анча яхши хабардор эди. Толстой рисолаларидан бирида илоҳий ишқдан сўз очиб, инсоннинг барча баҳтсизлик, кулфат ва мусибатларига шу ишқ барҳам бера олади, деган қарашни илгари суради. Шунда С.И.Мунтъянов исмли бир фуқародан адаб мана бундай сўзлар битилган мактуб олади: "Мен сизнинг фикр-мулоҳазаларингизга қўшила олмайман. Сиз фақат ишқ, билан яхши ҳаётта, саодатта етишмоқ мумкин, - деб ёзасиз. Йўқ, Лев Николаевич, ҳақиқий ишқ ҳақида қачон гапириш мумкин, қачонки, яхши тарбия кўрилса, қачонки, тўқчилик-тўкинчлик бўлса. Бутун умринг гумроҳлик ва қашшоқлиқда кечса, қонхўрлар, ҳукмронлар сенга қул деб қарашса, бундай аҳволда ишққа ҳеч эҳтиёж йўқдир".

Асрлар мобайнида бизнинг оддий одамларимизда худди шундай муносабат, холис эътироуз ва қатъият етишмаган. Чунки юрг ва миллат дардидан йироқ ижодкорларнинг илоҳий ишқ баҳсидаги якранг, турғун фикрлари ва тахайюл мавҳумоти омма онгига оғули таъсирини ўтказган. Мана шу ахлоқий-маънавий буҳрон басират ва басират идрокига доир қарашларга алоҳида эътиборни юзага келтирган.

Басират сўзининг лугавий маъноси кўнгил кўзи, ичдан кўриш, фавқулода сезгирилик салоҳияти демакдир. Агар фақат шундай шарҳ ва изоҳларга таяниб, айтайлик, Алишер Навоийнинг "Муншаот" асаридаги "...кўзларин басират шамъи ёритғонлар дунё сори кўз солмайдурлар ва кўнгулларин ҳидоят зилоли оритғонлар олам меҳрини зарраи кўнгилга олмайдурлар", - деган фикрлари талқин қили-

надиган бўлса, тўрт-беш жумла умумий ва тахминий мулоҳазадан нарига ўтиб бўлмайди. Ваҳоланки, Навоий биргина басират калимаси билан комиллик матлаби учун шарт ва зарур саналган ҳам назарий, ҳам амалий ҳақиқатларни ифодалаган.

Шарқ шоирларидан бири:

Басират аҳли нишон истамаски, кавну макон,

Нишон ила тўлиғидир, бенишон ила тўлиғ,-

дейди. Бу байтдан басират аҳли борлиқ - оламда яшаб, бирор далил-нишон талаб қилмайди. Чунки улар кўрина-диганни ҳам кўради, кўринмайдиганни ҳам кўради, деган хулоса келиб чиқади. Ушбу хулоса, Навоий "кўзларин басират шамъи ёрутқонлар дунё сори кўз солмайдурлар" деганда, тарки дунёчиликни эътиборда тутмаганлигини англашга яқиндан ёрдам беради.

Айрим мутасаввифлар, айниқса, Имом Фаззолий инсоннинг зоҳирий - ташқи кўзига муқобил бир ботиний - ички кўзи ҳам бор бўлиб, унга "қалб кўзи", "маънавий кўз" дейилади, деган фикрни баён этган. Бошқа бир олимга кўра эса, "Басират қалб кўзи, басор жасадни кўриши. Басират фақат ички маъно моҳиятни, басор эса ёлғиз ҳис этилган нарсаларни кўра олади. Басират фақат латифни, басор касф (қалин, тифиз)ни, басират қадимни, басор кейин яралганни кўради".

Умуман олганда, Шарқ оламида басират ғафлатта тушмай, ҳис-туйргуға берилмай ҳақиқатни мукаммал идрок айлаш, келажакни олдиндан кўриш салоҳияти, қудсият нуридан ёришган кўнгил қудрати деб тан олинади. Тасаввуфдаги тамал тушунчалардан бири бўлган басират ўз-ўзидан кашф этилмаган, албатта. Мутасаввифлар бунда, энг аввало, Қуръони карим оятларидан илҳомланган.

Басират муаммоси билан маҳсус машгул бўлган олимларнинг эътирофи бўйича мистик-психологик сирларни ўзлаштиришда туйғу аъзоларига таянадиган ташқи кўриш қуввати унча иш бермайди. Нафислик, гўзаллик ранглари

билинг бурканган ушбу сирларни билишда басират қудратидан фойдаланиш зарурки, бу "Зумар" сурасидаги қуйидаги оялтарда очиқ-ойдин таъкидланган: "Оллоҳ мушоҳадаси учун Сизга Роббингиздан кўнгил кўзлари (басар) келмишdir. Ким шу кўзлар ила кўрса ўзига фойда, ким кўрбўлса, ўзига зиён".

Энг катта ва асосий фойда эса илоҳий нурдан ёришган кўнгил кўзи ила ашёнинг асли ва моҳиятига етишишdir. Басират масаласида нисбатан бошқача фикрлар ҳам билдирилган. Абдулкарим Қушайрий машҳур рисоласида "Аслида басират ва нур дейилмиш нарса маърифатdir. Расуллороҳ (с.а.в.)нинг "Мўмин Оллоҳ нури ила назар айлар", ҳадиси худди шу маънода англашилиши керак", дейди. Ибн Арабий бу нурни "нафси нотиқа билан руҳ орасида жой олган нуроний бир жавҳар", дея таърифлайди. Фикр ва талқинларда нечоғлик фарқ кўзга ташланмасин, Навоий басиратнинг мавжудлигига ҳам, куч-қуввати ва имкониятларига ҳам қатъиян инонган. Ва шундай ишонч туфайли:

**Сирри ҳақиқатдин ўлиб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар, -**

деб ёзган.

Сулаймон Улутогнинг изоҳлашича, "Нафсга кўра нарсаларнинг шакллари ва сувратини кўрадиган кўз не бўлса, Қалбга кўра басират ҳам шудир". Шунинг учун мумтоз шоирлар фақат ҳақиқат ёки моҳиятни эмас, гўзалликни, хусусан, ёрнинг ҳусну жамолини ҳам басар, яъни басират қуввати ила кўрмоғи керак, дейишган. Бу тўғрида Навоийнинг кўрсатмаси мана бундай:

**Ёрингни тайир ишига маҳорат айла,
Дикқат ила ҳолига басорат айла.**

Очиғини эътироф этадиган бўлсак, бугуннинг одами учун басират тушунчалиги - шахсий тажрибадан узоқ ва тахмий бир тушунча. Тасаввуф аҳлининг маълумотларига таяниб айтилса, басиратнинг очилиши учун кўп ранж ва азиятларни бўйинга олиб кўнгилни поклаш, руҳни жилолан-

тириш лозим. Басирати тўла-тўкис очилган киши - маънавий қайта тувилишга эришган киши бўлиб, уни "Шайхулрайб" дерлар. Негаки, у файб сирларидан ҳам огоҳ яшайди. Унинг ботин оламида қаҳр, нафрат, ҳасад, худпарастлик каби иллатлардан ному нишон қолмайди. Эҳтимол, шу боисдан ҳам Мавлоно Румий "Кўзни юмгил кўзга айлансин кўнгил" дегандирлар. Басиратни тадқиқ этган ғарб олимлари эҳтимол бунга биздан кўра кўпроқ ишонишгандир.

"Янги олмон психологияси бизга айтурки, - дейди машҳур Покистон шоири Муҳаммад Иқбол, - ақлий фаолият диққат ила назардан ўтказилса, бунда соф ва табиий ҳислар силсиласидан кўра "басират" кайфияти кўпроқ юзага келиши равшанлашур".

Чунки замон, макон, инсон муносабатларини аниқ белгилашда, ҳақиқат ва моҳиятни хатосиз аниқлашда басират қуввати ва имкониятлари ғарб олимларида маълум ишонч ҳосил қилган. Натижада фаннинг ўзга соҳа вакиллари ҳам уни текширишган. Ана шунда айримлар томонидан фақат метафизикавий атама деб қаралган басират чини билан қалбда мавжудлиги исботланган. Бу хусусда хорижда нашр этилган "Тасаввуф ва модерн илм" номли китобда икки анатомист олим қалбда мутасаввифлар тавсифини берган кичик бир нуқтани аниқлашгани ҳақида маълумотлар битилган. Тиббиёт илмида мазкур "нуқта" баъзан уни кашф айлаган ўша икки тадқиқотчининг номи билан, баъзида эса "Sinoatnal Node" деб тилга олинар экан. Кўз билан кўриб бўлмайдиган, ёлғиз микроскоп билан кўриш мумкин бўлган ва юракнинг юқори қисмидан жой олган мазкур нуқта қалбнинг ғайриоддий ҳаракатини таъминлаш билан бирга, узлуксиз равишда вужудга иссиқлик қуввати ва нур етказиб тураркан. Демак, Имом Фаззолийнинг "Ақлдан нарида ўзга бир давра бордурки, унда бошқа бир кўз, яъни басират очилур. Басират ила инсон ғайбни кўрур, келажакда воқе бўлажак ҳодисаларни, ақл англашга ожиз бўлган айрим нарсаларни англай олур", дейиши тахминий гап бўлмаган.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ҳеч иштибоҳсиз басиратта инонган, борлик-оламнинг ички моҳияти, гўзаллик ва ҳақиқат сирларини тўғри, адашмасдан англамоқ истасантг, "Айла басират кўзи бирла назар", дея даъват эттан.

Улуг мутафаккир шоир қандай қилиб басират кўзи очишига эришган, шундан сўнг завқ ва мушоҳадада қандай юксакликларга кўтарилиган, руҳий ҳаётида қанақа гўзал эврилишлар ҳосил бўлган, шеъриятидаги қайси туйғу, қайси маъно ва ҳолатларни бевосита басиратта нисбат бериш зарур - булар маҳсус тайёргарлик илиа ўрганиладиган ҳам мураккаб, ҳам ғоятда қизиқарли масалалардир.

ЯНА ҚОРА РАНГ ТАЛҚИНИ ҲАҚИДА

Айрим мақола ва фикр-мулоҳазалар ҳисобга олинманганда, ўзбек мумтоз шеъриятида ранг рамзлари ва маънолари муаммоси ҳали маҳсус тадқиқ қилингани йўқ. Ранглар ва уларнинг рамзий маъно-моҳиятидан баҳс юритиш осон эмас, албатта. Чунки ранглар у ёки бу халқнинг уни қуршаб олган олам, ижтимоий-маданий ҳаёт, урф-одат, маросим, адабиёт ва санъатта доир қадимий қараашлари билангина эмас, балки, космогоник, мифологик, диний-илоҳий тушунча ва тасаввурлари билан ҳам боғланиб кетган. Шунингдек, одамларнинг дунёқарashi, яшаш шароитлари, диний ҳаёт йўлларининг ўзгариши билан рангларга муносабат, кўзланган мақсадлар ҳам ўзгариб, баъзан бутунлай янгиланиб борган. Масалан, қора ранг ва қоронгулик "Авесто"да оқ - ёргулиknинг зидди ўлароқ таъриф ва тавсиф этилгани яхши маълум. Унда қоронгуликнинг ёмонлик, ёвузлик сифатида бошланғич қуввати - илк манбай Ахримандир. Лекин олис ўтмишда оқ рангга нисбатан ҳам шунга яқин муносабатлар ҳокимлик қилган. Баъзи халқларда, жумладан, туркий қавмларда ҳам оқ, ранг мотам, мусибат ҳатто қурғоқчилик аломати ҳисобланган. Озарбойжон олими М.Сайдовнинг ёзишича: "Олтойликларда оқ, ранг мотам рамзиdir. Манбалар Чинда яшаган турк тилли солорлар учун оқ, рангнинг бошқа маънолар билан бир қаторда, мотам тимсоли бўлганлигидан ҳам хабар берадилар. Фақат туркийларда эмас, бошқа айрим халқларда ҳам кўк ва оқ мотам, қайғу рамзи саналган"¹.

Албатта, вақт ўтиши билан аҳвол ўзгарган. Буни қора рангга муносабатларнинг ўзгаришидан ҳам англаш қийин

¹ Сайдов М. Кўк, оқ, қора рангларнинг эски иончлар ила алоқаси// Озарбойжон ФА Хабарлари, 1978, 2-сон.

эмас. Чунки қадимда туркийларнинг дунёқараши ва фикр оламида оқ рангта қараганда қора ранг эътиборлироқ мавқега эга эди. Шу боис уларнинг диний инончларида қора сўзи кўпроқ ўрин эгаллаган.

Рус тилшунос олим А.Кононов қора сўзининг маъноларини тадқиқ этиб, ушбу сўз билан "катта", "йирик", "муҳташам", "улур", "кудратли", "кучли", "покиза", "мусаффо", "қуруқлик", "ер", "зулмат кўки", "шимол" каби мазмунлар ифодаланганлигини кўплаб мисоллар воситасида изоҳлаб берган². Унинг келтиришича, А.Жаъфар ўғли "Китоби Дадам Қўрқут"даги қаҳрамонларнинг номидаги қора сифатлашини жасорат ва кучлилик синоними, деб таъкидлаган.

Хоқония шоҳлари қора деб аталишини (Буғро Қора Хоқон дейилгани каби) Маҳмуд Қошғарий шарҳлаб қолдирган. Кейинги пайтларда, ҳатто Қошғар этнонимининг юзага келиши ҳам қора калимасига бориб тақалишини англатадиган изоҳлар баён этилди. Қорақалпоқ олимни Д.Айтмуродов ёзади: "Қошғар топонимини Э.М.Мирзаев қуйидагича изоҳлайди: "Қошғар - нефрит тоши, нефрит тоғи; "қаш" - нефрит, "ғар" - тош.

Бизнингча, "Қошғар" топонимининг иккинчи қисми "ғар", "қар" аслида охирги "а" товуши тушиб қолган "қора" сўзи бўлиб, қора маъносини билдиради"³.

Ушбу факт ва далиллар қора рангига ҳам алоҳида бирдиққат билан қарашни тақозо этади.

Бундан ўн йиллар муқаддам Алишер Навоийнинг "Сабъай Сайёр" достонидаги илк ҳикоят охирроғидан ўрин олган:

**Қора ранг элга тожи торақдур,
Ким бу ранг ичрадур, муборакдур⁴,**

² Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках// Тюркологический сборник. Москва, 1978. С. 161-170.

³ Айтмуродов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус, 1986. С.112

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асрлар тўплами. Йигирма жилдик. 10-жилд. – Тошкент, 1992. 176-бет.

байтидаги фикрга таяниб, қора рангнинг муборак ва муқаддаслик хусусиятларини (албатта, салбий маъноларни назардан соқит қилмаган ҳолда - И.Х.) мухтасар шаклда ёритишга уринган эдик⁵. Бу ишда тарихий, мифологик, диний ва адабий далилларга суюнилиши табиий, албатта. Айниқса, Низомий Ганжавийнинг "Ҳафт пайкар" достонидаги "Бе мусибат сиёҳ пўши кардан" - "Мусибатсиз қора кийинмоқ" мисраси бизни масалага чуқурроқ қараш ва байтни айрим навоийшунослар шарҳлаганидек, "Қора ранг - ёшлик рамзи. Кимнинг боши қора бўлса - унга бу мубораклиkdir, негаки ёшлик - элнинг "тожи торак"и демак", - деб эмас, бошқача мазмунда талқин қилишга ундаган эди.

Орадан икки-уч йил ўттач, бизнинг бу талқину таҳдил, фикру мулоҳазаларимизни гўё йўққа чиқарувчи мақола эълон қилинди. Педагогика фанлари доктори С.Очилининг бу мақоласи "Таҳдил, илм ва адолат ёхуд талқинларда теранлик бўлса" деб номланган⁶.

Мақолада маъқулланган, яъни тасдиқ маъносидаги бирор бир жумла ҳам тонилмайди - ҳаммаси инкор. Баъзи мисолларда ғалат тушиб қолган сўзлар ҳам катта бир айб даражасида баҳоланган. Майли, буларга изоҳ бериб ўтирамайлик-да, муаллифга ниҳоятда муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятта эга бўлиб туюлган масалаларга тўхталайлик.

Биз, туркийларда бир замонлар қора рангли байроқлар бўлганлиги, Эргаш Жуманбулбул куйлаган "Далли" достонидаги бир байтда шунга ишорат борлиги ҳақида сўзлаб, "Қорабош тур" (қора рангли байроқ) - бошини ўлимга тиккан мард, жасур жангчилар байроғини билдириб, айни ўринда эронийларнинг байроғига қарши тикланган туркий туғдир⁷ - деган холосани айтганмиз. Тарихда нима кечган бўлса - кечган, уни ўзгартириб ҳам, айнан такрорлаб бўлмайди. Аммо билиб-бilmасдан тарих воқеа-ҳодисала-

⁵ Ҳаққулов И. Қора ранг - муборак ранг// Занжирбаанд шер қошида.
– Тошкент, 1898. 36-45-бетлар.

⁶ Очил С. Орзулар кўкидаги шафақлар. – Тошкент, 1993. 331-342-бетлар

⁷ Ҳаққулов И. Занжирбаанд шер қошида, 43-бет.

ри устидан бутунлай қора тортиш ақлдан эмаслигини ҳам унугтаслик зарур. Қуйидаги жумлаларни бунинг ёрқин исботи дейиши мумкин: "Далли" достонидаги: "Гүрӯғлиниң зарбига, сиёсатига сияҳпўшлар, қизилбошларниң титрашига келсак, бу ерда "қизилбош" ҳам "сияҳпўш" ҳам бир ҳалқ, яъни босқинчи эронликларга алоқадор. Туркларда эса қора-бош түр ҳеч қачон бўлмаган. Шунга қарамай, уни И.Ҳаққулов бошини ўлимга тиккан жасур жангчиларга зўрма-зўраки олиб бориб тақайди. Аслида оқ, қора бош түр - эрон лашкарларига дахлдор бўлиб, тугларниң ҳар хил рангда экани лашкарларниң жуда ҳам кўплигини, шундай бўлса-да, Гўрӯғли улардан қўрқмай, жангта кирганини англатади"⁸.

Бу гаплар эртак деса - эртакка, ҳақиқат деса - ҳақиқатга ўхшамайди. Эрон олими Абдулжамил Қазвиний 1161-1165 йиллар орасида ёзган "Китоб ун-нақа" номли асарида эронлар қора байроқ соҳибиурлар деган фикрларга жавоб тариқасида, "Шиа ҳукмдорлари яшил, оқ ва бошқа рангли байроқ соҳибиурлар. Аммо Аббоснинг шиори ва хусусий ранги бўлмиш қорани ишлатмаслар", - деб таъкидлаган экан⁹. Чунки Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг оқ, яшил, қора рангдаги уч байроқлари бўлиб, уларниң яшили - Усмон бин Аффонга, оқи - Саъд ибн Аббодаи Анзорийга, Макка фатҳидан кейин - Ҳазрати Алига, қораси эса - Аббосга берилган. Ҳижрий 200 йилда Маъмун Имом Али Розийни ўзига халифа этиб тайинлагач, Аббос ўғиллари қабул қилган қора рангни бутунлай таъқиқлаб, алавийларниң, яъни Али авлодининг ранги сифатида яшил рангни қабул айлаган.

Қора ранг аббосийлар орасида юксак нуфуз топганлиги фақат шарқда эмас, гарбда ҳам яхши маълумдир. Рангшунос олима Л.Н.Миронованинг: "Аббосийлар суоласига мансуб халифалар қора рангли кийим кийишни хуш кўрган-

⁸ Очил С. Орзулар кўкидаги шафақлар, 341-бет.

⁹ Қараанг: Илон А. Түр - Байроқ (Санжоқ)// Турк култури. – Анқара, 1966, 46-сон, 71-бет.

лар Уларнинг байроби ҳам қора рангда бўлган"¹⁰, - деган сўзлари бунинг бир далили бўлиши мумкин.

Аббосий халифалардан "Машрулик" (шариатта боғлиқлик) фармонини олган Турк суололаарида ҳам ҳокимият (ҳукмронлик) байроби қора эди¹¹. Шунингдек, "Фазнавийларда, салжуқийларнинг издоши ҳисобланмиш Онадўли салжуқийлари ва Хоразм шоҳларида ҳам ҳукмдор байроқларининг қора рангда бўлиши, умуман олганда, салжуқий ҳукмдорларнинг аббосийлар билан маънавий муносабатларини акс эттирган"¹². Қолаверса, Жаҳонгири Искандарнинг байроқларидан бирининг қора рангда эканлиги Шарқ мусаввирлари томонидан тасвиirlаб қолдирилганки, бу ҳам "қорабош тур"нинг мардлик, жасурлик байроби, дейилишини қувватлайди.

Бас, шундай экан, қандай қилиб туркларда ҳеч қачон "қорабош тур" бўлмаган" дейиш мумкин?

С.Очил "илм", "адолат", "теранлик" деган сўзларни сарлавҳага чиқаради-ю, лекин минг афсуски, ўзи илмий холослилкка яқин ҳам бора олмайди. Акс ҳолда мана бу гаплар билан қоғоз қоралашга эҳтиёж сезилмасди: "Энди форсий манбаларнинг баъзиларини кўриб чиқайлик. Эрон олими Муҳаммад Муиннинг "Ҳафт пайкар" ҳақидаги китобида ранглардан биринчиси сифатида қора рангни кўрсатади (аслида бу таъкид бизники - И.Х.). Чунки Шарқ ҳамсанавислигига Баҳромнинг биринчи кун кирадиган қасри қора рангда бўлиб, ўша кун шанбага тўки келади. Шанба қадимги мифологияга кўра, олам тутал яратилган кун бўлиб, у Зуҳал сайёрасига нисбат берилади (?).

Демак, қора бу ўринда ҳам муқаддас ва мубораклик маъносини билдиirmайди. Қолаверса, Муҳаммад Муиннинг биринчи бўлиб қора рангни кўрсатишини ва Зуҳал сайёра-

¹⁰ Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск, 1984. С 71-72.

¹¹ Ганж Р. Турк иончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анқара, 1977. 42-бет.

¹² Кўпрулу М.Ф. Байроқ // Ислом қомуси

сига қора тошлардан ҳайкал тикланишини ўқувчига илмий янгилик сифатида кўрсатишининг ўзи кулгили"¹³.

Албатта, ўқувчидан ўқувчининг фарқи бор. Холис китобхон Дамашқий "Наҳубат ул-даҳр"да рангларни "сайё-раларнинг ҳайкали" деб таърифлаган экан. Унингча, қора рангли тошлардан Зуҳалга ҳайкал тикланган бўлиб, у ранги қора, сочи оқиш ҳиндуга ўхшаркан", деган сўзларни "илмий янгилик" эмас, бир маълумот сифатида қабул қилади. Кулги қўзғайдиган жиҳат эса бошқа: очиғини айттанди, С.Очилнинг Эрон олимси асарини кўрганлигига, кўрганда ҳам ўзи уни ўқий олганлигига шубҳамиз бор. Чунки унда мифологик тасаввур билан тасаввуфий қарашлар бир-бираидан жуда аниқ ажратиб ифодаланган. Ахир Дамашқийнинг Зуҳалга доир фикри рамзий мазмунга эга-ку! Бизга шу рамз мақбул келган. Шу рамзни масаланинг моҳиятига эътиборни тортадиган "кўрсаткич" деб билганмиз. Зуҳал хусусида батафсил изоҳ берилган китоблар ҳам бор. Мана, Абулкарим Жилий машҳур асарида нима деб ёзган: "Еттинчи қат кўк Зуҳалнинг самосидир. Унинг жавҳари шаффооф бўлса-да, лайли музлим (симсиёҳ тун) каби қорадир.

Жаноби Ҳақ Зуҳални ақли аввалнинг нуридан яратган. Ва унинг манзилини манзили афдол этган. Сиёҳликда ранг пайдо этмиш, сиёдат (улуглик) ва юксаклигига ишорат эрур. Шунинг учун ақли аввални олимси акмалдан бошқаси билмайди. Зуҳал самовотнинг хосиятлisisи ва маконларнинг аълосидир"¹⁴.

Энди қутбларни ранглар билан белгилаш масаласига келсак. Қора ранг - шимолнинг, қизил - жанубнинг, яшил - шарқнинг, оқ - гарбнинг рамзи деган маълумот - ўттизинчи, қирқинчи йиллардаёқ фанда хрестоматик бир маълумотга айланган.

Масалан, венгер олимси проф. А.Алфулди, олмон туркиётчиси И.Л.Гиртаутас ҳам диққатни жалб этишган. Буни

¹³ Очил С. Кўрсатилган китоб, 337-бет.

¹⁴ Абулкарим Жилий. Иносси комил. – Истанбул, 1998. 391-бет.

бilmagani учунми ёки бошқа сабаб туфайлими, С.Очил рус этнографи Л.П. Потаповнинг 1977 йилда чиққан ва биз қўлга ҳам олиб кўрмаганимиз китобини қалқон қилиб: "И.Ҳаққулов Л.П.Потаповнинг ана шу маълумотини (қутб рамзларига доир дейилмоқчи - И.Х.) тўла ўзлаштириб олган. Аниқроқ қилиб айтганда, кўчирмакашлик қилган", - дейди. Лекин бу ҳукм ҳам уни қаноатлантирмайди ва яна ёзади: "Шу кўчирма орқали И.Ҳаққулов туркий халқларнинг қадимий тарихи, этнографияси ва фольклори ҳақида ҳали кўп нарса билмайдиган ўқувчилар олдида ўзини билимдон ва зукко олим қилиб кўрсатишни мақсад қилиб олган, шекилли. Аслида у шу ўринда ўзгалар фикрини кўчириб юрувчи ва ўзиники сифатида тақдим этувчи "адабиёт-шуносдир"¹⁵. Аввало, "ўзгалар фикрини кўчириб юрувчи ва ўзиники сифатида тақдим этувчи киши "Қадимги туркларнинг дунёқарашида тўрт уфқ, ва тўрт жиҳат ранглар во-ситасида тайин этилгани маълум, албатта", - деб ёзмасди¹⁶.

Иккинчидан, ушбу ҳақиқат "туркий халқларнинг қадимги тарихи, этнографияси ва фольклори" ҳақида кўп нарса биладиган тадқиқотчилар томонидан янада кенг ва чуқурроқ ёритиб берилган. Модомики, гап "қутб" ҳақида экан, мусулмон оламида қайта-қайта мурожаат этилган "Диёри зулмат" ёхуд "оби ҳаёт" тушунчасини назардан ўтказайлар.

"Диёри зулмат" - қоронгулик ўлкаси демак. Нақл ва ривоятларга кўра, ана шу ўлкада "оби зиндагони", "оби жовидони", "айнул-ҳаёт", "наҳрул-ҳаёт", "Хизр суви", "Искандар суви" таъбирлари билан тилга олинган оби ҳаёт, яъни тириклик суви мавжуд бўлиб, ундан ичган киши абадий ҳаёт саодатига эришади. "Диёри зулмат" шимолда тасаввур этилганлиги, шимол эса бевосита қора ранг билан алоқадорлиги боис туркийлар бунда ўз назарларига содик қолганлар. Шунга кўра улар "шимол билан вобаста нима бўлса, қора калимаси билан ифода этганлар. Масалан, Ўзуз

¹⁵ Очил С. Орзулар кўқидаги шафақлар, 337-338-бетлар.

¹⁶ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. 39-бет.

достонида шимолда ўтирган Итбароқ номли қавмнинг тे-
рилари ҳам қора эди. Шимолдан эстган шамол ҳам "қора
шамол" эди"¹⁷.

Туркларнинг эски диний инончлари бўйича қамлар (дин
йўлбошчилари) тангри билан бевосита алоқа ўрнатиш да-
ражасида руҳонияти кучли кишилар бўлишган. Илк қам ва улут
яратувчининг тимсоли ҳисобланган жуфт бошли Бургут эса Қора
куш дейилган. Қамларнинг руҳларини ташитган ва улар билан
самовий сайр қилгувчи қушга Қорабадоқ номи берилган¹⁸.

Бизнинг назаримизда, тасаввуф тарихида "Қора" лақа-
би билан шуҳрат тошган валийлар, дарвешлар маълум бир
маънода қамларга ворисдирлар. Чунки "Абу Сиёҳ, Қора
Вали, Занги ота, Қорача Аҳмад каби Қора ва Занги авлиё
тиши ниҳоятда эътиборлидир. Авлиё илоҳиётчилар ораси-
да ҳам қоралар бор эди. Сўфийлик "қора" хотинлар ўрта-
сида ҳам тарқалғандир"¹⁹.

Демак, С.Очилининг "комил инонч билан айтамизки, тур-
кий халқларда қадимда ҳам, кейин ҳам қора ранг муқаддас
ва муборак бўлган эмас"²⁰, - деган қатъий хуносаси мут-
лақо асоссиз ва ишончсиз дейишга ҳақлимиз.

Хуллас, туркий қавмлар исломгача ва исломдан кейин
ҳам қора рангдан салбий маъно, ҳолат ва ҳодисаларни ха-
рактерлашда нечоғлик кенг фойдаланишган бўлмасин, ҳақ
аҳли, маъно ва ишқ соҳибларидан ҳеч бир киши моҳияти
илоҳияда қора рангнинг муқаддаслигига шубҳа қилмаган.
Ҳатто Шарқ шеъриятида такрор-такрор ишлатилган "қора
кўз" (чашии сиёҳ), "қора зулф" (зулфи сиёҳ), "қора хол",
"қора бало" сингари ўнлаб истиоравий ибора ва ташбеҳ-
лар ирфоний ҳақиқатлар ифодаси учун ҳам хизмат этти-
рилган. Бунга бир қадар ишонч ҳосил қилиш учун йирик
мутасаввиф олим Иброҳим Ҳаққий Бурсавийнинг мана бу

¹⁷ Ўгал Б. Турк маданияти тарихига кириш. 6-жилд. — Анқара, 1984. 431-бет.

¹⁸ Қофасӯли И. Эски турк дини. Анқара, 1980. 20-21-бетлар.

¹⁹ Улутов С. Сўфий нигоҳида аёл. — Истанбул, 1995. 91-93-бетлар.

²⁰ Очил С. Орзулар кўкидаги шафаклар, 336-бет.

фикрлари билан танишмоқ кифоя деб ўйлаймиз: "Сиёҳ, (қора) зилли ҳақиқатта ишоратдурки, ул нур ул-анвор ола-мидур. Агарчи нури сиёҳ (қора нур) дерларки, мунтажаюл анвор эрур. Шу боис Расууллоҳ (с.а.в.) фатҳи Макка куни қора дүлбанд ила ҳозир бўлдилар. Чунки Каъба зоти аҳади-ятта ишоратдур. Зот эса сиёҳдур. Зеро, кунҳи идрок бўлин-мас ва ул мақомга восил бўлган яна алвони сифатдан та-жарруд этиш билан восил бўлур. Шу сабабдан соликлар-нинг кўпчилиги қора або (жуңдан тўқилган қора тўн - жанда, хирқа - И.Х.) киорлар"²¹. Қора або (хирқа) кийган-лар сияҳпўш ҳам дейилганки, улар тариқатта янги кирган соликлар бўлишган. Бу йўлда маълум бир даражада илга-рилаганларнинг хирқаси мовий (кўк) ва сайри сулукни ни-ҳоясига етказганларники оқ рангда бўлган. Тасаввуф жа-раёни кенг тараққий топган ўлкаларда қора хирқали то-либлар, яъни сияҳпўшларнинг сони анча кўпчиликни таш-кил қилган. Буни Алишер Навоийнинг қўйидаги қитъа-сидан ҳам англаш мумкин:

**Не деб Журжонга борди ул сияҳбахт,
Қора тўн бирла солиб кўнглига жўш.**

**Ки бор ул пеша аҳлидин анингдек,
Қаёнким кўз солурлар, юз сияҳпўш²².**

Бу қитъага "Сияҳпўш азизнинг Журжонга борганига таажжуб қилурким, анда сияҳпўш кўптур", деб сарлавҳа қўйилган.

"Сияҳпўш азиз" иборасига қаралганда, Журжонга бор-ган киши биз ўйладиган маънода сияҳбахт - баҳти қора эмас. Чунки тасаввуф аҳли "сияҳкор", "сияҳрӯ" деганда сайри сулукда йўлда қолган ва йўлдан чалғиганларни на-зарда тутишган. Журжонга равона бўлган "сияҳбахт"га қайтсак, у тариқатта киришдан қандайдир зоҳирий мам-нуният сезган ва ўзига бино қўйганлигини яшира олмаган.

²¹ Иброҳим Ҳаққий Бурсавий. Китоб ул-анвор. – Истанбул, 1999.117-бет.

²² Алишер Навоий. Муқаммал агарлар тўплами. б-жилд. – Тошкент, 1990. 519-бет.

Журжонга боргач, юзлаб Ҳақ ошиқларини кўриб, ўз аҳволидан хижолат чеккан кишидир. Ажабмаски, Навоий "Сабъай сайёр" достонидаги биринчи мусоғир томонидан нақл этилган ҳикоят қаҳрамонлари Фаррух ва Ахийни ҳам ана шундай кимсаларга ибрат қилиб кўрсатган бўлса.

Маълумки, Алишер Навоий фақр маслагига зўр ишонч билан қараган. Улуғ шоир фақр ҳолларини алоҳида иштиёқ, билан тасвирлайди, комиллик мақомларини фақр эътиқоди ва тажрибаси ила алоқадорликда кўрсатишга аҳамият беради. Бу бежиз эмас, албатта. Улуғ шайхлардан бири шундай деган экан: Соликни Ҳаққа восил айлайдиган йўллар кўкдаги юлдузларнинг сонидан ҳам кўп эди. Энди ўша йўллардан фақат фақр қолди. Зотан, йўлларнинг энг тўғриси ҳам ана шудир²³.

Фаррух ва Ахий фақр йўлидан чекинмаганликлари, фақрнинг "шом ранг либос" и талабларига тўла риоя қила олганиклари учун ҳам мақсад манзилига етишганлар. Улар ҳиммат, муруват ва футувватда гўё бир-бирлари билан мусобақага киришгандай кўринсалар-да, олий матлабга эришиш ҳоллари битта - фақр. Навоий буни бутун ҳикоят давомида гоҳ очик, гоҳ рамз ва ишоратлар орқали таъкидлаб боради. Ҳикоятда, хусусан, "Қора либос" ("Қора палос" ҳам дейилган) алоҳида маъно қимматига эга.

Хинд ҳукмдори Жасоратхоннинг ўғли Фаррух "Лутфи или хулқи ҳадди ғоятсиз, фаҳму идроки худ ниҳоятсиз", "илму камол аро моҳир" шаҳзода эди. Шунга қарамай, у қари отасининг истагига ён бермасдан тожу тахтни қабул қилмайди. Зеро:

**Фақр этиб эрди кўнглини машгул,
Айламас эрди салтанатни қабул.**

Фаррух тушда кўрган паривашни ахтариб кўпчилик билан йўлга чиққач, ғурбат мاشаққатларини торта-торта бир манзилга етадилар. Шунда у уйқуга чўмган ҳамроҳларига

²³ Рисолаи Қушайрий, 445-бет.

мактуб қолдириб, улардан ажралади ва ёлғиз үзи ишқ са-
фарини давом эттиради. Шу тунда у:

**Эгнидин солди шоҳвор либос,
Кийди ўрнига шом ранг палос.**

Бу либос қора рангли хирқа эди. Эътиборлиси шунда-
ки, худди шу либос шарофатидан Фаррухга мурод эшик-
лари очилади. Фаррухнинг ишқ ва покликда событлигига
тан берган Ахий ақл бовар этмас ишни амалга оширади: ўз
суюкли хотинини талоқ қилиб, унга никоҳлаб беради. Бироқ
ўзга диёрга уларни кузатаётганда, ёдгорлик учун Фаррух-
дан ўша "қора либос"ни тилаб олади:

**Ёдгор истади палосин анинг,
Тилаб олди қора либосин анинг.**

Албатта, шаҳзода маъшуқа Ахийнинг жуфти ҳалоли
эканлигини билмасди. Акс ҳолда Ахийнинг қилган ишига
асло кўнмас, гўзал бир аёлнинг кўз ёш тўкиб, ғам-вуссага
ботишига ҳам имкон бермасди. Фаррух дўстининг хоти-
нидан бор ҳақиқатни эшитиши билан:

**Сен ҳам эмди шукуфта дил бўлғил,
Манга ики жаҳон сингил бўлғил, -**

дека, уни сингил ўрнида қабул айлайди. Ёридан жудо бўлгач,
оғир изтироб ва руҳий қийноқларни кўнглидан кечирган
Ахий туҳматта ҳам гирифтор этилади:

**Ки: "Ахий мамлакат қилурға хароб,
Яна бир шоҳға ясад асбоб,**

**Шоҳнинг шаҳридин узотибдур,
Ўзни душманлар ичра қотибдур", -**

деган айбнома билан ҳисбса олинади. Кўп ўтмай, у ҳисб-
хонадан қочишга муваффақ бўлади. Ва Фаррух диёри сари
сафар қиласди. Йўл заҳматидан ҳориб, "Бир бузилғон ҳисор"
ичида хаставу беҳол ётган Ахийга омад кулиб боқади: ша-
ҳар атрофида сайр қилиб юрган Фаррух:

**Ул бузук сори чунки солди назар,
Қилди ўз ҳоли хотириға гузар.**

**Сўрди ул ёнки: "Не ғариб эркин
Ки, бу меҳнат анга насиб эркин?"**

**Ўз палосини ошно кўрди,
Нотавоне палос аро кўрди.**

Ахий ҳушига келгач, икки дўсти содиқ зор-зор йиглаб қучишиб, ҳол сўрашдилар. Шоҳ қасрига олиб борилган Ахийга кўп ҳурмат-эҳтиром кўрсатилади. Узоқ муддат ўтмай тантанали маросим ўтказилиб, ёри Ахийга қайта никоҳлаб берилади. Маҳбубасидан:

**Шоҳнинг иффату муруватини,
Покравлиғ фанида қувватини,-**

эшитган Ахий неча кун беҳушу беҳол юради. Нихоят хотиржам ва баҳтиёр ҳаёт бошланади. Ахий "зарбофт хильъат" кийиб, шоҳ ёнидан ўрин эгаллади, аммо хайр-хосиятли ўша қора либосини кийишни ҳам канда қилмайди:

**Уйга киргач қаро палоси эди
Ки, сафарда анинг либоси эди.**

**Тенгри шукридаким, тили эди лол,
Тоат айлар эди кийиб қаро шол.**

Нақл этилишича, Иброҳим Халилulloҳ оловга ташлангани замон Оллоҳ ҳукми билан Жаброил жаннатдан бир кўйлак келтириб, унга кийдирган ва шу кўйлак туфайли у оловда ёнишдан халос бўлган экан. Бу кўйлак дастлаб Ҳазрати Исҳоққа, сўнгра Ёқуб алайҳиссаломга мерос ўтган. Юсуф пайғамбар уни кийгани учун қудуқдан омон чиққан. Аҳли тасаввуф хирқада ана шу кўйлак сирларини илғаб, унга маънавий маънолар берганлар.

Ҳужвирийнинг таъкидлашича, хирқанинг бели сабрни, икки ёни - хавф варажони, икки олди - қабз ва бастни, белбоги - нафсга қарши курашни, ёқаси - яқинни (шубҳасиз илмни), астари - ихлосни тамсил эттан. У яна ёзади: "Хирқа сафват (порлоқлик), фақр ва тариқат мақомларининг барини ўзида мужассамлаштирган бир либосдир. Бу либосдан кечиш ва узоқлашиш ҳамма нарсадан узоқла-

шиш демакдир"²⁴. Зеро, хирқа кийиш Оллоҳни таниш шартларидан бири ҳисобланганки, "қора хирқа ёпинган сүфий ўз қалби ва вужудини тўла-тўқис Оллоҳда тасаввур этмоги лозим бўлган"²⁵. Бундай тахайюл ва яқинлик инсон ахлоқини нечоғлиқ покласа, кўнгли ва руҳини ўшанча гўзаллаштиради. Нафси аммора мағлуб этилган муҳитда бераҳмлик, нодонлик, риёкорлик, кибр, қаҳр каби юзлаб ҳайвоний ва шайтоний сифатлар ўз-ўзидан барҳам топади. Мана шунинг учун Фарруҳ ва Ахийдан ўрнак олиб, "қора кўйлак" киймак одатта айлантирилган:

**Чунки шаҳ хилъати қаро бўлди,
Қора киймак улус аро бўлди.**

Мана шунинг учун Алишер Навоий поклик, садоқат, мурувват ва камолотдан далолат берувчи фақр либосини ёқлаб:

**Қора ранг элга тожи торақдур,
Ким бу ранг иҷрадур муборақдур, -**

деган ва буни тариқат одоби, нақшбандийликдаги фақру фано шартларидан ажратиб талқин қилиш шоир кўзлаган ҳақиқатта асло мувофиқ келмайди.

Яна шуни ҳам инобатта олмоқ зарурки, Навоий ушбу эътирофи билан ҳамма "қора шол"дан либос кийсин, сижхпӯшлик барча учун умумий урфга айланмоғи керак мазмунидаги бир ниятни кўзлагани йўқ. Балки "қора ранг", "қора либос" рамзига асосланиб, сўфиёна ҳаёт имтиёзи ва имкониятларига, тасаввуфий ахлоқ куч-қувватига кўпчиликнинг нигоҳини қараттандир. Чунки тасаввуф, айниқса, фақр тариқи - ишқ ва маърифат, тафаккур ва хоксорлик инсонни шу дунёда жаннатта восил этувчи мунаvvар бир йўл эрур. Бу жаннат эса ошиқ, ориф ва фақирнинг кўнгил оламидир.

Дарвоқе, баъзи тариқатларда нафсдаги покланиш ва ўзгаришлар ранг воситасида аниқланган. Бу ранглар: мо-

²⁴ Али бин Усмон Жуллобий Ҳужвирий. Кашф ул-маҳжуб. – Исломобод, 1990. С.66-67.

²⁵ Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе, 1987. С.42-43.

вий, сариқ, қизил, қора, яшил, оқ ва рангизлил. Қора ранг - нафси мутмаина (tingan, яхшиликка бош этган нафс)-нинг ранги бўлиб, у Оллоҳнинг изни ва руҳнинг нури ила нурланган, ёмон нарсаларни тарк айлаб, гўзал ахлоқда тобе нафсдир. Унинг сифатлари: Ибодат, Риёзат, Қилъати таом (кам овқатланиш), Таваккул, Тафаккур ва Аъмоли хайр²⁶. Демак, бунда ҳам қора ранг мубораклик хоссасига эга ва нафснинг сиёҳ рангга бурканиши эзгу ишларнинг гарови эрур.

Илмда, жумладан, Ҳазрат Навоий ижодиётини ўрганишда баҳсу мунозара керак. Ҳатто зарур ҳам, аммо ҳар қандай баҳс ёки фикр алмашув, энг аввало, билим ва беғаразликка таянмоги шарт. Навоий ижодиётига доир ҳар қанақа баҳс янги фикрга йўл очиши, ҳали кашф этилмаган ҳақиқатларни янада теранроқ тадқиқ қилишга рағбатлантириши лозим. Буни асло унутмайлик.

²⁶ Хулусий Х. Мезон ун-иуфус. — Истанбул (санасиз). 33-бет.

АНГЛАШ ЗАКОВАТИ ЁХУД ФИТРАТНИНГ "НОҲАҚ"ЛИГИ ХУСУСИДА

Бизнинг айрим адабиётшуносларимиз ҳаётта яқин бўлиш, ҳаёт ҳақиқатларига содиқлик тўғрисида кўп гапиришади. Аммо тўла маънода ҳаётта яқинлик қийинлигини, ҳаёт ҳақиқатларини теран англаш ва ҳаққоний ифодалаш учун улкан шижоат зарурлигини ҳамма вақт ҳам ҳисобга олишмайди улар. Даврлар, замонлар, тузумлар ёки фикр-қарашлар ўзгараверади, ҳаёт ва воқеликнинг муросасиз қиёфаси деярли ўзгармайди. Шунинг учун фақат собир ва иродали шахсгина қаҳри қаттиқ ҳаётнинг силтов ва синовларига бардош бериш қандоқ қийинлигини аниқ англайди. Истеъдодли ижодкор учун эса бу энг асосий мушоҳада манбаларидан бири.

Ҳаётдан марҳамат кутиш яхши. Унинг марҳаматсизликларини "марҳамат" ўрнида қабул айлаш ундан ҳам фойдали. Зеро, худди шу марҳаматсизлик одамларни кучли ва кучсиз, ғайратли ва ғайратсиз, некбин ва бадбин, қўрқоқ ва жасурга ажратади. Инсон воқелик қаршисида қачонки ожиз қолса, қулларча қақшаб-қалтираса, ҳеч пайт у ҳаёт мазмунини чуқур қашф этолмайди, ҳеч вақт одамга ўхшаб бошини кўтариб яшолмайди. Ҳаётдан керакли нарсани ахтариш ва энг олий қадрият, энг нурли ҳақиқатларни талаб қилиш инсоннинг ҳам ўзига ишончини қувватлантиради, ҳам келажакка умидини мустаҳкамлайди. Бундай фикр-қарашдаги Шахс учун таҳлика ва хавф-хатарлар оралаб илгарилаш, маҳрумият ва мағлубият зарбаларига дучор бўлиш, ёлғизлик ва ёлғизланиш изтироблари асло ваҳимали эмас. Чунки у ҳамма нарсадан ортиқ Ҳаққа, Ақл ва Кўнгилга таянади. Ундаги мардлик ва ўқтамликда хаёлий бир мусаффолик, табиий улуғворлик зухур этади. Қодирий ва Чўлпонда шундай бўлган. Абдурауф Фитрат худди шундай ящаган ва ижод

қилган. Бу беназир санъаткорларнинг ёлғиз ижодиётiga эмас, балки қудратли Шахсига қаттиқ борганиши мизнинг сирла-ридан бири ҳам ана шунда.

Ҳаёт улуғ истеъдодларни синовлардан қандай ўткази-шини билиш нечоғлик мубҳам бўлса, буни башорат қилиш янада мушкул. Бироқ бир ҳақиқат аниқ: ҳақиқий талант-ларнинг буюклигини исботлаш ва эътироф этишда ҳаёт фирромлик қилмайди. Аксинча, иғво, уйдирма ва найранг-бозликларни охир-оқибатда у фош айлайди. Шу маънода ҳаёт ва вақтта тенглашадиган ҳакам йўқдир. Абдулла Қоди-рий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носирларга нисбатан қанақа айбномалар тўқилганилиги бугун ҳаммага аён. Ўша баҳай-бат айблов ва ҳукмларнинг қоп-қора булутлари ичида ҳам улар юлдузdek чарақламаганда Қодирий – Қодирий, Чўлпон – Чўлпон... бўлармиди?

Мана, Фитратни олайлик ва неча ўн йиллар мобай-нида унга қарши отилган ғанимлик ва маломат тошла-рини бир жойга жамладик, дейлик. Тоғ бўлмаса ҳамки, ҳар қандоқ кишини ҳайратлантирадиган баланд бир тош кўргазма қад кўтаради. Фитрат ҳақида яқин-яқинлар-гача битилган танқидлар эринмасдан тўпланса, бир неча жилдли китоб бўлади. Хуллас, Аҳмад Яссавий, Боқир-ғоний, Сўфи Оллоёр, Беҳбудий, Чўлпон сингари буюк-ларимиз қатори Фитрат ва унинг бой меросини қўшқўллаб элимизга қайтарган Истиқлол бўлди.

Мустақилликдан сўнг Фитрат домланинг илм ва ижод жабҳасидаги буюк хизматларига яраша давлат ва умум-халқ миқёсида ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Қисқа бир муддатда Фитратнинг илмий ва бадиий меросидан маълум бир қисми ўқувчиларга етказилди. Ҳусусан, Фитрат асаларининг олдин бир жилд, кейин икки жилдда чоп бўлиши илмий-маданий ҳаётимиздаги муҳим ҳодисалар силсила-сидан жой олди. Лекин фитратшунослар бажариши ва ҳал қилиши лозим бўлган катта вазифалар ҳали олдинда.

Маълумки, Абдурауф Фитрат фақат шоир эмас, балки улкан шеършунос.Faқат драматургмас, такрорланмас ада-

биётшунос, тилшунос, санъатшунос ҳамdir. Фитратнинг истеъоди ва ижоди йигирманчи асрда камол топди, худди шу асрда унинг умри қурбон ҳам бўлди. Фитратнинг ўз аси даҳолари сафидан ўрин эгаллашига эса ҳеч қандай ёвуз куч монелик қила олмади.

Умуман, даҳолик қандай белгиланади, мезонлари қанақа ва уларни ким қандоқ қабул қиласи - бизнингча, бунда ягона бир фикр ва қоида йўқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Акс тарзда бир даҳо иккинчи даҳони инкор этишига тарих гувоҳлик бермасди. Ёки бир ҳалқ даҳо дея бошига қўттарган ижодкор асарларини бошқа миллат вакиллари ўқиб-ўрганишга умуман қизиқмаслигини қандай изоҳлаш мумкин?

Абдурауф Фитрат ҳеч қачон даҳолик даъвосида бўлмаган, ҳеч вақт даҳолигини ўйламаган. Бироқ у ҳақиқий даҳоларга хос буюк Шахсият соҳиби, юксак истеъодод этаси эди. Ундаги ишчанлик, илм ва ижоднинг бир қанча тармоқларида фавқулодда зеҳният ва дид билан фаолият кўрсатиш, мутафаккирлик камдан-кам даҳоларга насиб айлаган фазилатлардир. Фитрат Шарқ адабиётининг чинакам билимдени, беназир тадқиқотчиси бўлган. Зеро у динни, тасаввуфни, Шарқ ҳалқлари тарихи, фалсафаси, мусиқа ва бадиий ижодини ҳавас қиласи миқёсда эгаллаган. Бир сўз билан айтганда, мумтоз адабиётни ўрганмоқ учун зарур саналган иқтидор ва зукколик Фитрат домлада мавжуд бўлган.

Албаттга, Фитратнинг илмий ишларида баҳс ва мунозарага ундайдиган ўринлар, айрим бир камчиликлар йўқ эмас - бор улар. Бироқ шундай ўринлар хусусида баҳс юритилганда ҳам Фитратнинг "панжасига панжа урмоқ" осонмаслиги эсдан қўтарилимагани мақбул.

Филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Болтабоев Фитратнинг "Адабиёт қоидлари" қўлланмасига ёзган сўзбошини шундай фикр билан бошлайди: "Навоий даврининг нуктадон мунаққидларидан бири - Зайнуддин Восифийнинг нақл қилишича, ҳазрат Мир Алишер Навоий "шебършуносликни шоирликдан ҳам улуғ сифат" деб қадрлаган эканлар".

Фитрат худди шунаقا шеършунослардан. Фитратнинг шеършунослиги - моҳиятшунослик, руҳониятшунослик, нафосатшунослик ва маҳоратшуносликнинг бир уйгунлашувидир.

Фитрат шеър таҳлилига киришганда тил ва тарих, илм ва фалсафа хизматга шайлиги доимо сезилади. Унинг хаёллари шеърдан - тарихга, тарихдан - шеърга, воқеаликдан - фалсафага, фалсафадан яна гўзалик илоҳаси - шеърга шавқланиб парвоз қиласи. Шеърнинг ички сирларини у ниҳоятда нозик фаҳмлайди, зарур ўринларда шеърни бемалол сўзлатади.

"Адабиёт қоидалари"даги илмий шарҳ ва таҳлилларни қўя турайлик, танланган шеърий мисолларнинг ўзиёқ, Фитратнинг қандай шеършунос эканлигини кўрсатувчи "хужжат". Уларнинг кўпчилиги Навоий, Бобур ва Чўлпоннинг ўлмас сатрлари. Кўлланмада Алишер Навоийнинг ғазал, туюқ, таржиъбандлари, "Мезон ул-авzon", "Маҳбуб ул-қулуб", "Муншаот" асарларидан кетма-кет намуна ва иқтибослар келтирилган. Унинг "Услубнинг умумий, хусусий ҳоллари" дея номланган фаслида эса ҳазрат Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонидан олинган 25 байт, яъни эллик сатрнинг гоявий-бадиий хусусиятлари ёритиб берилган. Бу ҳам, албатта, Фитратнинг шеър танишдаги зукқолиги ва Навоий санъаткорлик мақомини жуда баланд, деб билганлигидандир. Унингча, "Навоийнинг шоирлиги, санъаткорлиги ҳамма чифатой шоирларидан юқорида туради". Аммо қўлланмада баъзи ўринлар учрайдики, улар юза қаралганда Навоийга "жиндек" тегинишдек бўлиб туюлмоғи шубҳасиз.

Фитрат "Қайтиш (Ружуъ)" санъатининг хусусиятини изоҳлаб, ружуъдан маҳорат билан фойдаланишнинг намунаси ўлароқ, Навоийдан ҳам қўйидаги уч байтни танлайди:

**"Кўнгул аро ҳушдин хабар йўқ,
Не ҳушки, кўнглидан асар йўқ.**

**Ҳар бир монғишида бир латофат,
Йўқ, йўқки, сочиб жаҳонга оғат.**

**Азм айла сабо ул гули хандонимга,
Не гулки, қүёшдек моҳи тобонимга".**

Қайтиш санъати талаби нуқтаи назаридан қаралса, ушбу байтларнинг бири иккинчисидан гўзал, иккинчи сатрлардаги фикр ҳаммасида ҳам олдингисидан кучли ва таъсирли. "Шундай бўлмагач, қайтишнинг маъниси қолмайдир", дейди Фитрат ва фикр исботи учун яна Навоийдан мисол келтиради. Унингча: "Навоийнинг:

**Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун -**

деганидаги қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардандир.

Чунки, бу "ики жаҳон бўлмасун" деганига рози бўлмай, "йўқ жон бўлмасун", дейдир. Ҳолбуки, иккинчи фикри биринчи фикридан кучсиздир".

Бу "кучсиз"ликнинг асосини Фитрат негадир шарҳламайди. Нима учун? Мен буни ўша давр шеърхонларнинг илми ва савиясига ишончдан бўлса керак деб ўйлайман. Чунки ўтган асрнинг йигирманчи йилларида мумтоз шеъриятни "анъанавий" бир йўсинда ўқиш, ундаги ирфоний маъно ва тимсол мазмунларини ҳам чуқур англаб, ўзларича талқин қилиб биладиган шеърхонлар ҳозиргига нисбатан кўп эди. Хусусан, Яссавий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқиб суюги қотган китобхон бир-икки жумла гап ёки ишоратдан мақсад ва моҳиятни илғай олган. Афсуски, бундай шеърхонлик тажрибалари ҳам тарихга айланиб қолди. Истанг, истаманг, бизнинг мумтоз шеъриятни ўқиш ва тушуниш малакамиз бугун бошқача. Ўтмишда яшаб ижод этган буюк санъаткорларимизнинг асарларини қўлга олиб фикрга толиши, улардаги маъно ва туйғу тасвиirlаридан завқланиш учун, очиги, бизда илм ва ишқ етишмайди. Биз, асосан, шахсий тушунчча, тасаввур ва тахайюлларимизга мувофиқлаштириб англаймиз уларни. Натижада йўқ жойдан муаммо яратилади. У ёки бу масала юзасидан ноўрин ва нотўғри фикрхulosалар ҳам илгари сурилади.

Мен ҳам биламан, Фитратнинг юқорида келтирилган танқиди күпчиликка ёқмайди. На илож? Фитрат хатога йўл қўйган бўлса, буни далиллар билан асослаш ва исботлаш керак. Навоий фойдасига ҳал бўладиган ҳар қандай иш таҳсинга лойик.

Шу йил "ЎзАС" газетасининг 16 август сонида филология фанлари номзоди, заҳматкаш олим дўстимиз Сувон Мелининг бир мақоласи чоп этилди. "Ҳазиллашманг даҳо билан ёхуд ким ҳақ - Фитрат ёки Навоий?" деб аталган мазкур мақола муаммони узил-кесил ҳал этишга бағишиланган. Сарлавҳаданоқ муаллифнинг масалага тамоман ўзгача ёндашганлиги ва бир қадар ҳакамликни ҳам зиммасига олганлиги билинади. Сувон Мели мушоҳада тарзи ва талқинларининг ўзига хослиги билан танилган олим бўлиб, мақолалари ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди. Бу гап "Ҳазиллашманг даҳо билан..." мақоласига ҳам тегишли.

Филология фанлари номзоди А.Холмуродовнинг "Тарихий тамойилга таяниб..." номли мақоласидаги ("ЎзАС", 2002, 15 ноябр) қўйидаги гаплар бунга бир далилdir: "Ҳазиллашманг даҳо билан ..." мақоласидаги чўнг мақсад - ҳар қандай юксак санъат асаридаги арзимасдай туюувчи бирор-бир детал ёки персонаж, бир сўз ё тимсолнинг ортиқча эмаслигини, аксинча, аксарият ҳолларда асар гояси айнан шундай "арзимас нарсалар" орқали тўла очилишини далиллаб кўрсатишдир. Ва С.Мели бу мақсадни мақоласида амалга ошира билган".

Чиндан ҳам шундайми?

Мақоланинг қарийб ярмини ташкил этган "Қирол Лир" трагедиясидаги Масхара образи билан боғлиқ, мулоҳазаларнинг аҳамиятини таъкидлар экан, А. Холмуродов ҳеч қанақа саволга ўрин қолдирмайдиган хулосасини ҳам ёзади: "Муҳими, мақола муаллифининг ҳазрат Навоийнинг "Бўлмаса ишқ..." байти, Фитрат домла ёзганларидек, "кераксиз қайтишлардан" бўлмай, зимнида улуғвор маъно жо бўлган чўнг теософик фикр" эканлигини исботлаб бергани, исботлаш жа-

раёнида келтирилган далилларнинг ишончлилиги ва изчилигидадир".

"Чўнг теософик фикр" қандай бўлиши ва бу таъбирнинг Навоий байтига қай даражада дахлдорлигини А.Холмуродовнинг ўзи мустақил равишда ўйлаб кўрганмикан? Йўқ. Ҳатто "Ҳайрат ул-аброр"нинг ишқ таърифидаги тўққизинчи мақолотини ўқиб бундоқ мағзини чақишига ҳам уринмаган. Модомики, Навоий ва Фитрат баҳс мавзуига айланган экан, мақола ўқиб мақола ёзишдек журъаткорлиқдан сақланиш зарур эди.

Эҳтимол, Сувон Мели ҳақдир? Балки у кўзланган мақсадни мақоласида тўла амалга ошира олгандир?

Келинг, яхшиси мақоладаги мавзуга бевосита алоқадор фикрларни бир кўздан кечирайлик. Фитрат домла "кераксиз қайтишлардандир", деб белгилаган байтни назарда тутиб муаллиф дейди: "Ушбу қўшмисра "Хамса"нинг концептуал мужаррад достони "Ҳайрат ул-аброр"нинг тўққизинчи мақолотидаги "Ишқ ўти таърифидаким..." деб бошланадиган бобидан. Унда ҳазрат Навоий уч ҳодиса - ишқ, икки жаҳон ва жон муносабатини бадиий тадқиқ саҳнига қўяёттир. Фикримизча, нафақат достон, балки бутун "Хамса"даги таянч нуқталардан бири бўлмиш мазкур байтда улуғ шоир нега "жон"ни "икки жаҳон"дан юксак мавқега қўймоқда? Нега "жон"ни маҳсус санъат ружуъ орқали таъкид илиа ишққа вобаста этмоқда - "Бўлмаса ишқ... жон бўлмасин"? Шунинг учунки, "жон" бирлами, "икки жаҳон" жондан кейин, унга тобе".

Бир қарашда ушбу мулоҳазалардаги мантиқ жуда жойида ва яхши. Фақат уларнинг Навоий байтидаги мантиқ билан боғлиқ эмаслиги яхши эмас.

Биринчидан, Навоий "Хамса"нинг ilk достонидаги ўша байтда "уч ҳодиса - ишқ, икки жаҳон ва жон муносабатларини бадиий талқин саҳнига" қўяётгани йўқ. Балки дунёнинг яралишига сабаб бўлган ишқнинг оламшумул моҳијати ва қудратини идрок этишга ақл эмас, Кўнгул қодир-

лигини таъкидлаган, холос. Аслида гап ишқ, ва кўнгул муносабати ҳақидадир:

**Қайдаки ишқ ўти бўлуб шуълакаш,
Ақл ўлуб ул ўт уза хошокваш.**

**Файри кўнгул хиттаи маъмураси,
Ким куюбои бўлди бу ўт кўраси.**

**Қайси кўнгулники, макон этти ишқ,
Ўтдин ани лаъла кон этти ишқ.**

**Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.**

Қани бунда "жон"нинг "икки жаҳон"дан юқори мавқега қўйилгани? Бундан ташқари, бу ўринда Навоий "жон" бир-ламчи, "икки жаҳон" ундан кейин, унга тобе деган қарашдан йироқ бўлган.

Сувон Мели мақолотдаги бош мақсадни аниқ ва тўғри англамаганлиги боис Навоийнинг бир ғазалидаги:

Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо,-
байти мазмунини ҳам ўзича англайди ва: "Лекин бундай бўлмайди. Бундай бўлиши мумкин эмас. Негаки жононга шунчалик шаҳд билан талпинган "мен" ва "жон"ни "гардун" ҳам аяиди хойнаҳой", дея вирт замонавийлаштирилган ҳукм чиқаради. Ҳолбуки, "Адабиёт қоидалари"даги икки жумла гапни муаммо даражасига кўтаришдан аввал, ҳеч бўлмаганда, "Айлагил жондин жудо қилғунча жонондин жудо" мисраси замиридаги яширин маънони топиш зарур эди. Ана шунда, "жон" нафақат "икки жаҳон", балки ўн саккиз минг эламнинг кўзгуси. Кўзгусигина эмас, бор қилувчиси, борлигининг оқловчиси..." каби "фалсафий" мулоҳазаларни тўқишига иштиёқ дарҳол сўнарди.

Маълумки, жон калимаси форсча бўлиб, рух, равон (ҳаракатланувчи) нафс маъноларини англатади. Ирфоний мазмунда эса жон - илоҳий нафас, Ҳақ тажаллила-

ри, боқийлик сифоти демакдир. Гап шундаки, Шарқ шеърияти намуналари ўқиб-ўрганилаётганда ёки талқин қилинганды мазкур маълумотлар билан чегараланмай "жон" ва "жонон"га доир шарҳ ва талқинлардан ҳам баттафсилоқ, хабардор бўлиш лозим бўлади. Тасаввуда "жонон" сўзи Раб, Оллоҳ, Оллоҳнинг қайюмият сифатлари мазмунларини акс эттиради. Шу сифатдан алоқаси узилган борлиқлар мавжудликдан ажралиб дарҳол йўқ бўлиб кетади. Ҳақиқий ошиқлар жондан эмас, жонондан жудо бўлишни мусибат ҳисоблашлари шундан. Бу нуқтаи назар Фузулийнинг мана бу байтида аниқ ифодасини топган:

**Ё Раб, манга жисму жон керакмас,
Жонон йўқ эса жон керакмас.**

Ошиқликда вужудни назарга илмаслик мумкиндир. Жондан нега бунчалик осон кечмоқ керак? Чунки жон ҳам тан сингари инсоннинг моддий борлиғи эрур. Жонини севганлар моддиётта тутқун, яъни дунёга тобе бўлганлардир. Жонга, демакки, моддага боғланиб қолганлар аҳли касраттурларки, улар илоҳий ишқ завқ-шавқидан бенасиб қолганлар. Ишқ жондамас, балки ошиқнинг кўнглида тажалли айлайди. Шу боис кўнгул ойнаси бутун бўлиши шарт. Чин ошиқликнинг олий аъмоли ҳам жонни минг парча этиб, руҳни тан қафасидан озодликка чиқаришдир. Унгача на дард, на ғам тингчлик бермайди. Бу ҳақиқат ҳам Фузулий томонидан жуда гўзал акс эттирилган:

**Жону тан ўлдукча мандин дарду ғам эксик эмас,
Чиқса жон, хок ўлса тан на жон керак, на тан манго.**

Унда ошиққа нима керак? Бу саволга Навоий ғазалларидан биридаги мана бу фикрлар жавобдир:

**Хуштуур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса жон ийлаким, ўлмас жаҳон, зиндан эрур.**

Маълум бўлаётирки, Навоий "жон", "жаҳон" ва "жонон" муносабатини бадиий талқин қилишда Ваҳдати вужуд маслагига асосланган. Ва на жонни, на жаҳонни шу илоҳий вужуддан айри ҳолда тасаввур этган.

Шарқдаги ориф ва мутафаккирлар жонни бир неча турга ажратиб тавсиф қилишган. Ҳожи Бектоши Валининг мақолотида ўқиймиз: "Эй азизим! Жонлар дерсан, жон неча хилдир? Жон тирилди дерсан. Жон олдин ўликими? Ўлик қандоқ тирилар?"

Ориф, саволинг қонунийдир. Эшиг: Жон икки турлидир. Бири - жон, яна бири - жонон: (Эй Мұхаммад), сиздан рух - жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг "Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир" (Қуръон: 17, 85-оят).

Бошқа бир нуқтаи назардан жон уч турда таърифланур:

Биринчи жонга жисмоний рух дейилурки, вужудни тирилтираш - тикан санчилгани ва қил тортилганини сезар.

Иккинчи жонга маош руҳи, яшаш руҳи дейилур. Ер, ичар, очиқар ва сувсар.

Учинчи жонга руҳи равон дейилурки, вужуд бедор бўлиши билан уйғонар.."

Анча кенг тарқалган нуқтаи назарга кўра, икки турли жон бўлиб, биринчиси, барча жонзорларда мавжуд ва ҳар бир жонлининг тириклигини таъминлайдиган қудратдир. Унга "ҳайвоний жон" дейилган. Иккинчи жон ёлғиз инсонга ато этилган илоҳий жавҳардир. Нур ва қудратдан иборат бу жавҳарга рух дейилган.

Худди шу жойда Навоий байтига қайтиш эҳтиёжи туғилаётир:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,

Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

Шу икки жаҳон қандай жаҳон? Маълумки, чин ошиқликда уч асосий марҳала бор. Шулардан биринчиси, Тарқ, яъни тарки дунё, тарки уқбо ва таркни ҳам тарк қилишдир. Шунга кўра моддиёт тамсили бўлмиш "ики жаҳон"дан кечишга ишқ аҳлида тараддуд бўлиши мумкин эмас. Бас шундоқ экан, иккинчи мисрадаги "жон" ҳам Ваҳдатдан айри қолишга маҳкум "ҳайвоний жон" - ўткинчи мавжудликдир.

Сувон Мелининг мақоласи охирроғидаги "Жонон би-

лан якпора, якжиҳат жон" ҳақидаги мулоҳазалари тўғри. Лекин уларни мазкур байтдаги "жон"га нисбат бериб бўлмайди. Акс тарзда Фитрат иккинчи мисрадаги фикрни биринчи мисрадагига қараганда "кучсиздир", демаган бўларди.

Фитрат ҳазрат Навоий ижодиётини "ипидан игнасигача" меҳру муҳаббат билан ўрганганд, устозининг қатор асарларини, жумладан, "Мажолис ун-нафоис"ни такор-такрор назардан ўтказган. Менимча, Фитратнинг шеъришуносликдаги биринчи устози Навоий. У Навоийнинг адабий-танқидий қарашларидан сабоқ олган ва илҳомланган. Ахир, Навоий энг буюк салафларининг асарларида назарга чалинадиган етишмовчиликларни ҳам дадил айттан-ку! Қолаверса, Фитрат Навоий билан ҳазиллашиш ёки мутафаккир шоир ижодидан камчилик излашни хаёлга ҳам келтирмаган. Инсоф юзасидан буни тан олиш керак. "Фитрат билган "кучсиз"ликни Навоий билмаганми?" - деган савол тувилиши, табиий. Навоий жуда яхши билган.

Санъат завқи, қалбдан қуюлиб-ёғилиб келаётган байтлардаги оҳанг сеҳри, қофиялардаги мусиқий уйғунликлар ижодкорга баъзан мантиқ "тарозуси"ни эсламасликка изн беради. Вазн сўзларнинг ёлғиз "сафдош"лигини эмас, сасдошлигини ҳам таъминлашга хизмат қиласиди. Шунда маънан ва мантиқан муносабатта киришув натижасида сўзларнинг табиатида ўзгариш ва янгиланиш ҳосил бўлганлиги ҳам осон кузатилади. Вазн ила " занжиранганд" сўзлар мазмунан бир-бирига қанчалик зид ёки тескари бўлмасин, мутлақ зайлда шоирнинг ҳукмга тобелашувдан ташқари бир-бирларини қўллаш, ўзаро "тил тошишиш" ва ягона бош мақсад учун ҳаракат қилишга ҳам мажбур бўладилар.

Энг асосийси, кашф ҳолатларида қалам тебраттган санъаткор борки, айтарли ҳаммасининг ижодида танқид қилишга тил бормайдиган жузъий нуқсонлар учрайди. Бизнингча, Фитрат ҳам масалага бошқа бир миқёс бермаган. Борйўғи биргина сўз мазмунига эътиroz эттан, холос.

II

ШАРҲ ВА ТАҲЛИЛ

"КИЙИК ЧАРМИ ЗАИФ ЭГНИМГА..."

**Кийик чарми заиф эгнимга мажнуилуғ нишони бас,
Жунун тоши синуқ, бошим уза қүш ошёни бас.**

**Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Физо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас.**

**Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқил тарки жонимким,
Манга ёр олдида ўлмак ҳаёти жовидоний бас.**

**Шаҳу иззат саририким, агар будур жаҳон жоҳи,
Манга идбор кўйида мазаллат хоқдони бас.**

**Фанию кўнглида пинҳон дирам фикрию ишқ ўти
Менинг кўнглумда куйдурган неча дөви ниҳоний бас.**

**Санга кавсар суйию лаҳни Довудийки, дайр ичра
Муганин^и нағмаси бирла манга жоми муғоний бас.**

**Ҳаводис дафъига шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсан
Ки, фақр аҳли учун дайри фано дорул-амони бас.**

**Фигонким, лутфу қаҳрига тафовут йўқни ҳам англаб,
Фано аҳлига жаврин қилмади бу дайри фоний бас.**

**Навоийдек ўлар ҳолимда деманг ҳуру жаннатдин,
Сезинг барчаки, бу оворага бир кўрмак они бас.**

Маълумки, инсон фарзанди учун дунёда ҳурлиқдан олий саодат йўқ. Шеъриятдаги энг гўзал ҳиссиётлар ҳурлик завқи ёки ҳурлик ҳолатларида туғилган. Инсон нима учун комил бўлишни мақсад қилиб белгилаган? Нима учун у тинимсиз равишда комиллик йўлида ранж ва заҳмат чекиб келади? Бунинг жавоби битта: тўла

маънода эркин бўлиш учун. Фикрда, ишда, яшашда ҳурликни қўлга киритиш - комилликнинг тамали ана шу. Баландпарвозроқ эшитилса ҳам айтиш керакки, эркинлик йўли - маъно ва маънавият, ҳақиқат ва руҳоният йўли.Faқат ҳурлик маслагига соҳиб одамгина Оллоҳ амру фармойишларини тўғри англаш ва Ҳақни ботилдан ажратишга қодирдир. Эркинлик чиройли гап эмас, балки амалий тажриба эрур. Азизуддин Насафийнинг таъкидлаб ёзишича, "Ҳур бўлмиш комил инсон саккиз нарсада мукаммалликка эришмоғи лозим. Булар: яхши сўз, болиг (балоғатли) фикр, тўғри фаолият, гўзал ахлоқ, маърифат, тарқ салоҳияти, узлат, қаноат ва ҳомул (мажҳуллик)дир. Ана шу саккиз унсурни ўзида мукаммаллаштирган киши комил ва озод, етук ва ҳурдир". Оддий кўринган бу саккиз "унсур"нинг биринчисидаёқ одам ўзининг ожизлиги, ахлоқ ва фаолиятда, албатта, ноқисликка ён беришни намойиш қиласи. Демак, ҳурлик деганда, энг аввало, фикр салоҳияти, ахлоқ гўзаллиги, тўғри амал ва маърифат даражаси назарда тутилмоғи шарт. Зеро, фикр-савияси паст, маърифатсиз кимсанинг ҳурликка талпиниши хосиятсиздир. Онг ва қалб ҳаётидаги кўп ожизликлар эрк масаласини беҳад тор англашга бориб тақалади. Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазалида шундай маҳдудликка қарши ботиний исён бор. Навоий кўп ғазаларида ҳурлик моҳиятига таяниб фикр билдиради, ҳурлик маслаги шаклланган лирик "Мен"-нинг сўз ва ҳолатларини кутилмаган тимсол, ташбих, мажозлар воситасида тасвирлайди. Илк дафъа "Бадоеъ ул-бидоя" девонидан ўрин олиб, "Хазойин ул-маоний" тартиб берилганда "Фаройиб ус-сигар"га киритилган "Кийик чарми заиф эгнимга мажнунлиғ нишони бас" мисраси билан бошланадиган тўққиз байтли ғазал шундай шеърлардан бири. Унинг ilk байтини ўқишданоқ сезгир шеърхон гап нима ҳақидалиги, нима учун шоир заиф вужудига "мажнунлуғ нишони" ўлароқ айнан "кий-

ик чарми"ни ўйлаётганлигини осон илғайди. Зеро, кийик - тұла маңнодаги әркинлик тимсоли. Шу боис ҳам "кийик чарми" заррача бўлсин, "мажнунлуғ нишони"га монелик қилмайди.

Мажнун - жунун калимасидан пайдо бўлган. Жунун эса, аслида яшириниш, беркиниш демак. Тасаввуфда илоҳий ишқдан сармаст бўлиш, ақлу ҳушдан бегоналик ҳолига жунун дейилган. Жунун камоли - ишқ ва әркинлик камоли. Ҳеч бир давр ва замонда жамият жунун камолини қувватламаган, қувватлаши мумкин ҳам эмас. Чунки "Жунун тоши синуқ бошим уза қуш ошиёни бас", деган даражага кўтарилиган кишининг бу орзуси аҳли жамият учун тушунксиздир.

Ҳамма замонларда ҳам оддий одамлар жамоаси кечиши эмас, эришишни, узлатни эмас, ҳамжиҳатликни, мутлақ ҳурликни эмас, ўзаро боғлиқликни маъқуллайди. Бунда ҳур ва озод бўла олиш, чинакамига ҳур ва әркин яаш ҳамманинг ҳам қисматига битилмаганлигини олдиндан билиш керак. Юнус Эмро бир шеърида "Менда бир Мен бордир, "Мен"дан ичкари" - дейди. Аслида ҳақиқий ишқ ва ҳурлик соҳиби ўзлиқдан юксак кўтарилиган ана шу "Мен"-дир. Навоий бошқа бир ғазалида:

**Танимга чоклар очти, не айб, агар ўлсам
Ки, руҳ булбулининг лойиқи эмас бу қафас,-**

деганида худди ўша "ичкари"даги "Мен"нинг ҳукмини ифодалаган. Бу "Мен" ҳамма нарсага бошқача қарайди, ҳамма нарсани мутлақо ўзгача кенгликларда идрок айлади. Масалан, унинг нурга муносабатини олайлик. Кўзнинг нури кўради, бироқ кўрсатмайди. Ой, қуёш, юлдуз ёки оловнинг нури кўрсатади, аммо кўрмайди. Фақат Ҳақ Таолонинг нури ҳам кўради, ҳам кўрсатади. Демак, Ҳақ нури ила кўриш, билиш ва мушоҳада айлаш ошиқни ҳатто айрим набилар ва расулларга мухтожликдан ҳам халос қилишга қодир. Қуйидаги байтлардағи мурожаатларда шундай ҳақиқат яшириндир:

**Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Физо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас.**

Маълумки, Исо Руҳуллоҳ ўзининг нафаси билан ўликни ҳам тирилтирган. Газал қаҳрамони эса Исо дами - нафасини гўё назарга илмайди. Яъни, "Менинг ранжим шифоси учун маъшуқам қиличи захмининг қатра қони кифоя", дейди. Навбатдаги байт маъноси ҳам шунга ўхшаш:

**Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқил тарки жонимким,
Манга ёр оллида ўлмак ҳаёти жовидоний бас.**

Бундоқ қаралганда, Хизрга насиб эттан оби ҳаёт - абадий тириклик учун нақд нарса. Навоий тасвиридаги ошиқда бунга ҳам иштиёқ йўқ. У ҳаёти жовидонийга ўлим орқали эришмоқчи. Ёр олдидаги бу "ўлим" ҳам поклик, ҳам вафо, ҳам руҳни равshan этгувчи маърифий тириклик мазмунига эга. Бунда бошқа ҳақиқат ҳам бор, албатта. Хизрнинг олами - олами висол. Тасаввуф истилоҳида Хизр баст (ёлвориш, рижодан киноятдир. Ушбу газал алоҳида диққатта молик қаноат ва тарк туйғуси билан битилган. Шу боис унда кўпчиликка унча қизиги йўқ бирор нарса учун, кўпчиликни қизиқтирувчи иккинчи бир нарса инкор этилиб борилади. Шоҳлик тахти ва иззати кимни ўзига жалб қилмайди, дейсиз? Жаҳоннинг катта амал ва баланд мартабаларига очиқ кўз ила қарай олган, ҳурлиknинг афзалликларини тўғри баҳолашга қодир киши, ҳеч шубҳасизки, газал қаҳрамонининг "Агар жаҳоннинг амалу мансаблари шу бўлса, менга бахтсизлик кўйида хорлик хоқдони бас", дейишига асло эътиroz билдирмайди:

**Шаҳу иззат саририким, агар будур жаҳон жоҳи,
Манга идбор кўйида мазаллат хоқдони бас.**

Ошиқ кўнгли - холис кўнгил. Холислиги шундаки, унда ишқдан ўзга ҳеч бир нарса ўрин топмайди. Чунки ошиқнинг бойлиги ҳам, давлати ва салтанати ҳам ишқдир. Ганийликда эса бундай бирлик бўлмайди. Истанг-истаманг, "дир-рам фикри"дан фориг бўлиш мушкулдир. Шу ўринда бир

нарсани таъкидлаб ўтайлик. Моддий бойликнинг ўз-ўзича ҳеч қандай заарли жойи йўқ. Лекин бойликка ҳавасдан - ҳирс, ҳирсдан-ҳасрат туғилиши муқаррар. Ҳамма гап мана шу кулфатдан ўзини муҳофаза эта олишда. Мол-давлатта қул бўлмаган одам дунёсарастлик ҳирсига берилмайди. Навоий кўнглидаги "доғи ниҳоний"ни софлик, воҳид мақсаддан чалғимаслик мазмунида талқин этиб, дейди:

**Фанию кўнглида пинҳон дирам фикрию ишқ ўти,
Менинг кўнглумда куйдурган неча доғи ниҳоний бас.**

Тасаввуф одоби бўйича тарки дунё қилган киши тарки уқбога ҳам эришмоги лозим. Жаннат хаёлидан йироқлик ўз-ўзидан воҳе бўлмайди. Балки дийдорталаблик эҳтиёжини ифодалайди. Ва солик бутун борлиги ила "Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил парвардигор", дея ёлворади.

Нақл қилинишича, Ҳазрати Довуд куй чалиб, қўшиқ айтганда энг хушвоноз қушлар унинг елкасига келиб қўнишаркан. "Лаҳни Довудий" Довуд нағмаси Довуд пайғамбар куй ва қўшиқларининг бениҳоя гўзал ва таъсирбахшлигига ишоратdir. "Дайр" - инсоният олами. "Жоми мурғоний" - ориф ва авлиёлар жоми. Навоий навбатдаги байтда "Эй жаннатпараст, кавсар суви ҳам, жаннат эшигини очувчи лаҳни Довудий ҳам сенга бўлсин, менга ҳаёт гулшани ичра мурғаний оҳанглари-ю, орифу авлиёлар сухбатидан файз етса бас", деган фикрни илгари сурган:

**Санга кавсар сўйию лаҳни Довудийки, дайр ичра
Мурғаний нағмаси бирла манга жоми мурғоний бас.**

Шоҳ ва фақир тазоди мумтоз адабиётимиз учун бир анъанага айланган. Бунда шоҳлик салтанатидан фақирлик салтанати ҳамиша устун қўйилади. Фақр икки маънони акс эттиради: биринчиси - камбагиллик, йўқсиллик, бойликка муҳтоҷлик. Иккинчиси - инсоннинг ҳар жиҳатдан Оллоҳга эҳтиёжмандлик сезиши. Шу маънода кўп мол-давлатта эга кишилар ҳам фақир дейилади. "Рисолаи Қушайрий"да ёзилишича, фақр авлиёнинг шиори, асфиёнинг (соф кишиларнинг) зийнати ва Ҳақ дўстлари-

нинг хислати эрур. Шу боис Ҳақ халқни фақирлар воситасида кўур. Фақирликнинг ҳурмати ва баракотидан халқу халойиқнинг ризқини оширап. Фақир - барча ёмон феъллардан қутулиб, яхши хислатлар ила ғанийлашганлиги учун фано ҳолига содикдир. Навоий шундай фикр-қарашларга асосланиб фақру фаноликни улуғлади:

**Ҳаводис дафъига шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсун
Ки, фақр аҳли учун дайри фано дорул-амони бас.**

Фақир билан сўзлашганда, севги ва муҳаббат тили билан сўзлашмоқ керак. Чунки фақр ишқни Оллоҳга восил этадиган бош ва дахлсиз йўл ҳисоблайди. Фақир фано филлоҳ мақомига кўтарилгач ўзини дунёвий ва ухровий бир борлиқ сифатида кўрмайди. Ана шунда у "Ҳуру жаннат" орзусини хаёлга ҳам келтирмайдиган даражада маънан юксалади. Навоий кавсар суви билан бошланган фикрни гўё хуласалаб, ғазал мақтасида ҳар нарсадан Ҳақ жамолини устун кўришни таъкидлайди:

**Навоийдек ўлар ҳолимда деманг ҳуру жаннатдин,
Сезинг барчаки, бу оворага бир кўрмак они бас.**

Тасаввуфда ўткинчи дунё ва дунё билан алоқадор ҳар қандай тобеликлардан қутулиб, маънавий ҳурриятта етишган кишига Озод дейилган. Мухтасар таҳлил этганимиз ғазалда ҳам Ҳазрат Навоий Озод шахс фикр-қарашларини акс эттирган. Ҳурлик ва эркинлик тушунчаларининг асл моҳияти ва талабларини пухта билиш учун бундай ғазалларга қайта-қайта мурожаат этиш зарурдир.

"ЖУД ЭМАС КҮП БАЗЛ УЧУН..."

Жуд эмас күп базл учун күп мол қилмағын ҳавас,
Ким берур күштин күп, оздин оз ани бил жуду бас.

Разл тақдим этса йүқ аҳли сафоға ҳеч бок,
Суга не нуқсан, гар анинг устида ер тутса хас.

Ёр исидур ком келтурсин сабо ёхуд шамол,
Дүст тақририға ровий хоҳ Бузар, хоҳ Анас.

Тожварлар оқ уйида сокин ўлса аҳли ишқ
Үйладурким булбулу ҳудхуда бўлғай бир қафас.

Корвони дард ила қатъ эт муҳаббат даштини
Ким, ниное мұждайи васл айлар анда ҳар жарас.

Сурма ул шабхез аёғи гардин этким, кечалар,
Итча йүқ күйида гар худ шахна бўлсун, гар алас.

Дайр пири журъасин гар тутса бизга мұғбача,
Нақди жондин ўзга ўтрусида йўқтур дастрас.

Эй Навоий, ишқ сиррин ким ҳавас қилса, дема
Ким, эшиitmакка бу сўз лойиқ эмас ҳар булҳавас.

Бу ғазал Алишер Навоийнинг "Наводир уш-шабоб" де-
вонидан ўрин олган. У Шарқ ўқувчиси учун яхши таниш
бўлган "жуд" сўзи билан бошланади. Жуд-жўмардлик,
сахиyllик, мутлақ, хайр-эҳсон соҳиби бўлиш демак. Би-
ринчи мисрадаги "базл" калимаси ҳам маъно эътибори
билан жудга яқин. Базл чин дилдан баҳшиш айлаш, харж-
лаш дегани. Базл бирор бир нарсани кимгадир кўнгил
хушлиги или ҳадя этишни талаб қилса-да, у жўмардлик-

дан паст, саховатдан юқори ҳисобланган. Чунки саховат соҳиби молнинг бир қисмини бериб бошқа қисмини сақласа, базл гуруҳига мансуб кишилар мол-мулкининг кўпини ўзгаларга тарқатиб, оз қисмини ўзига олиб қолишган. Базли нафс ва исори нафс - фидокорлик, энг яхши ва қимматли нарсасини ҳам ҳадя этишга қодирлик эрур. Бироқ ҳамма ишнинг меъёри ва чегараси бўлганидек, базлда ҳам чегара ва меъёр бўлган. Ҳазрат Навоий базл учун кўп мол сарфлашни жўмардлик деб тушунган, аслида жўмардлик - бу кўп бўлса - кўп, оз бўлса - оз нарса бериш талаби билан ҳисоблашмайдиган ва шу йўл билан халқ ўртасида довруғ таратишни кўзлагувчи "олийҳиммат"ларга қаратади:

Жуд эмас кўп базл учун кўп мол қилмаглиғ ҳавас,
Ким берур кўштин кўп, оздин оз ани бил жуду бас,-
демишлиар. Ахир, футувват ҳам, саховат ҳам ҳеч бир тарзда
кўз-кўз қилинмаслиги, ҳимматнинг замираида қандайдир
бир ғараз яширин бўлмаслиги керак.

Одамларнинг қисмати ҳар хил бўлганидек, хулқи ҳам ҳар хил. Бир тоифа кимсалар бўлади, азбаройи табиатидаги майдалик ёки тубанлик туфайли ўзларича тинмай илгарилаш, дунё ишларида қандайдир юқори даражани эталлашта интилишади. Кўпинча бунга эришишади ҳам: бойлик деса бойлик, мартаба деса мартаба - ҳамма-ҳаммаси муҳайё. Одамлар бўлади, табиатидаги юксаклик ва маънавий виқор гимирлашга, елиб-югуриб, этилиб-букилиб ўтар дунёнинг ўткинчи ишларида муваффақиятларга етишувга сира имкон бермайди. Бойлик ва мол-мулк бир бутта дўнган, бойлика сиғиниш бут мавқеига кўтарилган замонда бундай одамларнинг аҳволини англовчилар ниҳоятда кам учрайди. Чунки зоҳирбинлик ва сувратпаастлик майлари "мис"ни "тилло"дан фарқлашта имкон бермайди.

"Билсанг, жўмардлик тўрт турлидир" - дейди Ҳожи Бектоши Валий, - биринчиси, мол жўмардлиги - бу бадавлатларга хос. Иккинчиси, тан жўмардлиги - бу ғозий-

ларга хос. Учинчиси, рух жўмардлиги - бу ошиқларга хос. Тўртингчиси, кўнгил жўмардлиги - бу орифларга хос". Чинакам жўмардлик ошиқлик ва орифликдаги жўмардликдир. Халқу халойиқни эса мол жўмардлиги ўзига мафтун қиласди. Фикр-савияси ўртача ёки ундан паст кишилар содик бир ошиқ, фақир бир орифдан кўра ўзича ҳиммат "камари"ни белга боғлаган бир разилни олқишлишни мақбул кўради. Бу - кеча ёхуд бугун юзага қалқиб чиқсан ҳодиса эмас, албатта. Агар шундай бўлганида эди, Алишер Навоий жуд ва базл ҳақидаги фикрни:

Разл тақдим этса йўқ аҳли сафога ҳеч бок,

Суга не нуқсон, гар аният устида ер тутса хас,-
дея давом эттирмасди. Дарвоқе, разл кимсанинг олийҳимматлик ролини бажариши унинг паст ва ярамаслигини яшира олмайди. Бильъакс, аҳли сафо - ботин софлигини қўлга кирилтан зотлар, улар нечоғлик фақир, нечоғлик муҳтожлик исканжасида яшамасинлар, маънан ва моҳиятан бариги бир даҳлсиздурлар. Ҳатто разл тақдим этган нарса ҳам аҳли сафога зиён кўрсата олмайди. Навоий бу ҳолатни устидаги хас-хашакдан нуқсон етмайдиган сувга қиёслайди.

Шарқ алломаларидан бирининг эътироф этишича, "Мавжуд ҳар бир киши бир қуш бўлиб Ҳазрати Сулаймон ила суҳбатлаша олур. Ҳар бири "Биз киммиз?", "Яратилишимиздаги ҳикмат недур?" - дерлар. У ҳамманинг дилини билар, барчанинг ҳикматини англар... Сулаймон хушбўй ҳиднинг ёки гўзал жамолнинг завқини орзу этар-да, бурнини унга яқинлаштиурса барчасидин буйи Худони туяр". Сафо аҳли Сулаймон ила суҳбатдош бўлишга қодирдирларки, улар ҳам "ёр иси"дин завқланиб, кўнгилни фараҳга буркарлар. Бироқ бунда мужда, гул ва чечакларнинг очилишини таъминловчи сабо - тонг насими орқали етадими ёки шиддатли шамол ила келадими - бунинг аҳамияти йўқ. Зоро, худди Анас бин Моликдек Абу Зарр ал-Қифорийнинг ҳам Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳисса-лом тўғрисидаги фикр ва нақллари қимматлидир:

**Ёр исидур ком келтурсин сабо ёхуд шамол,
Дўст тақририга ровий хоҳ Бузар, хоҳ Анас.**

Умуман олганда, Навоий ғазалларини талқин қилиш осон иш эмас. Чунки уларнинг туб моҳиятига етиб бориши қийин. Рамзийлик, шартлилик ва мураккаб образли тасвир деярли ҳар бир ғазал учун хос хусусият бўлганини сабабли сўз мазмуни очилса, туйғу тўлқинлари тутқич бермайди, туйғуга диққат қилинса, руҳий оҳанг ва манзаралар назардан четлашади...

Хуллас, шарҳ ва талқинда қанақа йўл ёки усул танланмаг, аллақандай жўнлик, саёзлик сизни таъқиб этгандай бўлаверади. Ғазаллардаги диний-тасаввуфий, мажозий ибора ва тимсоллар бамисоли бекик "қулф": уни очмоқ учун тайёр "калит" йўқ. Масалан, юқоридаги байтдаги "сабо" калимасини олайлик. Сабо - тонг ели, гул ва чечакларнинг очилишини таъминловчи насим, дедик. Бу сўз айни пайтда (истилоҳий маънода) руҳоний оламнинг Шарқдан эсгувчи ва хайрга васила бўладиган маънавий шабадалар мазмунига ҳам эга. Шунинг учун тасаввуф шеъриятида "сабо" ўзига хос бир мавқега эга. Навоий ғазалида ҳам бу калима маънавий шабада ҳақиқатини акс эттиради. Акс ҳолда кейинги байтдаги муҳаббатта доир фикр "ёр иси" хусусидаги гап билан мантиқан боғланмасди:

**Тожварлар оқ уйида сокин ўлса аҳли ишқ
Уйладурким, булбулу ҳудудга бўлғай бир қафас.**

Сўфийлардан бири демишки, муҳаббатнинг икки шакли бордир: бири иқрор, иккинчиси важд. Биринчи хил муҳаббат ҳам халқ, ҳам хавос (хос кишилар) учун хосдир. Иккинчи тур муҳаббат исбот йўли илиа бўладиган важддир. Важд ҳолидаги муҳаббат соҳиби на ўзини, на халқни, на сабаблар ва на ҳолларни билади. Чунки бундай ҳолатда у Оллоҳга мансуб нарсаларни томоша қилиш ҳоли ичига ғарқ бўлур. Бундай ошиқ учун "тожварлар оқ уйи" чиндан ҳам қафасдир. Зоро, унинг руҳида ва кўнглида бир булбул оҳ чекади. Аслида "муҳаббат дашти"ни "карвони дард ила қатъ" айлаш мана шудир:

**Корвони дард ила қатъ эт муҳаббат даштини
Ким, ниное мұждайи васл айлар анда ҳарас.**

Жарас - құнғироқ. Карвон түясидаги құнғироқ. Навбатдаги байтда "шахына" ва "асас" деган сүзлар бор. Булардан бири тунги соқчи, иккінчиси - кундузги құриқчи маъносини билдиради. Ишқ йүлидаги әхтиёт - әхтиётсизлик, әхтиётсизлик эса әхтиёт зерур. Шу боис, ошиқнинг энг севимли иши жонбозлик. Бунга эса күпинча пири комилдан еттан файз орқали эришилади. Бу ҳақиқатни шоир юксак бир орзу үлароқ шундай талқин қилғандыр:

**Дайр пири журъасин гар тутса близга мұғбача,
Нақди жондин ўзга ўтрусида йўқтур дастрас.**

Охирги байтда Навоийнинг күп ғазалларида тилга олинған бир иборага дуч келамиз. Бу - "ишқ сирри". Ишқ сирри шундай бир латифликки, унга етишишдан кўра, уни пинҳон сақлаш кўп куч ва масъулиятни талаб этади. Чунки ҳар қандай кимса ҳам ишқ асрорини фаҳмлашга лойиқ эмасдир:

**Эй Навоий, ишқ сиррин ким ҳавас қилса, дема
Ким, эшитмакка бу сўз лойиқ эмас ҳар булҳавас.**

"НАВБАҲОР АЙЁМИ БЎЛМИШ..."

**Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғандек ҳазон фасли гулу гулзорсиз.**

**Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳқи, менмен гуягу лол, ул сарву гулрухсорсиз.**

**Тоиг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен
Ким, эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.**

**Равза ашжори ўтундуру, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиғ даме дилдорсиз.**

**Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй муғбача
Ким, хуш эрмас муғ била ичмак қадаҳ зуннорсиз.**

**Топмадуқ гулранг жоми бехумор, эй боғбон,
Ваҳқи, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.**

**Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, хамморсиз.**

Бу ғазал Алишер Навоийнинг йигитлик даври ижодига мансуб. Арузнинг рамал баҳрида битилган. Етти байтдан таркиб топган. Мазмун-моҳияти ила ошиқона ғазаллар туркумига киради. Зоро, унинг бош қаҳрамони - ошиқ. Фикр-туйғулар ҳам ошиқ тилидан акс эттирилган. Илк байтдан англашилишича, шеър навбаҳор фаслида, илк баҳор таассуротларидан туғилган. Лекин шеър қаҳрамони ўзини "ҳазон фасли"да гулу гулзорсиз қолган булбул ҳолатида тасаввур айлади. Негаки, у ёру диёридан йироқда. Кўнглида кўклам ҳавоси ва уйғонишларини эмас, кузнинг нафаси ва ҳазинлигини ҳис этади:

**Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғандек ҳазон фасли гулу гулзорсиз.**

Табиат, албатта, инсон кайфиятлари билан ҳисоблашмайди. Аммо ҳар қандай фаслда ҳам инсонга ўзининг ҳолати ва қисматини теран мушоҳада қилишга имконият яратади. Биринчи байтдаги булбулга доир гап тасаввур ҳосиласи эди. Аслида эса ошиқ - шоирнинг нигоҳи "гоҳ сарв узра", "гоҳ гул узра" қўниб учиб сайраёттан булбулга қадалган. Қарангки, кўнгил ва руҳни завқлантирадиган шу манзара ҳам унинг ғамига ғам, аламига алам қўшади:

**Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол, ул сарву гулруҳсорсиз.**

Қиёс - инсонни гоҳ қийнаса, гоҳ суюйди. Қиёс - баъзан муросасизликка чорласа, баъзан тамкин ва тасаллига ундейди. Қиёс - тоҳида чорасизлик сабабларини кўрсатса, тоҳида иродани синашга кўниктиради. Мана шу мангиққа кўра, ошиқ "Ёру диёр"дан айрилиқ туфайли озурда бўлишнинг ажабланадиган ери йўқ. Чунки гулу гулзорсиз булбул ҳам озор тортмасдан яшай олмайди" деган донишмандона бир хуносага келади:

**Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен
Ким, эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.**

Хижрондан бутун борлиғи эзилган ошиқ ҳар қандай азоб ва қийноққа чидаши мумкин. Фақат ёр висолида ноумид бўлмаслиги керак. У дийдор умидидан ажралса - ҳамма нарсадан ажралади. Ҳатто жаннат истаги ҳам сўнади ёки тамоман тескари мазмун касб этади:

**Равза ашжори ўтундуру, гуллари жонимға ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмовлиғ даме дилдорсиз.**

Яъни: Агар дилдорсиз бир дам жаннатда бўлишга тўғри келса, унинг дараҳатлари мен учун қуруқ ўтину, гуллари жонимни куйдирадиган оловдан бошқа нима эмасдир. Жоннинг жонон бўлиши - равзай ризвон, ундан айролик - азоб.

Маълумки, Алишер Навоий ғазалиётида мажозий ишқ билан илохий ишқ ўртасида қатъий бир чегара йўқ. Улур

шоир ишқий кечинмалар тасвирини яратар экан, кўпдан-кўп газаларида, аввало, мажозий ишқ ҳақиқатларига таянади. Инсонни севиш сирлари ва илоҳий имтиёзларини очиб беради.

Навоийнинг аёлга муҳаббатини тор ва бирёзлама англамаслик лозим, албатта. Навоий бир ёр ёки маъшуқа муҳаббатидан баҳс юритаркан, айни пайтда бутун аёл зотига, ундан инсониятта, инсоният орқали эса Аллоҳга бўлган ишқни изҳор этади. Ва ҳеч вақт аёллик салтанатини инсонийлик шарафига, инсонийликни - илоҳийликка зид қўймайди. Навоий учун инсоний ишқнинг ҳосиласи - Аллоҳ, севгиси бўлганидек, ҳақиқий ишқнинг меваси - олам ва одамга муҳаббат эрур. Бу мувофиқлик юқорида талқин қилинган байтларда ҳам кўзга ташланади. Шунинг учун навбаҳор ҳақидаги бир "хабар" табиий равишда "гул-гулзор", "ёр - диёр", "булбул - ошиқ", "васл - ҳижрон" тўғрисидаги тасвир ва таърифлар билан уйрунлашади. Ташбеҳ ва тимсоллар мутаносиблигидан эса кўз ва кўнгилни яйратадиган жонли манзара яралади. Лекин тўртинчи байтга келганда моҳиятн ўзгариш, тўғрироғи, юксалиш бошланади. Буни сезгир ўқувчи "Равза ашжори ўтиндур, гуллари жонимга ўт" сатриданоқ осон илгайди. Дарҳақиқат, кейинги мисрада тилга олинган "Дилдор" энди фақат замин гўзали эмас. Балки олий гўзаллик рамзи ҳисобланмиш Ёри азалдир. Агар ушбу ҳақиқат эътиборга олинмаса, асосан, тасаввуфий маъно ва тимсоллардан таркиб топган навбатдаги байтнинг асл мазмуни очилмасдан қолаверади:

**Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй мугбача
Ким, хуш эрмас муг била ичмак қадаҳ зуннорсиз.**

Байтдаги фикр айнан қабул қилинадиган бўлса, у бундайдир: Эй мажусийларнинг ибодатхонасида май ташувчи бола, майни-ку бердинг, энди зулф билан банд айла. Белга зуннор боғламасдан, оташпараст билан қадаҳ, кутариш яхши эмас.

Хўш, бу билан шоир нима демоқчи? Оташпаратликни уулғлаб, уларнинг инонч-эътиқодига даъват қилмоқчими? Йўқ, албатта! Тасаввуфнинг имтиёзлари ва рамзий тимсолларидан фойдаланиб бутунлай ўзга мақсадни ифодала-моқчи. Чунончи: байтда тилга олинган "май" биз билган ёки кўрганимиз ичимлиқмас, завқ ва жазбадир. "Зулф" нима? Тасаввуфий моҳият бўйича зулф - эришилиши ба-роят мушкул бўлган ғайбий ҳақиқат, ишқдаги энг юқори имкон даражаси, "муғбача" - содик мурид, чин ошиқ. "Зун-нор" - Ёри азалга етишмоқ учун белга хизмат камарини маҳкам боғлаш белгиси. "Муғ" - пири комил. "Қадаҳ" - унинг файзи илоҳий нурлари порлаган кўнгли.

Демак, Навоий кўзда туттан маъно қуидагичадир: "Эй муриди солик, менинг дилимда ишқ завқини ҳосил қилдинг, энди ғайбий ҳақиқатта асир қил мени. Пири комил ҳузурига боғлагилки, унга таслим бўлмасдан дийдор талаб қилмоқ, хуш эмасдур".

Алишер Навоий бошқа бир ғазалида фахр ила:

Ҳусни васфида сўзум тутти бари оламни,

Муршиди ишқ манга айлагали талқин сўз, -

дейди. Буюк шоир қатор ғазаларида, жумладан, таҳлил қилинаётан ғазалда ҳам "муршиди ишқ"ни "боғбон" дея номлайдики, у кўнгил боғи ва рух гулшанининг боғбони эрур:

Тоғмадуқ гулранг жоми бехумор, эй боғбон,

Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.

Ирсоли масал усулида ва алоҳида таъкид ила айтилган бу гапдан муддао нима? Биринчидан, чин ошиқ ҳоли ва маънавий-руҳий эҳтиёжини ёритиш. Иккинчидан, ишқ гулшанининг қуруқ зуҳду тақво саҳроси ила асло ўхшаш эмаслигини қайд этиш. Учинчидан, сўнгги байтда умумлаштирилажак фикрга мустаҳкам мантиқий асос ҳозирлаш. Шарқ шеъриятининг кўп буюк шоирлари қатори Алишер Навоий ҳам зуҳд ва зоҳидлик йўлини қатъян инкор этади. Ҳолбуки, тасаввуфнинг шаклланишида зуҳд

маслаги сезиларли таъсир ўтказган. Илк зоҳидлар ибрат олса арзийдиган бир қанча фазилат соҳиблари бўлишган. Навоий бундан бехабар эдими? Йўқ, ҳамма-ҳаммасидан хабардор ҳолда буюк бобомиз зоҳидликни ёқламаганлар. Ҳожи Бектоши Валининг ёзишича, "зоҳидларнинг ибодатлари кеча-кундуз Тангрини зикр этмак... Қўрқув ва умид ичида яшамак ва бу дунёда охират учун яроғли ишларни амалга оширмоқдир. Лекин зоҳидлар эришган ютуқларига мамнунлик ва дунё ишларига тамоман масъулиятсизлик илиа қўл силтаганликлари сабабли ўзларининг йўлларига ўзлари тўсиқ кўйганлар. Натижада даъво аҳли даражасидан нарига кўтарила билмаганлар". Ҳожи Бектоши Вали таъкидалаганларидек, зоҳидларга "Қаёндан келиб қаёнга кетишларини билиш насиб этмаган, ҳидоят эшиги ҳам очилмаган"дир. Шунинг учун Навоий зоҳидни ишқ гулшанида пайдо бўлган "тикан"га қиёслайди:

**Аҳли зуҳд ичра Навоий тоимади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, ҳамморсиз.**

Бизнингча, улуғ мутафаккир шоиримизнинг сўзлари бугун ҳам катта тарбиявий аҳамиятта эга. Зуҳди тақво қачон ўзини тўла-тўқис оқлади? Қачонки, кўнгилда меҳр ва муҳаббат, руҳда илоҳий ҳақиқат нурлари порласа. Қачонки, зоҳирий даъваларга қул бўлиб, диннинг ботиний маъно ва завқларидан йироқлашилмаса. Қачонки, ишқ илоҳий сир-асрорларнинг хазиналарини босқич-ма-босқич очиб борса.

"ТЕНГРИ ХАЛҚ ЭТМИШ МЕНИ ГҮЁ..."

Эй күнгүл, бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул
Ким, эурмен кимки аидии яхши йўқ, андин малул.

Ҳажр агар будур, нетай мен жонни, жон нетсун мени
Ким, эрур ҳар лаҳза мендин жону мен жондин малул.

Тенгри халқ этмиш мени гүё малолат чеккали
Ким, даме йўқким, эмасмен халқи нодондин малул.

Неча диним узра титрай дилраболар кўйида,
Эй мусулмонлар, бўлубмен кофиристондин малул.

Истасанг мақсад, қадам қўй, таън тошидин не бок,
Каъба топти бўлмагон хори муғилондин малул.

Эй күнгүл, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун
Кўрмас эрди, бўлмаса сен зори ҳайрондин малул.

Эй муванний, тут "Ироқ" оҳангию кўргуз "Хижоз"
Ким, Навоий хотири бўлмиш "Хурросон"дин малул.

Машҳур мутасаввиф шоир Юнус Эмронинг шеърлари-
га шарҳлар билтан алломалардан бири шундай дейди: "Бу
фақиру ҳақир, дўстлар илтимосига кўра Юнус Эмро ҳаз-
ратларининг тўққиз шеърларини шарҳу баён этишга ки-
ришиб саккиз ой мобайнида қорозга кўмилиб паришон
яшадим. Лекин "Қилинган иш дўстлар талабига мувофиқ
бўлдими ёки йўқми?" - деган бир иштибоҳ бор эди менда.
Бир кеча Юнус Эмро ҳазратларини туш кўрдим. Бу фа-
қирга илтифот кўрсатиб дедилар: "Менинг ул сўзларимга
ёзган шарҳ ва айттан маънийи латифни фуқаро ва толиб-
лардан дариг тутмагилки, бир манфаат кўрсинлар".

Албатта, заҳмат чекиб, узоқ изланиш ва билим билан ёзилган шарҳ, ёки талқин бефойда бўлмайди. Лекин мумтоз шеъриятимиз намуналарини, хусусан, ирфоний моҳиятдаги шеърларни шарҳлаш барибир жуда қийин. Чунки уларда фикр ва оҳанг ҳам, тимсол ва тасвир ҳам руҳ, ҳол ва кайфиятта бўйсундирилгандир.

Шориҳ ёки талқинчи шеър мазмунини энг аввало ҳол ва кайфият тили билан ўқиб, руҳан мушоҳада эта олмаса, ўқувчини ишонтириб ҳам, эргаштириб ҳам билмайди. Эҳтимол, эргашишнинг кераги йўқдир. Аммо қизиқиши зарур. Ана шу қизиқищдан шеърга янгича бир қараш, муносабат, у ё бу жиҳатни чуқурлаштириш майли тутилиши мумкин.

Яқинда бир талаба менга "Домла, ўтмиш шоирларимиз ийғи ҳақида нега бунча кўп ёзишган? Қайси шоирнинг шеърини ўқиманг, албатта, у ё "йигладим" ё "йигларман" дейди. Йигида ҳам бир меъёр бўлиши керакми, йўқми?", деб савол берди. Бу - кулги ва шодликка ўчликдан эмас, моҳиятни англаш истагидан туғилган савол бўлганлиги учун мен масалани тарихан, яъни дин ва тасаввуф билан борлиқликда изоҳлашга ҳаракат қилдим.

Кулгидан-кулгининг, шодликдан-шодликнинг фарқи бўлганидек, аламдан-аламнинг, йигидан-йигининг ҳам фарқи бор. Биз, албатта, буни фарқлашимиз ва фарқларини пухта англашимиз лозим. Бурсали Иброҳим Ҳаққий ёзади: "Кўз ёшининг мақбул ва манзури ишқ туфайли сел бўлиб оққанидир. Дунёвий ва нафсоний ниятлар учун тўкилган кўз ёшининг Оллоҳ олдида ҳеч қандай қиймати йўқдир... Авом ила хавоснинг йигиси орасида кўп фарқ бордир. Зоро, ҳар кимнинг йиглаши илм ва тушунчасига кўра... Хуллас, йиглашни айблаб ва йиглаганни рад қилган жаҳолатта таслим бўлиб, хавоснинг ҳолини авомга ўхшатган бўлур". Дарвоҷе, мумтоз шеъриятимиз марказида турган инсон, у ошиқ ёки ориф бўладими, дарвеш ёки ринд бўладими, бундан қатъи

назар, ҳеч қачон моддий ва нафсоний истак, орзу-умид ва ғаразлар учун маҳзунлашмаган, үсса чекмаган, кўз ёш тўкишни тасаввур ҳам қилмаган хос кишилар вакилидир. Биз истаймизми, истамаймизми, Навоий шеъриятини ўқигандаги масаланинг худди шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратишимиз, улуғ шоир тасвиirlаридағи ниҳоятда олий ва самовий ҳолат ёки туйгуларни ерга қориштиришдан сақланмоғимиз зарур. Бу дунёда кимда малул бўлмайди дейсиз? Ким қайғу тортмайди. Ким ғамгин ва хафа бўлмайди? Бироқ Навоийдаги мана бу малуллик тамоман ўзгадирки, шоир уни дард, ҳасрат ва сир ўлароқ кўнгилга изҳор айлаган:

**Эй қўнгул, бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул
Ким, эрурмен кимки андни яхши йўқ, андин малул.**

Бу байтда малул - қайғу ва ҳасратда ёнишнинг сабаби, унинг сифат ва даражаси ("бир навъ") ва чегараси (яхшиларнинг энг яхшисидан ҳам малол етиш) аниқ ифодаланган. Аммо ўша "бир навъ"нинг мазмун-моҳијати нимадан иборат, у қандай изтироб ва қийноқларга ишорат қиласи? Буни тўғридан-тўғри тавсифлаш қийин. Зеро, у аҳли даврон феъл-автори ва аҳли давронга холос муносабатдан қайноғланган надомат эрур. Донишмандлар демишларки, дунё мол-мулки, лаззат ва шодликлари билан одамларни ўзига тобе қилиш учун яралгандир. Шу боис ишққа, завқ ва маърифатта доир бўлмаган сўзларни тасаввуф аҳли "дунё каломи", деб билгандар ва бундай сўзларни гапирмаслик, имкон қадар тингламасликка ҳаракат қилгандар. Шу маънода улуғ шоир, мутасаввиф ёки алломаларнинг дилига ранж етказишида аҳли дунё билан аҳли даврон деярли тенгдир.

Маълумки, руҳ-жоннинг асли нурдир. Ҳақ қудрати бўлмиш ушбу қудсий қудрат Оллоҳнинг амри билан вужудга кирган. Лекин жон танда боқий қолмайди. У маълум бир муддатдаги саёҳатдан сўнг асл манзилига қайтади. Энг буюк ҳижрон ана шу оралиқдаги айрилиқдир.

Ҳақиқий ошиқлар ишқни - жон, жонни - ишқ, деб билганиллари боис ўлимни фақат вужудга алоқадор ҳисоблаганлар. Бу ҳақда Юнус Эмро:

**Тан фонийдир жон ўлмас, чун кетса ортта қайтмас,
Ўлса агар тан ўлур, жонлар ўлгувчи эмас,-**

дейди. Навоий "ҳажр агар будур" дея жон ва "мен", "мен" ва жон орасидаги озурдалик "можаро" сидан хабар берганда, ҳажр калимасининг диний-тасаввуфий мазмунига урғу берган:

**Ҳажр агар будур, нетай мен жонни, жон нетсун мени
Ким, эрур ҳар лаҳза мендин жону мен жондин малул.**

Бугунги ўқувчида "Жон билан талашиб, жондан беziб шундай аҳводда яшашнинг нимаси ибратли?" - деган савол туғилиши мумкин. Агар ошиқ ҳалқи жонини Азоилга эмас, Оллоҳга таслим этур, худди кўнгил сингари жон ҳам маъшуқ ҳайронидур, ҳақиқий ишқ - бу жон завқи ва фидойилиги, деган қарааш ҳисобга олинса, шоир кўзда тутган ички мақсад ўз-ўзидан бир қадар равшанлашади. Кейинги байтдаги "ҳалқи нодон" биринчи мисрадаги "аҳли даврон"га гўё изоҳдир:

**Тенгри ҳалқ этмиш мени гўё малолат чеккали
Ким, даме йўқим, эмасмен ҳалқи нодондин малул.**

Инсондаги ҳар қандай норозилик ва саркашликтининг ҳам интиҳоси бор. Шундай интиҳо "даргоҳ" ларидан бири сабр бўлса, иккинчиси кўнишиш. Кўнишишнинг ҳам ўзига яраша қийинчилклари ва ёмон жиҳатлари бўлса-да, кишини алданиш, субутсизлик ва ялтоқланишдан муҳофаза этади. Инсон ўз аҳволига, зоҳирдан етадиган бало ва оғатларга сокин нигоҳ ила боқадиган бўлади. Ҳеч шубҳа йўқки, Навоий "Тенгри мени малолат чекмоқ учун одам қилиб яратди", - деган қарорга келгунча авомлик билан ҳам, нодонлик билан ҳам, жаҳолат ва золимлик билан ҳам кўп юзма-юз келган. Ва бирор дам осудалик топмагач, ғайрихтиёрий равишда "Тенгри ҳалқ этмиш мени...", деган хуносага тўхталган.

Дунё бир синов майдони. Бунда ҳамма нарса синалади ва синовдан ўтказилади. Жумладан, ишқ ва эътиқод ҳам. Маълумки, мутасавифлар севгини расмий ва умумий диндан фарқланувчи бир дин - дин ул-хубб деб билганлар. Юнус Эмро:

Файридир бу миллатдан бу бизнинг миллатимиз,

Ҳеч динда тонилмади дину диёнатимиз, -

деганда мазкур тушунчага асосланган. Алишер Навоий ҳам бир қанча шеърларида дин сўзини шу маънода татбиқ қилган. Ошиқнинг "дилраболар кўйида" дин узра титтраши, аслида ишқ узра титрашини ифодалайди. Мусулмонларга мурожаат эса дин ул-хубб - севги динининг сир-асрорлари билан ҳисоблашмайдиган зоҳирбинларга қаратилган:

Неча диним узра титрай дилраболар кўйида,

Эй мусулмонлар, бўлубмен кофиристондин малул.

Бу фикр навбатдаги байтда янада чуқурлаштирилган. Чунончи: Кўзланган олий мақсадга етмоқ истасанг, таъна тошлирига аҳамият берма. "Хори муғилон"дан малул бўлмаган Каъбани топмоқда ҳам қодирдир, дейилади унда:

Истасанг мақсад, қадам қўй, таън тошидин не бок,

Каъба тонти бўлмагон хори муғилондин малул.

"Муғилон" - муғлар маскани. Муғ - оташпарамаст демак. Тасаввуфда содик мурид, ошиқ мазмунини акс эттиради. Демак, илоҳий ишқ йўлида дину мазҳаб деган гап - нисбий гап, демоқчи шоир.

Нақл қилинишича, Оллоҳ таоло ақлни яраттач ундан "Мен кимман?" - деб сўрабди. Ақл жим қоттанича, ҳеч нарса дея олмабди. Сўнгра Тангри ақлнинг кўзини вахдоният нури билан ёритибди. Ақл кўзини очибди ва "Сен Оллоҳсан, Сендан ўзга илоҳ, йўқ", дебди.

Хуллас, ақлга Оллоҳни Оллоҳ ила танишдан ўзга йўл бўлмаган экан. Кўнгул эса ишқ ила Ҳақ висолига етишур. Шунинг учун илоҳий ишқда ҳам, мажозий ишқда ҳам кўнгулнинг имкони ва мавқеи юқоридир. Навоийнинг яна бир карра кўнгилга мурожаат этиб:

**Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун,
Кўрмас эрди, бўлмаса сен зори ҳайрондин малул,-
дейиши ҳам бежиз эмас.**

Навоийнинг илоҳий ишқ ҳақида битилган байтлари-
га хос бир фазилат бор: уларни ўқирканси, ҳеч қачон
ҳақни халқдан, халқни ҳақдан айру тасаввур эта ол-
майсиз. Инсон ва муҳит, инсон камоли ва абадият сир-
лари ҳақида янги-янги мушоҳадаларга имкон топасиз.
Фазал мақтаъсида ҳам шоир гўё "Ироқ" ва "Ҳижоз" куй-
ларини тинглаб, кўнгилга тасалли топиш истагини бил-
дирса-да, охирги мисрани ўқиб унинг Хуросон муҳи-
тига муносабатини осон англаб оласиз:

**Эй муганий, тут "Ироқ" оҳангию кўргуз "Ҳижоз"
Ким, Навоий хотири бўлмиш "Хуросон"дин малул.**

"ЭЙ КҮНГУЛ, КЕЛКИМ..."

**Эй күнгүл, келким, бало базмида жоми ғам түтәй,
Үз қатиқ ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай.**

**Йиғлабон бошимға оқим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сұнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай.**

**Оlam аҳлиға неча қылдым вафо, күрдүм жафо,
Эй күнгил, кел-келки, тарки жумлаи олам тутай.**

**Эмдиким, ишрат сурудидин очилманг, эй күнгүл,
Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.**

**Мастлиғедин ўзга йўқ дардим иложи, соқиё,
Май кетурким, ҳам ичай, бир лаҳза они ҳам тутай.**

**Қўйғил, эй носиҳки, муғ дайрида ўз аҳволима,
Масти лояъқил ёқам йиртиб суруди ғам тутай.**

**Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлиға йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен фано сарнштасин муҳкам тутай.**

Маълумки, йигитлик фасли - инсон умрининг энг гуллаган, ҳаётта шодлик, умид билан нигоҳ ташлайдиган, унча-мунча ғам-қайғуни күнгилга яқин йўлатмайдиган бир фасл. Йигитлик умр баҳори ва уни баҳор гўзалликларидан ажратиб бўлмаслиги учун ҳам Мирзо Бобур:

Баҳор айёмидур даги йигитликниң авонидур.

Кетур, соқий, шароби нобким, ишрат замонидур, - деб ёзган эди. Аввал "Бадоеъ ул-бидоя", сұнгра эса "Фаройиб ус-сифар" девонидан ўрин олган Алишер Навоийнинг юқоридаги ғазали ҳам шоирнинг йигитлик даврида ёзилган. Бироқ унда "шароби ноб" эмас, "жоми ғам", қувонч

эмас, хаёлга келавермайдиган "мотам" хусусида сўз юритилган. Айтиш керакки, ғазалнинг руҳи оғир ва қайгули. Оддий шеърхон нари борса, ғазалнинг бир-икки байтидан сўнг ўқиши тўхтатиши мумкин. Ахир, одам "ўз қатиқ ҳолига ўлмасдан бурун" мотам тутадими - йўқми, бундан қатиқ назар, вақт-соати етганда, у ўлади. Бас, шундай экан, тирикликни ғанимат билмай, унинг шодликларидан дилни яйратмай ўлим хаёлларига берилиб оҳ-воҳ қилиш нега керак?

Гап шундаки, Навоий ғазалининг мазмун моҳиятини тўғри англаш ва талқин этиш учун, энг аввало, шоир кўзда туттан ирфоний мақсаддан хабардор бўлмоқ керак.

Биринчи байтни ўқийлик:

**Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.**

Шоир бунда кимга мурожаат этаётир? Кўнгилга. Чунки, кўнгил ошиқнинг суюнган тори, ишонган бори. У ўз кўнглиниг ҳукми ила яшайди. Унинг измидан нари кетолмайди. Энди у ўзи учун одатий маросим бўлиб қолган "бало базмида" кўнгилга ғам қадаҳини тутмоқчи. Зоро, унинг ҳоли ниҳоятда оғир. Шу қадар оғир ва қайгулики, ўлимни кутмасдан ўзи учун мотам ҳам тутмоқчи. Бу гаплар юракка ёмон таъсир ўтказиши табиий, албатта. Лекин Навоий замонидаги шеърхон, хусусан, ҳақ ошиқлари ва орифлар қалбида ушбу сўзлар ҳасрат эмас, шодлик бағишлаган.

"Бало базми" қандай базм, дея ўзингизга бир савол бериб кўринг. Дафъатан жавоб тополмайсиз. Бало сўзининг луғавий маъноси - оғат, мусибат, фалокат, баҳтсизлик, азоб, ғусса демак. Бало калимаси худди шу маъноларда ҳам Навоий шеърларида кенг ишлатилган. Шу билан бир қаторда, улуғ шоир шеъриятида бало ирфоний ҳақиқатлар ифодаси учун ҳам хизмат эттирилган. Демак, матндан асосий вояга асосланиб, бу сўзининг рамзий-мажозий мазмуни ҳисобга олинмаса, зоҳирий маъно ботиний маъно учун бир "парда" эканлигига диққат қилинмаса, хато мулоҳаза ва хуолосаларга кенг йўл очилаверади. Навоийнинг бошқа бир ғазали матлаъида ўқиймиз:

**Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Куюндеқ ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон.**

Бу байтдаги "бало дашти" моддий-жисмоний ҳаётта дахлдор азоб-уқубат ёки кулфат мазмунида қабул қилинса, вазал қаҳрамонининг аҳвол-руҳиясини тўғри шарҳлаш имкони бой берилади.

"Бало" - истилоҳий мазмунда ошиқлик ҳолининг камоли учун ҳақнинг содик қулига азият етказиши, оғир қийинчиликлар билан синовдан ўтказиши, яъни илоҳий имтиҳондир.

Шу боис қулдаги "бало" нақадар кўп ва қудратли бўлса, унинг Ҳаққа яқинлиги шу қадар ортади, деб ўйланган. Зеро, "авлиёнинг либоси, асфиёнинг (покланганларнинг) бешиги ва анбиёнинг ризқи балодир". Шу учун ҳам қадим китобларда, "Ҳақнинг шундай дўстлари бордурки, бирлаҳза балосиз қолсалар, неъматдан маҳрум бўлганлар каби оҳ ва фарёд чекурлар", дейилади. Шарқ шоирларининг завқ-шавқ ила балодан такрор-такрор баҳс юритишлари, сидқ ила Оллоҳдан бало тилашларининг замани ҳам ана шунда. Фузулий ёзади:

Ё раб балойи ишқ ила қил ошно мени,

Бир дам балойи ишқдин қилма жудо мени.

"Балойи ишқ ила" ошно киши учун ноchorлик, бағри чоклик, кўз ёши тўкишлар мусибат эмас, балки мақсад манзилига яқинлашув ҳисобланади. Акс ҳолда Навоий "бало базми"дан шавқланиб сўзламасди. Энди иккинчи мисрага келсак: "Ўз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай".

Ҳазрати пайғамбарнинг "Ўлмасдин бурун ўлинг!" деган машҳур ҳадислари бор. Бунда, албатта, жисмоний ўлимга эмас, нафсни енгишга даъват қилинган. Бу "ўлим" башарий ноқислик ва ожизликлардан фориг бўлган янги бир маънавий тувилиш, илоҳий иродада соҳиби бўлиш мазмунига эга. Тасаввуф шеърятидаги бу ҳақда ниҳоятда кенг баҳс юритилган. Шу маънода Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирини келтириш мумкин:

**Ихлосимни кўруб маъшуқ қўлум олди,
Файзу футуҳ тўла бериб йўлга солди.
Бўйнум эгиб моумонлик яксон қилди,
Туфроқ бўлуб ўлмас бурун ўлдум мано.**

Инсоннинг иккинчи маънавий туғилишидан олдинги ҳаёти, ундан кейинги ҳаётидан бутунлай фарқ қиласи. Шунинг учун у олдин кечган умридан кўп афсуслар чекади, пушаймонликларини сўзлашдан мароқланади. Зулматдан ёруғликка чиқсан одамга ўхшаб, ғафлат, нодонлик пардалари билан бурканган башарий "мен"и билан гўё видолашади. Ўзича унга мотам тутади. Худди шу эҳтиёж сабабли Навоий ҳам:

Ийилабоя бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,

Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай, - деган эди. Бундай ҳолатда фикр-қарашлар, ички изтироб ва азоблар тамоман ўзгаради. Инсон ўзини бошқа бир нигоҳда кўриб, олий бир мақсадларда сийратини тафтишдан ўтказади. Саломатликни - маломатда кўради. Руҳий ҳаётдаги шиддатли эврилиш, гўзаллик туйғусининг фавқулодда ўткирлашуви уни дунёдан йироқлаштиради. Деярли ҳамма нарса кўнглида азоб қўзғайди. На ўзидан, на дунёва аҳли дунёдан қониқади. Шунинг учун:

Оlam аҳлиға неча қилдим вафо, кўрдум жафо,

Эй кўнгул, кел-келки, тарки жумлаи олам тутай, - дейиш нечоғлик табиий бўлса, ишқ баҳрига чўмиш, комил бир муршид қўлидан "май" - ишқ шаробини ичиб мастиликка берилиш шунчалик заруриятга айланади. Аммо лаҳзаларда кечадиган ва юз очадиган фараҳли ҳол ошиқ кўнглига зоҳирий шодлик баришламайди, аксинча, уни мисли кўрилмаган ғам-ғуссадан туғилажак қувонч оҳанглари бағрига тортади:

Эмдиким, ишрат сурудидин очилманг, эй кўнгул,

Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.

"Мастлиқдин ўзга йўқ дардим иложи, соқиё" дейди ғазал қаҳрамони. Ҳақиқатан ҳам шундай. Унинг эркинлиги ва

хуррияти мана шу "мастлик" да. У ҳүшёрликда билмаганини шу мастиликда анлаган, "Соқий" ҳиммати ва марҳамати ила ўзининг ишқ ва маърифатдан туғилган ва ҳар қанча ибрат олса арзийдиган янги "Мен"ини топган. Бу - ишқ доялик қилган шундай бир шахсиятки, у тош оттанга гул отади, қаҳрга меҳр билан жавоб бера олади. Ҳар қанақа ганимликни дўстлик билан таслим айлади. Жаҳон ва жаҳон элининг вафосизлиги бошига бало бўлиб ёғилганида ҳам, "фано сарриштасин", яъни вафо маслагин маҳкам тутишга доимо содик қолади:

**Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлиға йўқ, эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен фано сарриштасин муҳкам тутай.**

"ДЕСАМ: БУ СУ ТУЗАТУР ФИКР ҚАСРИНИ..."

Кўнгул уйига ғаму бусса селидин не қусур
Ки, бода лойн била қилмишам они маъмур.

Бирорни мумкин эмас тийра айламак қайғу
Ки, солмиш ўлғай анга жоми бода ламъаси нур.

Хуш ул майеки, эмастур сафову лави ичра
Тамуғ ўти била жанинат суйига ул мақдур.

Десам: бу ўт кул этар бусса хирманин - не ажаб?
Десам: бу су тузатур фикр қасрини - не қусур?

Жаҳон ғамию узум бодаси гумон қилманг
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти буйла зуҳур.

Валек аҳли ҳақиқатқа май эрур ваҳдат,
Фам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгулга хутур.

Ичилса соқийи тавфиқ илгидин ул май,
Кўнгул бу ғамдин эмас шубҳаким, бўлур маҳжур.

Манга бу май била бир жом келтур, эй соқий
Ки, кўнглум ул ғам аро бўлмиш асрү кўн ранжур.

Маломат аҳлига, эй пири дайр, аёғ тутсанг,
Бу навъ қўйма Навоийни бир йўли мастур.

Шеърият - бутун борлиқнинг, заррадан коинотта қадар
бўлган мавжудликнинг бадиий ифодаси. Унда тафаккур кучи
билин етиб бўлмайдиган сўз сехри, қудратини ҳис қилиш,
инсоннинг ич-ичида, қалбининг энг тубида яширин сирлар
ҳақиқатини кўриш мумкин. Шеъриядда ҳамма нарса гай-
ритабиий, бироқ табиийдан кўра аълороқ, бўлиши мумкин.
Бу эса шоирнинг истеъоди, қаламининг кучига боғлиқ.

Мир Алишер Навоий чин маънода сўзга жон киритган, ҳақиқатни сўз кўзгусида акс эттирган шоир. Буюк шоир ижодида ҳар қандай сўз янги-янги маъно қирраларига эга. Навоий ғазалларидағи сўз жилоси ва сехри кишини мафтун этмай қўймайди. Навоий бальзан бутун ғазал мазмунини очища биргина сўз ёхуд тимсолни "калит" қилиб олади. Бу "калит" воситасида адашмай, тўғридан-тўғри шоир қалбининг сирхонасига кириш мумкин.

Шундай "калит"лардан бири кўнгил сўзиdir. Бу калима улуғ шоир ижодида кўп учрашидан ташқари, унинг фикр-қарашларини ифодаловчи юксак ғоявий-бадиий тимсол дарражасига ҳам кўтарилган. Навоий шу биргина тимсол орқали башарият, абадият, илоҳиёт ҳақидаги теран мушоҳадаларини баён этган.

Шоирнинг "Кўнгул эвига ғаму ғусса селидин не қусур..." деб бошланувчи ғазалида ҳам инсон маънавий-рухий камолотининг бешиги, завқий идрок, илоҳий мушоҳада майдони бўлган кўнгил ҳақида сўз боради. Ғазалда кўнгил хусусиятлари, унинг тириклик қувватидан баҳс этилади:

**Кўнгул уйига ғаму ғусса селидин не қусур
Ки, бода лойи била қилмишам они маъмур.**

Ғазал ирфон ва маърифат соҳиби бўлган ориф тилидан баён этилган. Унда ошиқона ғазаллардаги сингари ҳижрон, айрилиқ шиддатидан бехуд ошиқ тимсолини эмас, балки ўз ҳолини мушоҳада этиш, тафаккур кучи билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаш салоҳиятига эга бўлган шахсни кўрамиз. Бу шахс кўнгил уйига етгувчи "ғаму ғусса селидин" ҳеч қўрқмайди. Агар кўнгилга бу "седдин" нуқсон етса ҳам "бода лойи" билан уни қайтадан обод этмоқда қодир. Байтдаги ғаму ғусса - ошиқнинг маъшуқа учун торттан изтиробларига ишорат. Бу изтироблардан кўнгилга оғат етиши мумкин. Бироқ "бода лойи" - илоҳий иноят, илоҳий ишқ шавқи уни қайта таъмир этади.

**Бирорни мумкин эмас тийра айламак қайғу
Ки, солмиш ўлғай анга жоми бода ламъаси нур.**

Аввало, байтдаги "жоми бода"ни изоҳласак: у маърифат бодаси ва илоҳий нурларнинг тажаллилари билан тўлиб-тошган пирнинг қалби. Шоир шундай зот қалбининг нуридан баҳраманд ҳар қандай кўнгилга қайғу дахл этмаслигини ва ундан қоронғулик чекинишини таъкидлайди. Чунки бу нур инсон маънавий ўзлигининг ҳақиқати. Бу ҳақиқат кўнгил кўзгуси - илоҳий файз соҳиби воситасида равшанлашади. Зеро, Мавлоно Жалолиддин Румий айттанидек, ташқи кўринишимиздан завқ олиш учун кўзгуга муҳтож бўлганимиз каби, ички оламимизни ўрганиш ва тарбиялаш учун ҳам бир валийнинг файз ва талқинларига, яъни бизни тарбия қиласидиган, ўзимизга ўзимизни таништирадиган кўнгил кўзгусига муҳтожмиз. Шоир ҳам байтда айнан мана шу маънони назарда туттандир.

**Хуш ул майеки, эмастур сафову лави ичра
Тамуғ ўти била жаннат суйига ул мақдур.**

Илоҳий ишқ, илоҳий иноят бўлган майнинг ранги тиниқ бўлмаса ҳам у дўзах ўти билан жаннат суви қудратига тенг, - дейди шоир. Чунки дўзах ўти инсонга қанчалик азоб етказса, ишқ оташи-да ундан қолишмайди. Жаннат суви кишига нечоғли тириклик бахш этса, ишқда ҳам шу қадар боқийлик топиш мумкин. Чунончи, ишқ сарбони бўлмиш Мажнун балою азобларга гирифтор бўлиб, оқибатда ишқда абадийлик топган эди. Ишқнинг бу ҳолларидан зорланган Юнус Эмро ҳам "Кел, кўр мани ишқ найлади", деб ёзади.

Навоий олдинги фикрларга ҳамоҳанг тарзда кейинги байтда шундай дейди:

**Десам: бу ўт кул этар ғусса хирманин - не ажаб?
Десам: бу су тузатур фикр қасрини - не қусур?**

Энди шоир ишқ сўзини май тимсоли билан эмас, бошқача тарзда ифода этади. Бунда ишқнинг юқорида баён этилган хусусияти асосдир. Яъни, бу ўт - ишқ "ғусса хирманин"

кул этса, бу сув (ишқ) фикр қасрини тузса не ажаб?! Хўш, ишқ, "гусса хирманин" қандай кул этади? Байтда гусса - дунёвий қайгулар маъносида келган. Ишқ, кўнгилга макон тутар экан, ундан бу қайгулар ўз-ўзидан четлашади. Демак, ишқ ўти бу "хирман"ни кул қиласди. Ишқ туфайли ошиқ ўз-ўзини англай бошлайди. Кўнгил ҳолига назар солади, бу эса "фикр қасрини" тузатишдир.

Жаҳон ғамию узум бодаси гумон қилманг

Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти буйла зуҳур.

Шоир шунгача ифода эттан фикрларига ушбу ўринда гўё изоҳ киритади. Чунончи: мен тилга олган ғамни жаҳон дарди, бодани эса узумнинг суви, деб ўйламанг. Буни зоҳир аҳли - ашёнинг фақаттина ташқи томонини кўриб хулоса чиқарадиганларгина шундай тушунади, - дейди.

Кейинги байтда эса ботин аҳли - нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини, ҳақиқати ва сабабларини кашф йўли ва қалб кўзи билан кўрадиганлар буни қандай тушуниши баён этилади.

Валек аҳли ҳақиқатқа май эрур ваҳдат,

Ғам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгулга хутур.

Демак, зоҳир аҳли учун узум суви бўлган бода "аҳли ҳақиқат" учун ваҳдатни ифода этар экан. Ваҳдат - тасаввуфга доир рисолаларда шарҳланишича, Парвардигорни яккаю ягона вужуд деб билмоқ ва шу Бирликка интиломоқдир. Тавҳид илми уч хилдир: бири - Ҳақнинг ўзига йўналган Ҳақ илми, яъни Унинг яккаю ягоналиги илми; иккинчиси - халқقا йўналтирилган Ҳақ илми, яъни Унинг тавҳид ҳақидаги ҳукмлари ва бандаси кўнглига тавҳидни етказиш илми; учинчиси - халқнинг Ҳаққа йўналган тавҳиди, яъни кишиларнинг Худо ваҳдониятига етишиш илми.

Аҳли ботин учун кўнгилга хатар солувчи ғам бу касрат. Касрат - кўплик олами бўлиб, Бирлик (Ваҳдат)нинг зидди-дир. Касрат олами ўз-ўзича яшай олмайди, у ваҳдат оламининг аёналашуви, инъикоси.

Ичилса соқийи тавфиқ илгидин ул май,

Кўнгул бу ғамдин эмас шубҳаким, бўлур маҳжур.

Соқийи тавғиқ - муршиди комил, пири тариқат. Яъни, қалби илоҳий файз ва муҳаббатдан тўлиғ бўлган комил инсон тарбиясида бўлиш, унинг сұҳбатидан баҳра олиш кўнгилдан ёр изтиробини эмас, шубҳани йироқ этади. Шубҳа - ишқ душмани. У барҳам топгач, кўнгилда ишонч уйғонади. Кўнгилда ишонч ҳиссининг уйғонишига сабаб "май" эканлигини англаған шоир:

Манга бу май била бир жом келтур, эй соқий

Ки, кўнглум ул ғам аро бўлмиш асру кўп ранжур, - дейди. Май сирининг ҳақиқатига еттан лирик қаҳрамон тариқат шайхидан "май" билан "жом" келтиришни сўрайди, токи кўзгута боқиб ўзлигини англасин. Май - ишқ, жом - ориф қалбининг тимсоли. Кўнгилнинг "ғам"и эса шуларга етмоқдир. Чунки, у ишқда жуда кўп азият, ранж тортган. Кўнгил эса шу дардларга илоҳий ишқ нури ёғилиб турган пири комил қалбидан малҳам топмоқчи.

Маломат аҳлиға, эй пири дайр, аёғ тутсанг,

Бу навъ қўйма Навоийни бир йўли мастур.

Маломат аҳли - нафсни қийнаш ва хорлаш билан иллатлардан қутулиб, маънан юксалган кишилар. Пири дайр - комил йўлбошчи. Аёғ - қадаҳ, маънавий ҳол, шавқ, жазба, байтда эса илоҳий ишқ тўла висол маъносида келган. Шоир: "Эй шайх, илоҳий ишқ тўла висол қадаҳидан маломатийларга туттанды, Навоийни ҳам хотирдан чиқарма", - дейди. Бу билан шоир ўзини ҳақиқий маломатийларга хайриҳоҳлигини ҳам акс эттирган, дейиш мумкин.

Хуллас, мутафаккир шоир тилга олган "бода", "дўзах ўти", "жаннат суви", "соқий" ва "ғам"лардан мақсад инсон маънавий ҳаёти, тириклиknинг бош асоси бўлган кўнгилга юз буриш, унинг сир-асрорларини кашф қилишdir. Чунки кўнгил ҳолини тўгри англаб еттан кишининг туйғу ва фикрлари, хаёл ва орзулари бағоят юксак бўлади. Зоро, инсонлик шарафи ҳам шу билан қимматли.

"ЖУНУН ВОДИЙСИФА МОЙИЛ..."

**Жунун водийсига мойил күрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулған рўзгоримни.**

**Фалак бедодидин гарчи мени хокий ғубор ўлдум,
Тилармен тоимагайлар тўтиёлиға ғуборимни.**

**Шак эрмас партаве тушкач уйи ҳам, раҳти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сермагай шамъи мазоримни.**

**Деманг қай сори азм эткунг, манга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илгига бермишмен инони ихтиёrimни.**

**Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди ҳазон бирла баҳоримни.**

**Диёrim аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг бошим олиб кетсан қўюб ёру диёrimни.**

**Ёмон ҳолимға бағри оғриғай ҳар кимсаким, кўргай
Бағир парголасидин қонға булғанған узоримни.**

**Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқний,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, даги дафъ эт хуморимни.**

**Жаҳон таркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.**

Бу ғазалда шоир ўзининг севимли қаҳрамони Мажнунга издош. Чунки "ғавғойи жунунға мубтало" Мажнун "Хушумни жунун ели совурди", дея эътироф қилган. Гап шундаки, ғазалдаги лирик "мен"нинг ақлу ҳуши ҳали "жунун ели"дан бутунлай соврилмаган. Унда ҳозирча "жунун водийсига" майл пайдо бўлган. Унинг "Жунун

водийсига мойил кўрармен жони зоримни", деган сўзларини тинглаб, мойиллик сабабини ҳам дарҳол англаймиз. Демак, бу - жоннинг зориқишидан туғилган истакдир. Иккинчи сатр зорлик шиддатига тоқат қила олмаслик даражасига еттан ошиқнинг тилагини ифодалайди:

Тилармен бир йўли бузмоқ бузулсан рўзгоримни.

Бузилганини яна бузмоқдан не самара? "Бузилғон рўзгор" ни бир йўли тузмоқ мумкин эмасми? Йўқ, жунун маърифати бунга ўргатмайди.

"Жунун - мастилиқда ниҳоят, дарвешлиқда бидоят эрур. Жунун шундай огоҳликдурки, унда киши ўзлигидан бехабар бўлмоғи керак", дейди Сайид Жаъфар Сажжодий. Жунун - тасаввуфда ваҳдат майидан мастилиқнинг ниҳояти. Навоий назарда туттан "жунун водийси", бизнингча, дарвешликка дахлдордир. Чунки газалнинг биринчи байтида ўзлиқдан кечмоқ нияти таъкидланган, холос.

Фалак бедодидин гарчи мени хокий губор ўлдум,

Тилармен топмагайлар тўтиёлиғқа губоримни.

Бу мисраларни шоир Эркин Воҳидов бундай шарҳлайди: "Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргазган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мозорим хокини кўзларига тўтиё қиласлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўқинмоқлари беняф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун губоримни топмагайлар". "Фалак бедодидин" шикоят, албатта, шундай мулоҳазаларни илгари суришга имкон беради. Аммо бу фикрлар байтнинг зоҳирий мазмунига тегишли бўлиши мумкин. Унинг ҳақиқий маъноси эса бошқачадир.

Фалакнинг зулму адолатсизлигидан жисми хоки губорга айланган шоир, "Тилармен, топмагайлар тўтиёлиғқа губоримни", дейди. Бу гаплар кимга қаратилган? Энг аввало, ишқ аҳлига.

Абул Ҳасан Ҳарақоний "Нур ал-улум"да ишқ туфайли ройиб ўлмоқни учта ажратади: аввалгиси, ўзингни англа-

санг, Худо ҳам сени билса ва кишиларни сийрак кўрсанг. Иккинчиси - сен бўлсангу, маъшуқ бўлса. Учинчиси - ҳамма бўлса-ю, сен бўлмасанг.

Навоийнинг навбатдаги тилаги шу сўнгги ғойиблик, яъни ваҳдати вужуд билан тамоман бирлашмоқдир. Ваҳдати вужуд назариясининг асосчиси Ибн Арабийга кўра, борлиқда Оллоҳдан ўзга ҳеч нарса йўқ, сўнгсиз шаклларда тажалли этадиган ёки кўринадиган ягона ҳақиқат - Оллоҳ, бор. Бу Ҳақиқатни майдонга келтирган ёхуд яратган бирор сабаб бўлмаганидек, унинг аксидан бошқа зуҳурланмиш нарса ҳам йўқ. Тасаввуфда илоҳий жамол тимсоли - Нур. Агар Худо ўз аксини кўрсатса - олам нур ва ёруулликка чулғанади. Навоий бу Нурнинг оламшумул қудратини улуғлаб дейди:

**Шак эрмас партаве тушгач уйи ҳам, раҳти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сермагай шамъи мазоримни.**

"Шамъи мазор" - жаҳондаги барча нарсани ўтта ғарқ этувчи самовий порлоқликка нисбатан кичик бир ёруғлик рамзи. Бироқ, инсон руҳи "шам"га қиёсланадиган бўлса, унинг шуъласи Ҳақ нурига сингиб кетишга қодир. "Гўристон гадойи" - умумлашма образ. Шоир унда инони ихтиёрини "қазо илкига" тоғшириш сирларидан бехабар ғофилларга муносабатини изҳор қилган. У дашти фанога равона бўлишни кўзлагани учун ҳам ихтиёрсиз. Кейинги уч байтда "ўлим"га ризолик сабаблари шарҳланади. "Ашки гулгун"нинг тугаши, "затъфарони юз" билангина қолиниши - булар ҳақиқий ошиқقا хос камолот белгилари. Бу ҳолатта эришган кишига фалак зулм ўтказиши, аҳли диёрғанимлик назари билан қараши табиий. Мажнун қисматини хотирланг. Уни ким тушунди? Деярли ҳеч ким. Одамлардаги гумроҳликни фалак авж олдирмаганида Мажнун дашту саҳроларга бош олиб чиқиб кетармиди? Қаттол фалак ҳамиша кўнглида "руҳи қудсий" нузул қилган ошиқларнинг "хазон бирла баҳорини" бехато ажратиб берган. Улар гўёки хазон фарзандлари. Хазон япроги янглиғ сар-

сон-саргардонлик учун дунёга келгандай. Шоир ёмон ҳоли, тилинган бағир қонига беланган юзини күрган кишининг кўнгли оғришини эътироф этса-да, барибир ёру диёридан қочишта қатъий аҳд қиласи:

**Диёrim аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг бошим олиб кетсан, қўюб ёру диёrimни.**

Қисмат майи аччиқ ва тахир, деган гап бор. Бу бода соқийи азал - Худо томонидан ато этилади. Шунинг учун Навоий ўша соқийга мурожаат қилиб, тақдир қадаҳига "захри қотил қуй", яна хуморимни тарқат дейди:

**Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, дағи дағъ эт хуморимни.**

Навоийнинг нуқтаси назаридан дунёдан кечиш - "захри қотил" ичиб кун кечиришдай гап. Бу аччиқ заҳарни сипкормагунча, жаҳонни тарқ этиб бўлмайди. Тарки жаҳон қилмагунча, тиним ва хотиржамлик, қаноат ва дервешликка эришиш мумкин эмас:

**Жаҳон таркини қилмай, чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўргаб йўқу боримни.**

Охирги сатрда ийҳом санъати ишлатилган. Уни "Йўқу боримни ўртайдиган бир наво қилғилки, мен бутунлай озод бўлай", маъносида англаса ҳам бўлади. Бу куйнинг ижро-чиси Худодир. Бу илоҳий наво инсон Руҳини ҳақиқий озодлик мақомига кўтаради. Худди шу наво ишқ аҳлини жунун водийсига чорлайди:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

"СЕН ЎЗ ХУЛҚУНГНИ ТУЗГИЛ..."

Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.

Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг бирор бирла
Қилай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.

Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни
Топарсен уйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.

Эшитмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсан,
Қила олсанг, эшиттил панд, сен ким, элга бермак панд.

Бу фоний дайр аро гар шоҳлиғ истар эсанг, бўлғил
Гадолив ионига хурсанду бўлма шаҳра ҳожатманд.

Бўлиб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.

Шакарлаблар табассум қилғанин кўргач кўнгул берма
Ки, бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаккарханд.

Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифткор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.

Кўнгулдин жаҳл ранжи дофии гар истасанг, бордур
Навоий боғи назми шаккаристонида ул гулқанд.

Мир Алишер Навоий Самарқандда туриб, олис Ҳиротда
яшаётган устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий
мактубида фахрия мазмундаги шундай сўзларни биттан эди:

Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире,

**Не назм дер эрсам мени дарднок
Ки, ҳар ҳарфи бўлғай аниң дурри пок.**

Дарҳақиқат, Навоий нодир истеъод соҳиби эди. Навоий ижодининг бошланиш босқичларидаёқ, даҳо санъаткорларга хос энг ноёб ва қайтарили мас фазилатларни намойиш эта олганди. Улув шоир, қандай шеър ёзмасин, "Ки ҳар ҳарфи бўлғай аниң дурри пок", деганида асло муболага қилмаганди. Унинг йигитлик даврларида ёзган "Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд" мисраси билан бошланадиган "Бадоеъ ул-бидоя" девонидаги ғазалининг ҳам ҳар сўзи алоҳида қимматта эга ўзига хос теран пандномадир. Фазал ўз хулқ-атвори хусусида чуқур ўйламайдиган, аниқроғи, ўзига-ўзи танқидий қарай билмайдиган кимсаларга мурожаат билан бошланади. Маълумки, эл ахлоқининг камоли, бевосита шахс хулқининг тузалиши ва камол топишига боғлиқ. Бу эса ҳар бир кишининг зиммасига масъулият юклайди.

Абу Наср Саррожнинг айтишича, ахлоқ-одобда инсонларнинг уч даражаси бордир. Биринчиси, дунё аҳли - буларнинг адабларининг асоси фасоҳат, балоғат, нафосат илмларини эгаллаш эрур. Иккинчиси, дин аҳли - булар ахлоқ-одобда риёзат ила нафсни ислоҳ айлаш, шаҳват ва орзуларни тарқ қилишга алоҳида аҳамият беришлари лозим. Учинчиси, хос хусусият аҳли - булардан қалб поклигига эришиш, сирни пинҷон сақлаш, аҳдта вафо этиш, вақтларини муҳофаза қилиш, хавотирга берилмаслик талаб этилган. Албатта, Навоий ғазалининг матлаъсидаги фикр оддий одамга, яъни дунё аҳли вакилига қаратилган.

Шоир илгари сурган бош мақсадни далиллаш учун кўпроқ оддий одамларнинг онгида ўрнашиб қолган, "Бирорвнинг фарзанди бирорвга фарзандлик қилмайди", - деган гапга суюнади:

**Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.**

Бунда ахлоқ фарзандга қиёсланиб, уни фарзанд янглиғ тарбиялаш зарурлиги ҳам таъкидлангандир.

Иккинчи байтдаги, "Замон аҳлидин уз пайванд" - "замон аҳлидан алоқани узғил" деган талаб қандайдир ғалати эшитилади. Аммо шоир, умуман олганда, замон аҳли билан яқинлашувни инкор этаёттаний йўқ. У аҳилликни билмайдиган, замон зайлита қараб турланиб, тусланаверадиган субутсиз зотлардан узоқлашишга чорлаётгирки, бу ҳам ахлоқсизлик жабридан фориг бўлишнинг муҳим бир шартни саналади:

**Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг бирор бирла
Қилай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.**

Кўнгил йўли - энг тоза, энг нурли ва шарафли йўл. Кўнгул орзулари энг гўзал ва энг умидли орзулар эрур. Чунки кўнгил - маънавий-руҳий ҳаёт тамали ва ғайбий мукошафа бешиги. Лекин инсон кўнгил номи билан гоҳо ҳар турли хато ва адашишларга эрк беради. Кўнгил амридан ҳавоу ҳавас завқини фарқлай олмайди.

Навоий "кўнгул комини қўй", деганда масаланинг шу жиҳатини назарда тутади. Аммо шоирнинг "девона" кўнгли - бу бошқа кўнгил. У ишқнинг зўри ва шиддатидан парчаланган. Унинг ҳар бир парчасининг бир итта раво кўрилиши - бу ҳам содиқлик ва вафо белгиси:

**Кўнгил комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни
Топарсен уйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.**

"Кўнгил" истакларига бўйсунгандар одатда бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари билан ҳисоблашмасликка мойил бўладилар. Эшитишга эмас, гапиришга, иқрор бўлишга эмас, инкор айлашга уринадилар. Бундай ҳолатда ҳатто панд-насиҳатларга ҳам назар-писанд қилинмайди. Бу, хусусан, ёшлиқда ва "нафс тавсани"-га минганда, кибр ва ғурур бандаларида кўпроқ кўзга ташланади. Қуйидаги сўзлар Навоий замонида қандай аҳамиятга эга бўлган бўлса, бугун ҳам худди ўшандай қимматга эга:

**Эшитмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг эшиттил панд, сен ким, элга бермак панд.**

Хүш, бундай моуманлик ва саркашликка сабаб нима? Бош сабаб, нафс ва тама. Тамадан покланган киши - қаноат тожини кийган киши. Навойй:

Бу фоний дайр аро гар шоҳлиғ истар эсанг, бўлғил

Гадолиғ ионига хурсанду бўлма шоҳга ҳожатманд -
дер экан, ҳақиқатда ҳам инсонни шоҳлик мақомига кўтариувчи қаноатни улуглайди. Зеро, нафсни мағлуб эттувчи бир қалқон ҳам қаноат.

Энди нафс ҳақида. "Нафс" сўзи - бирор нарсанинг мавжудлиги, ҳақиқати, зоти ва ўзлиги деган маъноларни ифодалайди. Оддий халқ орасида "нафс" калимаси турли маънода қўлманилган бўлиб, гоҳо улар бир-бирига зид мазмунларни акс эттирган. Масалан, бир тоифа нафсни рух, деб тушунса, яна бошқа бир гурӯҳ мурувват, одамийлик, мавжудлик қуввати дея анлаган. Тасаввуф аҳлининг қарашлари эса буларнинг бирортасига ҳам мувофиқ келмайди. Уларнинг умумий нуқтаи назари бўйича, нафс (нафси аммора) барча ёмонлик, чиркинлик ва гуноҳларнинг дояси эрур. Жунайд Бағдодий "Куфрнинг асоси - нафснинг муроди эрур" деса, Абу Сулаймон Дороний "Нафс ҳам хоин, ҳам ғаним эрур. Энг яхши амал унга қарши курашмоқдир" дейди. Навойй ҳам нафсни душмандан-да хавфли душман, ғанимни банд айлаш мумкин, лекин нафсни таслим этиш беҳад душвор, дея таъкидлайди:

**Бўлуб ғафсингта тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.**

Сиртдан қаралганда, бу гапларнинг кейинги байтдаги маънога унча алоқаси йўққа ўхшайди. Бироқ "шакар лаблар табассуми"га асир айлаб, кейин йиглатувчи аслида маккор нафсdir:

**Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгил берма
Ки, бедилларни аччиғ йиглатур охир бу шаккарханд.**

Жаҳон лаззатлари чиндан ҳам totли. Шу боис жаҳондан меҳр ишини узиш беҳад қийин. Чунки бу ўткинчи дунё

инсон фарзандини суюб - аврайди, авраб - сеҳрлайди. Турфа-турфа қувончу шодликларга йўл очиб ўзига таслим айлади. Бироқ "дунё маним" деган, жаҳон молин йиққанларга ҳам у барибир вафо қилмайди. Ҳамма-ҳаммаси бир тушта ўхшаб ўтади-кетади. Шунда инсон ҳавас ва ғуурларга тобе бўлганлигини, уни моддий манфаат ва ҳузур-ҳаловат алдаганлигини тушунади. Ва бағрида афсус, надомат, ҳасрат ўтлари ёнади. Навоий воқифликни шундай фожеанинг олдини олгувчи чора ўлароқ талқин эттандир:

**Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифттор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.**

Бу дунёнинг ишлари баъзан жуда ғалати: ширин-аччиққа дўнади, қувонч ғам-ғуссага сабаб бўлади, хатарсиз кўринган нарсалардан гоҳо бошга бало тошлари ёғилади ва ҳоказо. Негаки, одам фарзанди "нафс ила дунёга дил" бериш не оқибатларга олиб боришини билиш ва риёзат чекиб чуқур мушоҳада юритишга ҳеч пайт белни маҳкам боғламайди. Тўғрироғи, бунга кўпчиликнинг қуввати ҳам етишмайди. Ана шу қувватсизликдан ғафлат, жаҳолат, зулм, риё, адоват сингари ўнлаб бало ва оғатлар юзага қалқиб чиқади. Булар орасида жаҳл ва жаҳолат энг хавфлидир. Эҳтимол, жаҳл илдизини туб-тубидан қуритишга шернинг қуввати етмас. Эҳтимол, жоҳиллик назм боғи "шаккаристони" деган тушунчани умуман тан олмас. Балки Ҳазрат Навоийнинг:

**Кўнгулдин жаҳл ранжи доғии гар истасанг, бордур,
Навоий боғи назми шаккаристонида ул гулқанд, -**
деган тавсиялари шунчаки шоирона бир гап бўлиб туюлар. Аммо ҳар қандай эҳтимол ва тахминдан фориг бир ҳақиқат шуки, Навоий шеърияти - кўнгилини покловчи, кўнгилдан жаҳл ва разаб, қаҳр ва зулм ранжларини дафъ айлашга қодир шеърият. Буни биз қанча яхши билсак, маънавий ҳаётимиздаги ишлар ўшанча тез ўнгланади ва энг қийин жумбоқлар ҳам ўшанча осон ечимини топади.

"ЛАБИНГДИН ХАСТА ЖОНКИМ БҮЛДИ БЕТОБ..."

**Лабингдин хаста жонким бүлди бетоб,
Эмас бетоб, анга эзур шакархоб.**

**Ёшимдин обрёюм борди, билдим
Ки, равнақсиз қилур олтунни сиймоб.**

**Қошинг ҳажрида ҳар наълики кессам,
Келур пайваста, жоно, шакли меҳроб.**

**Қилич боғи белинг құчқон ҳасаддин,
Күзумга аждаредур шакли қуллоб.**

**Күзум оллидадур лаълинг хаёли,
Эмас кирпикларим остида хуноб.**

**Фироқ илги фифон жон риштасидин,
Чиқарур, тордин андоққи мизроб.**

**Фалак бошингға қоплаб ит терисин,
Сен ани жаҳлдин деб кишу санжоб.**

**Ажаб йўқ, одамилиғни унутсанг,
Ўзунгни буйла ит чармида асроб.**

**Навоий, ранж кўрма, оғзин истаб
Ким, ул бир жавҳаредур - асрү ноёб.**

Алишер Навоий девонларида маъно ва образли ифодалари осон тушуниладиган ғазаллар ҳам кўп. Бундай шеърларни шарҳлашта унча эҳтиёж йўқ, албатта. Айттайлик, "Лабингдан хаста жонким бүлди бетоб, Эмас бетоб, анга эзур шакархоб", деган фикрда мураккаблик сезилмайди. Бу ўринда шоир татбиқ этган бадиий санъ-

атни қайд қилиб ўтиш мумкин. Биринчи сатрда "хаста жон" нинг бетоблиги лабдан деб белгиланган. Иккинчи сатрда шу мантиқ инкор этилади. Ва бетоблик аслида шакархоблик, яъни ширин уйқу дея ўзгартирилади. Бу фикрий қайтиш санъатининг номи ружуъ дейилган.

**Ёшимдин обрўюм борди, билдим
Ки, равнақсиз қилур олтунни сиймоб.**

Бундаги илк сатр алоҳида олингандা, уни "Ёшлигимдан обрўдан айрилдим, билдим", мазмунида ҳам англаса бўлади. Лекин асл муддао "Йиглашимдан обрўсизландим" дир. Кейинги қатордаги гап тамсилий моҳиятта эга. Тамсил - мисол келтириш. Шоир симобнинг олtingа салбий таъсир ўтказишини шунчаки эслатмайди. Бу орқали аҳволи руҳи-ясининг нега шундайлигини асослайди.

**Қилич боғи белинг қучқон ҳасаддин,
Кўзумга аждаредур шакли қуллоб.**

Қилич боғи белни қучганлиги рост. Лекин буни ҳасадга тақаш ишончсиз. У, эҳтимолки, раشكнинг лофиидир. Балки шунинг учун оддий боғлагич ва қилич ошиқ назарида қўрқинчли аждарга айланади. Навбатдаги байт "Фироқ илги" деган истиоравий ибора билан бошланади. Нохун танбур торларидан қандоқ оҳант чиқарса, "Фироқ илги" ҳам жон ипларидан ўша усуlda фигонлар чиқаради:

**Фироқ илги фигон жон риштасидин,
Чиқарур, тордин андоқки мизроб.**

Мазкур ғазалнинг яна уч байти бор. Аммо шу уч байтдан иккитасининг маъносини тугал билмоқ учун бошқа ёзувчининг асаридан ўрин олган бир ривоятни эслатмоқ зарурдир.

Чингиз Айтматовнинг "Асрга татигулик кун" романни чиқ-қандан сўнг манқурт деган сўз тез-тез такрорланадиган бўлиб қолди. Манқуртлик - қуллик. Аммо қўрқинчли қуллик. Манқуртлик тарихи романда бундай нақл қилинган: Ривоятта кўра қадим замонларда жунгжанглар деб аталган босқинчилар ўтган экан. Жунгжанглар туркий халқлар-

нинг ҳам ерларини босиб олишибди. Жунгжанглар асир олинган жангчини ё қул қилиб ўзга ўлкаларга сотиб юбо-ришар ёки уларга нисбатан беҳад оғир жазо чоралари қўллар эканлар. Бу жазо бошга териқалпоқ тортиш бўлиб, бунга одатда асосан ёш кишилар маҳкум қилинар экан. Қоида бўйича маҳбусларнинг соchlари аввал тақир қирилар, сўнг янги сўйилган туянинг бўйин териси бошларига қалпоқча шаклида қопланар, бу азобга гирифтор қул ё ўлиб кетар ёки бир умрга хотирасидан ажралиб, ҳеч нимани эслай олмайдиган манқуртта айланаркан. Ўзининг кимлиги, авлод-аждоди, болалиги, одамлигини буткул ёдан чиқарган манқурт фақат хўжайнита бош эгишу, унинг буйруқларини бажаришдан нарига ўта олмаскан. Унинг қорни тўйса - бас. У хурсанд. Унинг бошини хўжайн силаса - кифоя. У хотиржам. "Қулдор учун энг даҳшатли нарса - қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик рухи яширинган. Ёлғиз манқурт бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт". Шунинг учун манқуртга энг оғир ва ҳақоратли ишларни бажартиравериш мумкин. У тошириқ кутиб яшайди. Ҳукм этилса, бўлди: манқурт жаллодликка ҳам тайёр. Унинг ваҳшийлиги чексизчегарасиз. Чингиз Айтматов Найман онанинг манқурт ўли томонидан қандай ўлдирилганлигини батафсил тасвиirlаб берганки, бунда манқуртликнинг моҳияти бутун даҳшати билан очилгандир. Инсоннинг инсонлигини бошқарадиган асосий қудрат Хотира бўлса-ю, шундан уни жудо этишса? Қандай бедодлик? Хуллас, манқурт воқеаси юракни ларзага солади. Ва беихтиёр кетма-кет саволлар түғилади. Шу саволлардан бири мана бундай: "Чиндан ҳам тарихда одамларни хотирасизлантириш ҳодисаси бўлганми? Бўлган бўлса қайси давларда?" Бу саволга аниқ жавоб қайтариш қийин, албатта. Лекин ўтмишда шундай ёвузликлар амалга оширилганлиги ростга ўхшайди. Акс ҳолда Алишер Навоий мана бундай деб ёзмаган бўлурди:

**Фалак бошингға қоплаб ит терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу санжоб.**

**Ажаб йўқ, одамилигни унутсанг,
Ўзунгни бўйла ит чармида асроб.**

Бу сатрларда шоир Чингиз Айтматов ифодалаган ўша машъум ҳақиқат - манқуртлик моҳияти тўғрисида сўзланган. Навоий манқурт сўзини ишлатмаган. Бироқ хотира-сиз махлуқнинг кимлигини унга гўё тушунтирган. Навоий тасвиридаги манқуртнинг бошига "ит териси" қопланган. Аммо у жоҳиллиги туфайли уни бошқа жонзотлар, яъни сув ҳайвонлари қундуз ва санжоб териси деб фаҳмлаётир. Унинг одамлигини эсдан чиқаришга ажабланмаслик керак. "Ит чармида"ги манқурт ёвузлигида хотиржам, энди бемалол яшайверади. У ҳар қандай эзгуликка тиш санчади. Чингиз Айтматовнинг "Манқурт худди ит каби фақат эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ", деган фикрлари Навоий айтган манқуртта ҳам тўла мос келади. Навоийда босқинчи ўрнида фалак қилмиши сўзланган. Аслида ғаддор фалак барча ёмонлик ва ёмонларнинг дояси. У одамни одамийликни унтишга мажбур қиласди. У инсонни жаҳл отига миндириб, қўлига ғазаб ва қаҳр "қиличи"ни тутқазади... Навоий ғазал матлаъини ошиқона фикр билан бошлиган. Оғир таассуротлар уйғотувчи юқоридаги сатрлардан сўнгти мақтаъда шоир яна ишқий гапга диққатни тортади:

**Навоий, ранж кўрма, оғизин истаб
Ким, ул бир жавҳаредур - асру ноёб.**

Ғазалдаги "лаб", "қош", "бел", "оғиз" кабилар тасаввифий маънолар тасвири учун ҳам татбиқ этиладиган тимсоллардир. "Лаб" - илоҳий сўз мазмунини англатса, "қош" - қусурлар туфайли ошиқнинг маънавий-руҳий пасайиш, сустлашиш ҳолатини акс эттиради. "Бел" эса сайри сулук асосида ошиқ ва маъшуқ орасидаги муносабатларга ишоратдир. Илоҳий сўздан инсон ҳеч қачон "шакархоб" ҳолига тушмаслиги инобатта олинса, "лаб"да сирли бир ҳақиқат яширинмаганлигига ишонч ҳосил қилиш

мумкин. Шунга яқин фикрни "қош" ва "бел" тимсоллари хусусида айтса хато бўлмас. Аммо охирги байтдаги "огиз"да илоҳий бир талаб бор. Чунки бу образ бир маънода "ҳақнинг каломи" деган қарашни ифодалаган. Чунончи, шоир илоҳий ишоратлар ва Ҳақ, каломини энг ноёб "жавҳар" ҳисоблайдики, унга эришмоқ йўлидаги ранжни ҳам қувонч ўрнида қабул этади. Лекин бизнингча, ғазалдаги энг муҳим ва ибратли нуқта манқуртлик моҳиятининг ёритилишидир.

"ТОПМАДИМ АҲЛИ ЗАМОН ИЧРА..."

Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме
Ким, замон осибидин бир-бирга айтишсоқ ғаме.

Кимки даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Ғам йўқ ар ҳар дам ғамин айтурга тоңса ҳамдаме.

Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга,
Қатл учун остида қилғон заҳр пинҳон хотаме.

Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашқин, тутар ҳолингга ҳар тун мотаме.

Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштни ёротқой оламе.

Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмиdkim,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.

Нукта нозук бўлди асру, бўлғай эрди кошки,
Шаммае бу рамздин зоҳир қилурга маҳраме.

Дарди захм ўлмиш ичу тошим, қадаҳ қуй оғзима,
Соқиё, кўксума лойидин доғи ёқ марҳаме.

Давр аро сұҳбат бу янглиғур, Навоий, тоңг эмас,
Нолаю фарёди бирла гар тузар зеру баме.

Мир Алишер Навоийнинг девонларида шундай ғазаллар борки, ғоя ёки фикр миқёси ва салмоғи жиҳатидан улар ҳатто бутун бошли достонни эслатади. Баъзан узун бир маснавий ёхуд достонга сиғдириш қийин бўлган ҳақиқатни Навоий ғазалда шундай санъаткорлик билан ифодалайдики, бундай ғазални неча қайта ўқиманг, маъно-моҳия-

тини барибир тўла-тўкис англаб, мушоҳада этиб билмай-сиз. Навоийнинг "Наводир уш-шабоб" девонидаги ушбу тўқиз байтли ғазални ўқиган сезгир шеърхон бу масала-да ҳеч пайт саёзликка ён бермаслик зарурлигини бир қадар яхши фаҳмлади.

Фазалнинг илк байтини ўқиймиз:

**Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме
Ким, замон осибидин бир-бирга айтишсоқ ғаме.**

Шарқда бирор-бир улуғ шоир бўлмаганки, ёр, дўст, меҳр, вафо, садоқат ҳақида гап борганда "Топмадим", деган бўлса. Деярли барчаси дарду алам ила "Топмадим", деган. Ҳақиқатда ҳам кўнгилга маҳрам бир ёр, таъбига мувофиқ, бир мусоҳиб топиш шунчалик қийин кечганми? Осон кечганида, албатта, Навоий "Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим", деб ёзмаган бўлурди. Ёки Муҳаммад Фузулий "Йўқ даҳрда бир мувофиқи таъби зариф", деб бошланадиган рубоийсида, нокас, паст, номард сұхбатдошлар билан шарафли вақтларимни бефойда ўтказдим, дея фарёд чекмасди:

**Фарёдки ножинс мусоҳиблар ила
Бефойда ўтди авқоти шариф.**

Навоий қитъаларидан бирида "аҳли маъни" эшигида гадолик қилишни "аҳли сурат"га подшоҳ бўлишдан баланд қўяди. Булар шоирона сўзлар эмас, балки "аҳли маъни", "аҳли дил", "аҳли сафо", "аҳли завқ", "аҳли ишқ", "аҳли вахдат" деб аталмиш зотларнинг ҳаётда сафи кенг бўлсин, деган бир орзунинг ифодасидир.

Хўш, Навоий назарда туттан ҳамдам ким? Фазал қаҳрамони замон озори ва ранжлари тўғрисида қандай киши билан ҳасратлашмоқчи?

**Кимки даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Фам йўқ ар ҳар дам ғамин айтурға топса ҳамдаме.**

Демак, даврон қадаҳидан "дам-бадам хуноб" ичган кишига ҳамдам бўлгувчи ҳам ғамкаш, ҳам басирати очик, ҳам дунёни танигувчи кишиидир.

Замон инсон бошига ранж, озор, дард ёғдиради. Даврон ўз қадаҳидан дам-бадам хуноб ичиради. Чархи даввор нима қиласи? У қаттоллик ила машғулдир. Чунки у узукнинг халқасига ўхшайди. Ундаги ҳар бир юлдуз ва сайёра эса, қатл учун заҳар яширинган узукнинг айни ўзиdir:

Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга,

Қатл учун остида қилғон заҳр пинҳон хотаме.

Бас, шундоқ бўлгач, шўрлик инсон бу даҳри дунёда фароғат топиб, осуда кун кечириши мумкинми? Эҳтимолки, у ўз қисмати ва аҳволининг сирларини тўғри идрок этолмас. Бу ёруғ дунёга нимага келди, нимага эришди, баҳти нима, баҳтсизлиги нима? Балки, бундай саволларни у хаёлга ҳам келтирмас. Бироқ, унинг бошига тушган савдо ва қийинчиликлар даҳрни тебратадиган даражададир:

Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,

Ёғдуруб ашқин, тутар ҳолингта ҳар тун мотаме.

Оlamning умумий манзараси ана шу. Одамнинг толеи ҳам шунга мувофиқ. У елади, югуради. Гоҳ, шод, гоҳ, ғамга чўмиб яшайди. Топгани йўқоттанига, елиб-юргани қўпинча лаҳзалик осудалигига арзимайди. уни ҳеч ким алдамаганда ҳам ўзини-ўзи алдайди. Бўлмаса умр "юк"и жуда оғирлашади.

Ҳазрати Пайғамбаримиз бир ҳадисларида "Мўминнинг фаросатидан қўрқингиз, чунки у ҳамма нарсани Ҳақ нури ила кўради", деган эканлар. Olamga Ҳақ нури ила боққан шоирнинг нигоҳи янада ўткир ва қамровлидир. Буюк шоир дунёнинг асл моҳияти ва қиёфасини билишда алданмайди. Бироқ ҳамма шоир учун ҳам алданмаслик алданмасликнинг гарови бўла олмайди, албатта. Шеъриятнинг ҳамма вақт ҳам шеърхонга дунё тўғрисида тўғри тасаввур бера билмаслигининг бир сабаби ана шу. Шунинг учун айрим шоирларнинг дунёсеварлиги дунёни бутун мураккаблиги ва зиддиятлари ила таниш ёки идрок айлашда ўқувчига ҳеч қанақа фойда етказмайди. Навоийда эса аҳвол бутунлай бошқача. Ҳар бир нарса ва ҳодисага ин-

сон манфаати ва қисматини күзлаб баҳо берган мутафак-
кир шоир одамни ўкситиб, мурод-мақсадга етишга им-
кон бермайдиган олам ҳақида мана нима дейди:

**Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Хақ магарким ком учун боштин ёртқой оламе.**

Дейликки, Ҳақ бошдан бошлаб янги бир олам яратди. Одам-
сиз олам руҳсиз вужуддай бир гап. Лекин инсон ўзгармас ва
янгиланмас экан ҳамма кулфат, ҳамма мусибат бошқадан оёққа
қалқипши муқаррардир. Чунки фожеанинг илдизи одамда:

**Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлгуси йўқ одаме.**

Бу мисралардаги фикр ва ҳукм олдинги байтдагига нис-
батан ҳам кескин, ҳаттоқи қалтисдир. Тўғри, Навоий жаҳон
аҳлидан вафо кутмаслик кераклиги ҳақида шеърларида
қайта-қайта гапиради. Бунинг туб сабабларини изоҳлайди.
Ўзига хос кўрсатмалар беради. У бир қитъасида демиши:

**Агар оқил эсанг, узгил жаҳон аҳлидин улфатким,
Алардин жуз жафо келмас, агар юз йил вафо қиласанг...**

Жаҳон аҳлидан алоқани узиш фирор туйғусига эга ва
тарқ мақомига кўтарилган киши учун ҳеч қийин эмас. Аммо
вафо бадарға қилинганлиги туфайли бани одамни айблаш
ва "халқ" дейишга, халқ бўлишга арзигулик бирор одам
ҳам топилмайди, дейиш сўфийларнинг сакр ҳолидаги шат-
хиётларини эслатади. Навоий буни гўё пайқаб, ҳар турли
инкор ва эътирозларни инобатта олганлиги учун навбат-
даги байтни "нукта нозук бўлди асру" деган "изоҳ" билан
бошлайди. Нукта - нозик сўз, таъсирахаш маъни, латиф
фикр дегани. Навоий эса "нукта"нинг асру нозиклашуви-
ни рамзга боғлади. Ва кошки эди озгина бўлса ҳам шу
рамздан сўз очадиган маҳрам топсам, дейди:

**Нукта нозук бўлди асру бўлғай эрди кошки,
Шаммае бу рамздин зоҳир қилурға маҳраме.**

Шуни ҳам эътиборда тутиш керакки, Навоий "Сен вафо
кўрмак учун халқ ўлгуси йўқ одаме", деганда халқ сўзини
биз бугун англайдиган маънода эмас, одамлар тўдаси, жа-

моат, кўпчилик киши мазмунидаги ишлатган. Бафо сўзининг луғавий маъноси яхши маълум бўлса-да, истилоҳий мазмунидан кўпчилик хабардор бўлмаслиги мумкин. Бу сўз тасаввуф луғатларида, "Кулнинг зиммасига олган омонат ҳукмини ботин ва зоҳирда адо этиши. Кенглиқда ва торлиқда ҳам Ҳаққа самимият или садоқат кўрсатиш. Ишқни муҳофаза айлаш, аҳдни бузмаслик. Бошқаларнинг камчиликларидан кўз юмиб, хатоларини кечириш", - деб изоҳланган. Бизнингча, Навоий рамз тилини англайдиган маҳрамдан сўзлагандаги ишқ ва сир аҳдини тасаввур эттан. Шу тоифанинг вафо маслагига таянган. Кейинги байтдаги маъно буни тўла тасдиқлайди:

**Дарди захм ўлмиш ичу тошим, қадаҳ қуй оғзима,
Соқиё, кўксума лойидин дори ёқ марҳаме.**

Тасаввуфда "шароб" - муҳаббат, ишқнинг ибтидоиси мазмунига эга. "Жом" ёки "қадаҳ" - Ҳақ ошигининг қалби. "Соқий" - пири комил, шайх. Байтдаги ботиний мазмун шундай: Муҳаббат азоби "ичу тошим"ни аброр айлади. Эй пири комил, файзингни дариг тутма, ишқ йўлига йўллагил мени. Бағримдаги захмларнинг табиби ҳам фақат сезнинг ўзинг ва сўзингдир.

Навоий газал сўнгидаги "Давр аро суҳбат", деган жумлани ишлатади. Бизнингча, ушбу газал давр ва даврон, олам ва замон, одам ва маънавий-руҳий бухрондан баҳс этувчи теран бир фалсафий суҳбатдир. Навоий бошқа бир ўринда "Насли одам бўлмади ҳаргиз муҳаббат мазҳари", дейди. Мана шу нарса ўқувчини оғир туйғулар гирдобига тортгувчи фикрларнинг туғилишига асос бўлган:

**Давр аро суҳбат бу янглиғдур, Навоий, тонг эмас,
Нолаю фарёди бирла гар тузар зеру баме.**

"МЕНИ МЕН ИСТАГАН ЎЗ СУҲБАТИФА..."

**Мени мен истаган ўз сұхбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг сұхбатин күнглум писанд этмас.**

**Не баҳра топқамен андинки, мейдин истагай баҳра,
Чу улким, баҳраи андин тилармен, баҳраманд этмас.**

**Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимға,
Аёи ул заҳр чашм айлаб ниҳон, бу иўшханд этмас.**

**Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,
Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.**

**Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким,
Бузуғ күнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.**

**Кўнгул уз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйнунға каманд этмас.**

**Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.**

Алишер Навоийнинг "Бадоеъ ул-васат" девонига кири-тилган етти байтли бу ғазал бирмас, икки "Мен" ("Мени мен истаган") билан бошланади. Шарқда, айниқса, тасаввуф таълимотида "Мен"га диққатни тортиш ёки ургу бериш унча мақбул кўрилмаган. Чунки Қуръони Каримга кўра, шайтон "Мен Одамдан яхшироқман", Фиръавн эса ўз қавмига "Мен сизларнинг энг устун парвардигорингиз-дирман", - деганида айнан "Мен"лик даъвосига берилган. Мансур Ҳалложнинг ҳам "Анал-Ҳақ" ида "Мен" биринчи ўринда туради ва бу унинг қатлига сабаб бўлганлиги маълум. Гап шундаки, Фиръавннинг "Мен"и билан ошиқ му-

тасаввиғнинг "Мен"и бир-биридан бутунлай фарқ қила-ди. Бу фарқ тадқиқотчилар томонидан шундай шарҳланган: "Фиръавн фақат ўзини кўриб Менини йитирмиш, Мансур ёлғиз Менни кўриб ўзини унугмиш, яъни Миср хоқонининг "Мен"и коғирликнинг, Ҳалложники Оллоҳ раҳматининг ифодаси бўлмиш". Шу маънода инсон "Мен" дейишга тўла ҳақлидир.

Фақат бугина эмас, албатта. Оламнинг асл моҳияти ва асоси инсондир. Зеро, инсон Тангри мазҳарларининг энг устуни эрур. Борлиқларнинг ҳар бири Оллоҳнинг бир оти ёки сифатининг мазҳари бўлса, барча борлиқларнинг ниҳояси инсондир. Шунинг учун у Оллоҳ сифатларининг жамики тажаллийсига мазҳар. Коинот бир жасад бўлса, одам унинг руҳи. Лекин ҳамма инсон ҳам бу ҳақиқатни тўлиқ англаш ва ўзининг илоҳий моҳиятини идрок этишга қодир эмас. Тасаввуфдан баҳс этилган бир "Суҳбатнома"да (Навоий ҳам "аҳли маъни" вакили, яъни ориф ёки пири комил суҳбатига етишиш орзусини ифодалаган) дейилмиш:

**Мо Худойи олам одам ёфтем,
Инчунин одам vale кам ёфтем.**

Мазмуни: Биз Оламнинг Тангрисини одам ўлароқ топдик. Аммо бу хил одамни жуда кам топдик.

Оллоҳнинг барча сифатларини ўзида акс эттириб - ўзининг изофий борлиғидан кечиб Тангри борлиғи илия яшаш учун фавқулодда қобилият ва салоҳият соҳиби бўлиш керак. Шарқда бундай зотларни комил инсонлар дейишган. Валийлар, орифлар, чин маънодаги факир, дарвеш ва ошиқлар ана шундай кишилар бўлишган.

Сулаймон Боқирғонийнинг:

Суҳбатлиғ орифларга жоним бериб,

Суҳбатсиз нодонлардан қочим келур,

деган сўзлари ушбу тоифага мансуб зотлар ҳақидадир. Бундек қаралганда, Навоий ҳам суҳбат ва "суҳбатсиз"лик, интилиш ва қочиш (ёки рад айлаш)дан баҳс юриттан:

**Мени мен истаган ўз сұхбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг сұхбатин күнглум писанд этмас.**

Нечун бундай? Шеър қаҳрамонини сұхбатида эъзозга лойиқ, күрмаган киму, унинг күнглига йўл топишга номуносиб кимса ким?

Бу саволларга ҳар ким ҳар хил жавоб топиши мумкин. Албатта, доно нодон сұхбатидан қочганидек, жоҳилнинг гап-сўзларини оқил назарга илмайди. Ва бу табиий ҳол. Шу маънода Навоий:

Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,

Чу улким, баҳрай андин тилярмен, баҳраманд этмас,-
деганда тўла ҳақдир.

Халқимизда "Бўйимдек бўй топдим, кўнглимдек кўнгил топмадим", деган бир гап бор. Дарҳақиқат, тил ошнолиги осон, дил ошнолиги қийин. Моддий дунё талаб ва манфатлари атрофида одамлар тез бирлашишади. Руҳоният, Маънавият, Маърифат ва Маслак "майдон"ларида? Шарқ мутафаккирлари аҳли дил - маъно эрларининг ҳаётта қараши, дунёни идрок этиш тарзи аҳли сувратта нисбатан буткул ўзгача ва оғирроқ кечишини кенг изоҳлаб беришган. Айрим улуғ алломалар бу масалага шу қадар теран назар ташлашганки, гоҳо фикр ва ҳукмларида кескинлик зоҳир бўлишидан ҳам чўчишмаган. Масалан, комил инсон табиати ва ҳақиқатларини бениҳоя чуқур тадқиқ қилган Азизиддин Насафий бир ўринда ёзади: "Қатъий ўлароқ шуни билгилки, инсонларнинг кўпчилигида инсонлик қиёфаси бўлган билан инсонийлик маъноси йўқдир... Бунга мутлақо ажабланма. Ҳар бир шаҳарда ҳам жисман, ҳам маънан инсонлик шарафига лойиқ саноқли кишилар бордир. Қолганларида суврат бўлган билан улар маънидан маҳрумдирлар". Авомлик тўлқини донолик ҳаракатига қараганда қамрови кенг ва "юпатувчи"дир. Акс ҳолда султонул орифин дея тан олинган Аҳмад Яссавий бобомиз:

Нодонлардан қочиб ер остига кирдим мано,-
демасдилар. Бундай зиддият жуда узоқ тарихга эга ва ҳеч

қачон барҳам топмайдиган бир ҳодиса. Шу боис ўзини танишига астойдил киришган, ўзининг нуқсон ва камчиликларини рўйи рост кўришга қодир ҳар бир миллат тараққиёт учун доимий равишда тўсиқ бўладиган ушбу ҳодисага юзаки муносабатда бўла олмайди. Чунки бу бевосита миллатнинг сифати ва сифат юксалишларига дахлдорки, бунда хусусан илм ва ижод аҳлиниңги нигоҳи ва овози алоҳида аҳамият касб этади.

Яна ғазалга қайтсак:

Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимға,

Аён ул заҳр чашм айлаб ниҳон, бу нўшханд этмас.

Бу сўзларни ўқиган шеърхон "сүҳбат" билан "базм" ўртасида бир яқинлик топади. Ва ўз-ўзидан, "Олдинги байтлардаги фикр ҳам ошиқ ва маъшуқа муносабатларига тегишилди", деган хуносага келади. Умуман олганда, бу хуносага эътиroz билдиrmаслик керак. Чунки севганин севмаслик, севмаганга содиқ қолишга уриниш мұхаббат дунёсидаги ғаройиб ҳодисалардандир. Қолаверса, ошиқнинг "ҳуру пари базми"дан ўз маъшуқасининг сүҳбат мажлисини устун қўяёттанилиги шундоқ сезилиб турибди. Лекин ғазалнинг дастлабки байтлари ошиқдан кўра ориф ва маломатмашраб кишиларни ортиқроқ завқлантиради.

Навоий ғазалида ёр севгиси комил инсон ишқи билан уйрунлиқда талқин этилган бўлиб, қуйидаги инкор сўзлари ҳам шу мақсадга хизмат қиласди:

Керакмас ой или кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,

Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.

Кейинги байт маъшуқа васфига бағишлиланган: у "чобуки қотилваш"тина эмас, "мажнуншиор" ҳамдир. Унга содиқ ошиқ бўлиш учун жунун йўлини танлаш ва жунун майдан маст бўлмоқ лозим. Зоро, у "бузург кўнггул"дан ўзга ҳеч жойда жамол кўрсатмаганидек, "жавлони саманд" ҳам этмайди:

Керак ўз чобуки қотилвashi мажнуншиоримким,

Бузург кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.

"Бузуғ кўнгул"га ҳокими мутлақ маъшуқа бўлгач, бошқа ҳеч нарса ундан ўрин топмайди. Ва у маккор даҳр - "Чархи зол"нинг фириб ва найрангларига алданмайдиган даражада комиллашади. "Чархи зол"нинг эса охироқибатда инсонни ўлим тузогига илинтиришдан ортиқ мақсади йўқдир:

**Кўнгул уз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйнунгға каманд этмас.**

Бу ҳукм - кўнгул ҳукми. Муҳаббат куч-қувватига суюнган кўнгул ҳикмати эрур. Сўнгти байтда бу ҳақиқатнинг гёё исботи талқин этилган.

Халқимизда "кўз тегмасин" дея ёки "кўз тегиши"нинг олдини олиш учун исириқ тутатиш удуми бор. Шу удумга асосланиб шоир ёзади:

**Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.**

Тасаввур этингки, моҳчехра малак ошиққа юзини кўрсатди. Ёр гўзаллиги ошиқни шу даражада ҳайратта солганки, унинг хаёлига келган биринчи иш исириқ тутатиш бўлган. Чунки, маъшуқага кўз тегмаслиги керак. Бунда ўт ёқишига ҳам ҳожат йўқ: ёрнинг юзида олов порлайди. Фақат "ул ўт узра" ташланадиган нарса сипанд эмас, муҳаббат тухмидир. Хўш, нима у муҳаббат тухми? Ҳужвирийнинг шарҳлашиба, муҳаббат "ҳибба" сўзидан олинган бўлиб, луғавий маъноси устига тупроқ тортилган уруғ демакдир. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғда яширганидек, инсоннинг диний, маънавий, руҳий, ахлоқий ҳаётининг илдизи ва туб моҳияти ҳам муҳаббатдадир. Худди шу сабабдан ҳазрат Навоий "Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас" деганлар.

«СИР»НИНГ БОТИН СИРЛАРИ

Дўстлар, маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз,
Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.

Фош қилмангиз роз, чунким асрай олмай қилдингиз
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.

Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўигулдин тилга они ошкоро қилмангиз.

Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз, махфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз.

Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, ҳожат эмас
Айтмоқким, элга они нукта имло қилмангиз.

Саҳв этиб, чун роз дуррин сочтингиз, нозим бўлуб,
Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз.

Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга аларнинг ёди қатъо қилмангиз.

Менда ҳижрон дардию йўқ сабр, бори дўстлар,
Чорае гар қилсангиз, жуз жоми саҳбо қилмангиз.

Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қилди фош,
Отини роз аҳли тумморинда ишшо қилмангиз.

Алишер Навоийнинг тўққиз байтдан таркиб топган ушбу разали улуғ шоирнинг кексалик чоғларида яратилган ва "Бадоеъ ул-васат" девонига киритилган. Эҳтимол шунинг учун ҳам разалнинг илк мисраларини ўқишиданоқ, шеърхон катта ҳаёт тажрибасига эга донишманд ўтиларини тинглаёттандай бўлади. Ва, беихтиёр, ҳар кимга ишониб, ҳар кимни дил-

га яқин олиб сирдош бўлмаслик ҳақида ўйлай бошлайди. Хусусан, матлаъдаги "Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз", деган огоҳлантирувчи гап "маҳрам деб элга роз ифшо" айлашнинг оқибати хусусида жиддий ўйлашга ундейди.

Бошланган фикр, албатта, давом топиши керак. Шоир уни мантиқан чуқурлаштириб дейди:

**Фош қилмангиз роз, чунким асрай олмай қилдингиз
Ўзгалардин асрамоқ боре таманио қилмангиз.**

Бу маъно бевосита тил одоби билан ҳам боғлиқ. Яъни байтда тилни асраган сирни ҳам асрай олур, деган мазмун аксини топган. Зеро, тилни тийиш талабарини билмаган киши ҳеч қачон сир сақлаш лаёқатига соҳиб бўла олмайди. Байтдаги таъкид ҳам жуда тўғри: ахир, ўзи асрай олмаган нарсани асрамоқни бошқа бирорлардан талаб қилиш ақлдан эмас.

Бу олам ўзига хос улкан бир сирхона. Каттадир, кичикдир, жонлидир, жонсиздир, ҳар бир нарсанинг бу оламда ўз сир-асори бор. Лекин барча сирлар орасида ишқ, асрори мустасно мавқега эга. Ишқ сирлари қанчалик гўзал ва жозибали бўлса, шунчалик ниҳоясиздир. Ишқнинг ибтидоси ҳам сир, интиҳоси ҳам сир, унинг илоҳий моҳиятида сирлар яширин. Бунда сирни тўла-тўқис ошкор этиб бўлмайди. Балки сирни сирга улаб, қалбан сирдан сирга кўчиб яшалади. Ана шунда бирин-кетин ҳақиқат ва маърифат қулфлари очилади. Ана шунда инсон кўнглида том маънодаги маънавий янгиланиш ҳосил бўлади.

Бундоқ қаралганда, сир сўзининг луғавий маъноси оддий: ўзгалардан яширин тутилган бирор иш, бекитилган нарса, ёки пинҳон сақланган гапга сир дейилади. Аммо бу сирнинг биз тушунган, биз шарҳлаган мазмуни. Тасаввуф таълимоти ва адабиётидан яхши хабардор аждодларимиз сир калимасининг луғавий маъноси билан бир қаторда, эҳтиёж юзасидан истилоҳий мазмунлари хусусида ҳам мушоҳада юритишган. Навоий ғазалининг навбатдаги байти сирнинг энди истилоҳий моҳиятини ҳисобга олишни шарт қилиб қўяди:

Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор Ким, кўнгулдин тилга они ошқоро қилмангиз.

Аслида "ишқ асрорига тил маҳрам" бўла олади. Маҳрам бўла олганлиги сабабли ошиқ аҳли дарди ва ошиқона орзуистакларини тили билан изҳор қилиб келишган. Ишқ сирлари кўнгилдан тилга кўчтанилиги туфайли қанчадан-қанча гўзал байтуғазаллар яралган. Қанчадан-қанча достон ва манзумалар битилган. Шунинг учун "Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор" деган ҳукмни оддий ўқувчи тўлиқ қабул эта олмайди. Қабул қилганда ҳам юзаки, яъни ҳақиқатни чуқур англамасдан хуроса чиқаради. Демак, шеърий матн талабини англаб сир тушунчасини кентроқ қараш лозим бўлади. Чунки сир тасаввуф адабиётидаги асосий истилоҳлардан бири бўлиб, унинг таркибига янги маъно киритилган. Албатта, тасаввуфий бир маънони Навоий ғазалида ахтариб топиш учун эмас, ғазалдаги бош тояни хатосиз белгилаш, таҳдил ва талқинда саёзлик ва ўзбошимчаликка эрк бермаслик учун ҳам ўша истилоҳий мазмун ёки унга тегишли маълумотлардан хабардор бўлмоқ лозим. Акс ҳолда bemalol ёлғон тўқиши, баъоят жўн қарашларга асосланиб "илмий" шарҳлар битиш жуда осонлашади.

Тасаввуф истилоҳида сир ҳам руҳга ўхшаб вужуд бағридаги бир латифлиқдир ва у мушоҳада жойи ҳисобланади. Абулқарим Кушайрийнинг ёзишича, аҳли тасаввуф "сирнинг руҳдан жуда латиф, руҳнинг эса қалдан жуда шарафли эканлигига" ишонч билдиришган.

Уларнинг нуқтаи назарида, ҳур, покиза, тўғри кишиларнинг қалблари сирларнинг мазҳаридир. Чунки ҳур шахснинг қалбида туғилган сир ҳеч пайт ташқарига чиқмас. Мана шунинг учун Навоий ишқ сиррига тил маҳрам бўлолмаслиги ҳақида гапирган. Тил маҳрам бўла олмагач, табиийки, ишқ асрорини ошкор этишга сўзнинг ҳам куч ва имконияти етишмайди. Навоий бу тўғрида "Бадоеъ ул-бидоя" девонидаги ғазалларидан бирида мана нима дейди:

**Сирри ишқимни тилармен шарҳ қилмай аягласанг
Ким, эмас ишқ оятига маҳрами асрор лафз.**

Шу ўринда савол туғилиши мумкин: хўш, на тил, на сўз билан шарҳлаб бўлмайдиган ўша сир қандай пайдо бўлади? Уни қандай тасаввур айлаш лозим? Тасаввуфга бағишиланган қадимий манбаларда бундай саволларга жавоблар мавжуд. Масалан, Шаҳобиддин Умар Суҳравардий "Авориф ул-маориф" асарида шундай дейди: "Нафс тасфия ва тазкия этилгач, рух нафснинг қоронгулик ва ёмонликка йўналтирувчи таъсиридан халос бўлади. Натижада Ҳаққа қараб қурбият мақомларига юксала бошлайди. Шунда қалб ҳам муқимлашгувчи ҳолатидан ажралиб руҳга томон йўналар, ундан келадиган амр ва ишоратларни қабул айлашга бошлар. Ўзининг сифатларига қўшимча ўлароқ бошқа олий сифатта етишар. Қалбдан ҳам мусаффо ва шарафли уцбу сифатни англаш қийин бўлганлиги учун унга сир номи берилмишдир". Ҳазрат Навоийнинг:

**Чун кўнгулдур қалбу тил ўаммоз, маҳфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз,-**
дека ҳатто қўнглига ҳам ишончсизлик билдиришларининг туб сабаби мана шунда.

Тасаввуфда сир икки турга ажратилган: Биринчиси - Ҳаққа оид сир. Иккинчиси - ҳалққа оид сир. Ҳаққа оид сир ёлғиз Ҳаққа аён, бошқага мутлақо ошкор қилинмайдиган сир. Ҳалққа оид сир эса Ҳақ билан қул ўртасидаги сир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам зоҳир қилинмаслиги керак. Чунки улар чин ошиқларга, хусусан, валийларга ишониб тоширигтан. Абулкарим Қушайрийнинг эътирофи бўйича, "Олимлар илмни тарқатишга мажбурдирлар, валийлар эса сирларни яширишга. Агар олимлар илмнинг далилларини пинҳон тутадиган бўлсалар, жаҳаннам оташида ёнурлар. Валийлар эса ўзларига тоширилган сирларни ошкор айладиган бўлсалар ўша сирлардан маҳрум этилурлар".

Шундай воқеалар ҳақиқатда бўлган ҳам. Масалан, Ибн Арабийнинг мана бу сўзларини бир далил ўлароқ қабул

қилиш мүмкін: "Хижрий 594 йилда Фес шаҳрида бўлганимда Аллоҳ менга бир сир берди. Мен бу сирни ҳар кимга ошкор эттим. Чунки унинг ўзгаларга айтиб бўлмас сирлардан эканлигини билмасдим. Шу туфайли севгилимдан озор чекдим, яхшигина огоҳлантирилдим..." Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам севгилидан озор чекмаслик, ҳам орифлик маслагига қарши бормаслик учун кўнгил ва тилнинг ожизликларини фош қилиш билан кифояланмасдан, шўрлик кўнгилни чок-чок этиб, тилни эса юз тилим айлаб улардан батамом озод бўлишни кўзлади:

**Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга аларнинг ёди қатъо қилмангиз.**

Шарқ шоирларининг дунё билан муносабатлари кўпинча Кўнгилга тобе бўлганликлари, Кўнгилни Ҳақ тахти деб билганликлари туфайлидир. Бу гап Навоийга ҳам тегишли. Шунинг учун таҳлил этилаётган ғазалдаги кўнгилга доир фикр ва баҳоларни тўғри маънода англамаслик керак. Чунки шоир тил ва кўнгилга "Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз", дея "айб" кўяр экан, зинҳор-базинҳор қаллоб, фирибгар, сотқин каби салбий мазмунларни назарда туттан эмас. Балки руҳга нисбатан ҳам сирнинг латифлиги, мушоҳадага кент имкон очиши ва кўнгилдан ҳам юксак мақомда туришини шоирона ифодаларда таъкидлашни кўзлаган, холос. Сир масаласида маломатийлар сўфий ва мутасавифлардан ҳам илгарила, "Ҳол" Аллоҳ ила қул орасидаги сирдир, уни асло ошкор-айламаслик керак, деб қарор қилишган. Шу боис улар "ҳол"ни юзага чиқарадиган ҳар қандай ҳаракат, жумладан: зикр ва самоъ, важд, ҳаяжонга берилишдан мутглақ тарзда ўзларини тийишган. Навоий маломатийларнинг фикр - қарашиб ва талабларини ҳам мукаммал билган. Шунга қарамасдан, алал-оқибат ўзини ишқ дарди дурларини асрарни уддасидан чиқмаган нозимлардан ҳисоблаб дейди:

**Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қилди фош,
Отини роз аҳли тумморинда иншо қилмангиз.**

Бу дунёда сирнинг тур ва "тармоқ"лари беҳисоб. Бирор билганини сир сақласа, бирор билмаганини сир тутишга уринади. Кимдир ҳақиқатни сир сақласа, кимдир ёлғонни. Кимнингдир кўнглига сир меҳр-муҳаббат урурини сочса, яна кимнингдир бағрида адоват ва ҳасад ўтини ёқади. Сир қай бир зотларни ўзаро яқинлаштириши мумкин. Лекин ишқ сири энг латиф, энг ноҳизик ва энг ҳаётбахш ҳис-туйғуларнинг манбаидир. Ана шунинг учун ҳам шеърхон Навоийнинг "Ишқ розин асрай олмай" ошкор қилишини чин дилдан қувватлайди ва нафс сири, тариқат сири, ҳақиқат сири, тажалиёт сири кабилар хусусида кўпроқ мушоҳада қилишини истайди.

"ТАСАВВУФ РИЗО АҲЛИДИН ЯХШИ АХЛОҚ..."

**Бирорга мусаллам тариқи тасаввуф
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф.**

**Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф.**

**Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат
Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф.**

**Эрур маҳз тақвою лекин риёсиз
Убудият сарфу айни талаттуф.**

**Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳийға андин тасарруф.**

**Ўзин уйла беихтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.**

**Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.**

Мусулмон оламида энг кўп тилга олиниб, энг кўп баҳсу мунозараларга сабаб бўлган ва жуда кўп таърифлар битилган иккита калима бўлса, шунинг биттаси тасаввуф сўздир. Бу калима Шарқ чегарасини кесиб Farbga ҳам ўтган. Ba Farb олимларидан бири аҳли тасаввуфнинг тасаввуфга берган таърифларини бир жойга жамлаб, уларнинг сўфийликка муносабатлари бир-бирига ўхшаш келмаслигини кўриб ҳайрон қолган.

Дарҳақиқат, тасаввуфни англашда маълум бир фарқлар бўлганидек, тасаввуф тажрибасида ҳам баъзи номувофиқликлар бор. Шу боис ҳам айрим шоирлар ўзлари мансуб

ёки хайрихоҳ тариқат талабларига таянган ҳолда тасаввуфга шеърий таърифлар битишган. Алишер Навоййининг "Фавойид ул-кибар" девонидан ўрин олган юқоридағи ғазали ҳам худди шундай шеърлардан бири.

Академик адибимиз Ойбекнинг таъкидлашича, Навоий даврида тасаввуф "юксак аристократия мұжитида ғоят катта эътибор қозонган. У вақтнинг күп акобир ва аъёнлари, шоирлар ўзларини тасаввуфга мансуб деб билгандар". Айниқса, эркин ва мустақил фикр соҳибларини тасаввуф йўли ўзига мафтун этган. Шунга қарамасдан, тасаввуф оммавий бир йўл бўлмасдан, нафсни енгиб, дунёни таниб, маънавий йўлчиликда охирги манзилгача етиб бора оладиган хос ошиқларнинг яшаш тарзи, маърифат ва ҳақиқат майдони эди. Бизнинг назаримизда, Навоий тасаввуф талқинига маҳсус шеър бағишиларкан, масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам эътиборга олган эди. Буни ғазалнинг илк байтиданоқ илғаш мумкин:

**Бирорга мусаллам тариқи тасаввуф
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф.**

Яъни: кимгаки тасаввуф йўли ёки маслаги мусаллам бўлган бўлса, унинг шахсида ва сулук одоби бўйича ҳаратат қилишида ҳеч қандай ихтилоф бўлмаслиги зарур.

Нақл қилинишича, бир зот Ҳазрати Муҳаммад алайҳ-иссалом ёнларига келиб, "Эй Оллоҳнинг расули, "Дин нимадир?" - дея сўраганда, пайғамбар "Дин гўзал ахлоқдир", - деб жавоб қайтарибдилар. Савол берган киши Оллоҳ расулининг ўнг ёнларига ўтиб яна "Эй ҳабиби Оллоҳ, дин недур?" - деб сўрабди. "Дин гўзал ахлоқдур", - деган жавоб такрорланибди. Ҳалиги кимса энди пайғамбарнинг орқаларига ўтиб, "Эй Оллоҳнинг расули. "Дин нимадур?" - деганда, Ҳазрати Муҳаммад Мустафо "Англамасмусен, дин ғазабланмаслиқдур", - деган эканлар. Айни шунга үхшаш қараш, яъни тасаввуфни гўзал ва комил ахлоқ деб билиш тариқат вакиллари ўртасида кенг тарқалган. Шайх Абул Ҳасан Нурий, "тасаввуф - русум ҳам эмас, улум тарзи

ҳам эмас, балки яхши ахлоқдур", - деса, Каттоний "Тасаввуф - бу ахлоқ демак. Ахлоқан ким сендан илгарила-са, тасаввуфда ҳам илгарилаган бўлади", - дейди. Абу Ус-мон ал-Магрибийга кўра эса, "Яхши ахлоқ Оллоҳдан рози бўлмоқдур".

Алишер Навоий:

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,

Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф,-

деганда, юқоридаги каби фикр-қарашларни гўё умумлаштиради ва яхши ахлоқ асосини Оллоҳдан ризолик сифатида белгилайди. Чунки ризо ҳолини яшай олган ва ризо мақомига юксалган киши учун зоҳирий бир даъвонинг ҳеч қанақа қиммати қолмайди.

Навбатдаги байтда янада муҳим фикр илгари сурилган:

Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат

Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф.

Аслини олганда, зуҳд охират йўлчиларининг шарафли мақомларидан ҳисобланади. Абдулло Анзорий тасаввуфга бағишлиланган "Сад майдон" рисоласида зуҳдни учга бўлади: аввал дунёдан, сўнг оммадан, ниҳоят ўздан зуҳд. Унингча, дунёдан зуҳднинг нишонаси - ўлимни хотирдан чиқармаслик, қаноатли бўлиш, дарвешлар сұхбатидин баҳрамандлик.

Ўздан зуҳд эса инсоннинг ўз ичидаги ёвузлик, кучсизлик ва мунофиқликларни аниқ билишидир. Хўш, Навоий "зуҳду тақвою тоат"ни нега тасаввуфдан ажрататоғир? Чунки, тасаввуф учун бош асос ишқ, завқ, илоҳий гўзалликдан туғилган самовий ҳиссиётлардир. Шу боис, ҳақиқий тасаввуф аҳлида зоҳид ва обидлардаги ички турғунлик, маънавий-руҳий ҳаракатсизлик мутлақо кўзга ташланмайди. Улар дунёни доимо ҳаракатда ва янгиланишда идрок этадилар. Энг муҳими, тақвою тоат соҳибларида учрайдиган риё ёки ботиний кибр тасаввуфда илдиз-илдизи билан қурийди:

Эрур маҳз тақвою лекин риёсиз,

Убудият сарфу айни талаттуф.

Маълумки, инсоннинг фикрига зуфум қилиш - унинг онги, маслаги ва қалбига тажовуз қилиш демак. Кишининг феълига озор бериш - унинг қадри, фурури ва фазилатларини менсимаслик билан баробар. Тасаввуф муомала-муносабатда "эл қавлу феълиға" зўру зулм етказишни ҳақ томонидан ман этилган амрларга қарши бориши, яъни гуноҳи азим ҳисоблайди. Бу ҳақиқатларни мутафаккир бо-бомиз қўйидаги шаклда баён этганлар:

**Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳийға андин тасарруф.**

Тасаввуфда тўрт турли хотира хусусида фикр юритилади. Булар: шайтоний, нафсоний, малакий ва раҳмоний хотира. Раҳмоний хотира - инсонни чалғитмайдиган, устувор ва безавол хотира. Қалб барча хавотир ва ўткинчи орзу-ю ташвишлардан фориғ бўлгач, раҳмоний хотира инсон хотиржамлигининг бир манбаига айланади. Кераксиз тараддувлар барҳам топиб, афсусларга жой қолмайди. Бу эса соликнинг камолот босқичларидан юқори кўтарилиб, ишқ манзилига яқинлашганидан нишонадир. Фазал охирида тасаввухнинг туб моҳияти ва асосий шарти ҳақида бундай дейилган:

**Килиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввух.**

Бу фикр - ваҳдати вужудга эришилажак мақомга берилган ниҳоятда гўзал таъриф. Унга етишган толиб ёки ошиқ дунёдаги барча нарсаларнинг пайдо бўлишини ягона бир вужуд туфайли деб билади. Бу вужуд қачонлардир ишқ, ва жабарут оламида яширин бўлган ва ўзининг мавжудлигини зоҳир айлаган Оллоҳ, таолодир. Зоро, бу Вужуднинг борлиғи - ишқ, ботини нур эрур. Шу Вужуд бўлмаса, ишқ ҳам, мавжудот ҳам бўлмасди. Демак, дунёдаги барча борлиқлар ишқ туфайли ва ишқ учун яратилган. Оламнинг жони эса шу Вужуд сийратидаги нурдан иборат. Ҳақ вужудида ўз вужудин маҳв этиш дегани, ана шу ишқ, ана шу нурга фоний бўлишдир. Тасаввухнинг сўнгги манзили ҳам мана шу.

"КҮНГЛУМНИ ҒАМУ ДАРД ИЛА ҚОН АЙЛАДИ ИШҚ..."

**Күнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ,
Кўз йўлидин ул қонни равон айлади ишқ,
Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эканим буйла аён айлади ишқ.**

Ўтмишдаги орифлардан бири "Кўнгил бўлмаса, ишқ қаерни ватан айлар? Ишқ бўлмаса кўнгил нима ишга ярап?" - деган экан. Шунинг учун ҳам кўнгил ҳаётини ишқсиз, ишқ камолини кўнгилсиз тасаввур этиб бўлмайди. Булар бир-бирига шу қадар яқин, шу қадар бир-бирига ҳамнафас ва ҳамқадам. Фақат ишқ - ҳоким, кўнгил - тобеликка маҳкум, ишқ - ўт-аланга ёқар, кўнгил - шу оловда ёнар. Унинг толеи шу: ёниш, лекин кулга айлан-маслик, дард, алам, ҳасрат оташида тинимсиз тобланиш ва завқ-шавқдан тонмаслиқдир. Навоийнинг "Бадоеъ ул-бидоя" девонига мансуб ушбу рубойиси ҳам ишқ ва кўнгил ҳақидаги митти бир шеърий "ҳикоят"дир. Ундаги "бош қаҳрамон" - Ишқ. Чунки ошиқ кўнглини "ғаму дард ила қон" айлаган, "ул қонни" кўз йўлидан равон оқизган, "ҳар қатрани" беиз қаёнларгadir пинҳон этган ва ниҳоят "бедил"ликни аён этган шу раҳмсиз Ишқдир. "Қон", "равон" сўзлари кўнгил ва кўз аҳволини аниқ гавдалантиради. "Бедил"ликка тегишли эътироф эса ўқувчида фикр қўзвайди. Табиийки, бу фикр-мулоҳазалар фақат кўнгилга эмас, ишққа ҳам дахлдор бўлади.

Умуман олганда, ишқ масаласи - Навоий шеъриятидаги жуда мураккаб, мунозарали ва серқирра масала. Уни англаш ва ҳал қилиш осонга ўхшаб кўринса-да, моҳиятига этиб бориш осон эмасдир. Шунинг учун юқоридаги рубоийга ўхшаш шеърларни тадқиқ ёки таҳлил қилганда, улар-

нинг мазмун-моҳиятига имкон қадар кенгроқ ёндашиш, ишқ турлари (мажозий, руҳоний, илоҳий ишқ)ни зътиборга олган ҳолда мулоҳаза юритиш керак бўлади. Чунки, ишқ, қалимасига асосланиб қайси бир тадқиқотчи Навоийни фақат мажозий мұхаббат күйчиси ўлароқ танитишга уринса, бошқа бирлари уни сўфий шоирлар даврасига қўшишга рағбат айлаши мумкин. Бундай "мусобақа" кундан-кун ёрқинроқ қўзга ташланиб бораётир. Аҳвол шунга еттики, ҳатто улур шоирнинг оддий бир инсон сифатида қачонлардир қай бир қизни яхши кўрганлигини тубдан инкор этувчи фикрлар ҳам ўртага ташланди. Гапимиз асоссиз бўлиб қолмаслиги учун бир мисол келтирайлик. Бундан бир неча йил олдинроқ босилган бир рисолада шундай фикрлар ёзилган: ""Лисон ут-тайр" достонидаги бир байт навоийшуносликда бевосита шоирнинг шахсий ҳаётига боғлаб талқин қилинди. Бу қўш мисрада Навоий ўз ишқини шарҳ айлайдиган бир достон ёзиш нияти борлигини айттан:

**Бир неча кун умрдин топсам омон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.**

Байтдаги "ишқим" сўзига учиб, айримлар Навоий ҳам қай бир қизни севган, бу ҳақда ўз таржимаи ҳоли билан боғлиқ достон ёзмоқчи бўлган, бироқ унинг орзуси ушалмай қолган, деган хulosани илгари сурадилар. Фикр фанда қатъийлашди. Уни ҳозирча ҳеч ким рад этган эмас".

Илмда рад қилинадиган фикр бор, рад қилинмайдиган фикр бор. Агар қайси навоийшунос "ишқим" сўзига "учиб" Навоий ҳам қайсиdir бир қизни севган, айни Шайх Санъон ҳикоятининг охирроғида ўзининг ишқ тарихидан ҳикоя қилувчи бир достон яратишни айттан, деган хulosса чиқарган бўлса, демак, ниҳоятда тўғри хulosани илгари сурган. Чунки, Навоий "қай бир қиз"ни севмаганда, ўша маъшукка ишқи билан қуийб-ёнмаганда, бу қадар ҳассос, бу қадар ҳаётсевар санъаткор мақомига кўтарила олмасди. Бизнинг бу ҳақиқатта заррача шубҳамиз йўқ. Халқ тасаввурига ҳам тўла ишонамиз. Чунончи, халқ ривоятла-

ридаги Гули тимсоли осмондан олинмаган, балки, маълум бир ҳаётий-тарихий асосларга эга бўлган.

Иқтибос келтирилган фикр муаллифи бунга ҳам қарши чиқади: "Балки Гулининг ҳаётдаги асли (прототипи) бўлган-дир? Йўқ! Масалага "Лисон ут-тайр"нинг ўзидан келиб чиқиб ёндашсак, аён бўладики, Навоий "ишқим" деганда биз тушунган маънодаги оддий севгини, яъни ўзининг бирон қизга муҳаббатини эмас, аксинча, маънавий, яъни кенг маънодаги ишқни, янада аниқроқ қилиб айтсан, ҳаққа-тангрига ишқини кўзда тутган.

Биз ҳанузгача, Навоий ишқ ҳақида ёзганда ёлғиз инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини назарда тутган, Навоий куйлаган ишқ - ҳақиқий ишқ эмас, дунёвий ишқдир, деган бирёқлама ҳукмлардан қутула олганимиз йўқ". Навоийнинг ишқи фақат ҳаққа - тангрига тегишли дейиш, юмшоқ қилиб айттанда, олдингига нисбатан ҳам ортиқроқ бирёқламалик ва маҳдуудликдир. Қолаверса, Навоийни улуғлаш эмас, камситиш бу! Тўғри, баъзи "радикал" сўфийлар махлук (яратилган нарса) муҳаббат Холиқ ишқига ҳижоблик қиласди, шу боис, фақат Ҳақ ишқига ғарқ бўлиш лозим, деган ақидага таянишган. Аммо тасаввуфнинг туб мөҳиятини теран билган, инсоннинг бу дунёдаги ўрни ва ма-вқеини мукаммал мушоҳада қилган ҳеч бир тариқат арбоби ёки мутасаввиф ижодкор мажозий ишқга таҳқир нигоҳи ила қарамаган. Шу маънода жуда характерли бир ҳодисага эътиборни қаратмоқчимиз.

Муҳийиддин ибн Арабий ҳаж зиёратига борганда Макинуддин Исфаҳоний номли бир зот билан танишади. Исфаҳонийнинг Шамсуннизом деган ёш қизи бўлиб, унинг тенгсиз гўзаллиги, ҳаё ва малоҳати Ибн Арабий кўнглига ниҳоятда кучли таъсир ўтказади. Арабий бу бокира дилбарнинг гўзаллигини мадҳ айлаб шеърлар битищдан ўзини тия олмайди. Ниҳоят ўша шеърлар "Таржимон ул-ашвоқ"номи билан алоҳида тўплам қилинади. Уни ўқиган муҳолифлари Шайхи Акбар, яъни Ибн Арабийни ҳақиқий ишқ мон

ҳиятига қарши иш қилғанликда айблайдилар. У эса бу ид-даоларни бутунлай рад этади. Шамсуннисом мадҳ этилган шеърлардаги юксак ҳиссиётлар, илоҳий сирлар, маънавий гўзалликлар ва мислсиз сифатларнинг барчаси рамз ёки тимсоллар эканлигини шарҳлаб беради.

Шу зайлда "Таржимон ул-ашвоқ" учун ёзилган янги шарҳлар китоби дунёга келади. Ибн Арабий бу ҳақда шундай дейди: ""Таржимон ул-ашвоқ"даги шеърларни ўқиган Ҳалабнинг айрим олимлари мени қаттиқ танқид қилдилар. Ҳолбуки, Шамсуннисомга бағишланган шеърлар илоҳий файзлар, руҳоний кашфлар, юксак яқинликларга ишорат этар. Мен илоҳий сир, раббоний маърифат, руҳ, асрори, ақлий илмлар, шаръий талабларни ғазал ва ташбеҳ тилида ифодалаганман... "қош", "кўз", "кишрик", "юз", "яноқ", "тер" ва аёлнинг бошқа гўзалликларини таърифу тавсифлаган бўлсам, бу билан Ҳақдан етган асрор ва нурларга ишорат этганман, улвий ва қудсий сифатларни тилга олганман".

Бошқа бир ўринда Ибн Арабий қатъий қилиб, "...хотин-қизларнинг қадрини ва уларнинг сирларини (нозикликларини) англаган кимса, уларни севишда зоҳидлик қилмас, билъакс, аёлларни севмак, орифлик камолидандир", - дейди.

Алишер Навоийнинг ҳам ишқ йўли - худди мана шундай йўл: замин гўзалларини севишга, эъзозлашга, уларнинг ишқига мубтало бўлишга чорловчи йўлдир. Навоийнинг турли жанрларда ёзилган неча минглаб байтларда гўзалларнинг сочи, қоши, кўзи, юзи, хол ва ёноғи, хат ва лаби, қаддикомати мадҳ этилган. Масалан, шоир бир рубоийисида:

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,

Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши.

Энг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши,

Бир-бир не дейин, боштин аёғинг яхши, -

дейди. Албатта, бундай мисраларни ўқиши жуда ёқимли ва улар кўз, қош, қабоқ, юз, сўз ёки хол, хат гўзаллигидан бошқа бир нарсани хаёлга келтиришга унчалик имкон бермайди. Бироқ рамз ва тимсол даражасига кўтарилиган ушбу

"унсур"ларда бир-бирини инкор этмайдиган икки мақсад акс эттирилган. Бириңчиси, гўзаллик ва нафосатда ёрнинг тенгсизлигини кўрсатиш. Иккинчидан, шу гўзаллик ва нафосат, айни пайтда, илоҳий сифатлар, қудсий файзларга бир мазҳар эканлигини кашф қилиш. Шунинг учун бундай мақсад инсонга қараш ва муносабатни тубдан ўзгартиради, яъни инсонийлик моҳияти - илоҳийлик моҳиятидан айри эмаслигини, илоҳий сифатларни зоҳир этиш фақат инсонга ато қилинганлигини англашга кенг йўл очади. Бунда башар манфаатлариға зид келадиган, уни чеклайдиган ҳеч қандай мантиқ йўқ. Аксинча, соч, қош, кўз, юз кабилар орқали ифодаланган ички маънолардан огоҳ бўлиш ёр гўзалликларига ишончни мустаҳкамлабгина қолмасдан, тасаввурда янги фикрий ҳаракат ва имкониятлар ҳосил қилади. Ошиқ учун бу ўзига хос бир эврилиш нуқтасидурки, унга юксалмасдан ҳеч бир ошиқ севгида худбинлик, нафсонийлик ва қўполлик оғатларидан фориғ бўлолмайди. Тасаввуф аҳлининг мажозий севгига, Навоий сўзлари билан айтганда "жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан чегараланади"ган муҳаббатта паст назар билан қарашларининг бош сабаби ҳам ана шунда. Уларга кўра, мажозий ва табиий деб аталмиш башарий севгида ошиқ маъшуқани фақат ўзининг нафси, худбинлиги, лаззати учун севар ва жисмоний манфаатларга тобе бўлар. Шунинг учун у авом севгисидир. Авом фикри ва ҳаракатларида алоҳида бир хосият бўлмаганидек, севгисида ҳам маънавий-руҳий хусусият йўқдир. Бундай паст даражадан қутилишнинг бирдан-бир йўли эса руҳоний ишқ мартабасига кўтарилиш эрур. Шарқ шоирларида, жумладан, Алишер Навоийда ҳам "Ишқ агар комилдуур, ошиқ қилур маъшуқни", - деган фикр бор. Бу фикрни қандай маънода қабул қилиш керак? Бунда гап руҳоний севги ҳақида. Руҳоний севги мажозий муҳаббатдан баландга юксалиш ва ҳақиқий ишққа яқинлашиш мартабаси ҳисобланади. Бу мартабага эришган инсон учун асосий муддао маъшуқанинг кўнглини забт айлашдурки, ўртада

ҳеч қандай хусусий мақсад қолмади. Чунончи, ошиқ дастлаб бутун борлиғи ила маъшуқасини севар, унинг кўнглига ўзини таслим этар, охир-оқибатда эса унинг ишқи билан юзма-юз қолиб, ишқа ўзини бутунлай фоний қилар. Бундай ишқ руҳий камолот ва кўнгил поклигининг гаровидир. Мажнуннинг Лайлита ишқи - ана шундай ишқ. "Лайлонинг Мажнуни руҳоний ишқ мақомига етишганди. Чунки, у нима тўғрисида гапирмасин, "Лайлло, Лайлло!" - дея фарёд чекарди. Зоро, ўзини Лайлло учун фано бўлганлитига инонарди", - дейди Ибн Арабий. Бу ишқнинг тамали ҳам, олий чўққиси ҳам поклик, покбозлик ва руҳоний ҳузур-ҳаловатдир. Демак, Мажнуннинг ишқи - илоҳий эмас, руҳоний ишқ. Оллоҳнинг ердаги халифаси бўлмиш инсонга йўналган ишқдир. Унинг руҳи самовий юксакликларга сайдаркан, бунинг илҳомчиси, энг аввало, Лайли эрур. Мажнун ишқининг комиллиги туфайли ошиққа хос бир қатор сифат ва фазилатлар Лайлида намоён бўлади. Навоий бир рубоийсида:

Ё кошифи асрори ниҳон бўлса киши,

Ҳаллони румузи осмои бўлса киши.

Ё ошиқи зору нотавон бўлса киши,

Девонаву расвойи жаҳон бўлса киши,

дейди. Мажнун "oshiқи зори нотавон", "девонаву расвойи жаҳон" бўлган киши. Унинг ҳуррияти ҳам, ибрати ҳам ана шунда. У Ҳаққа фано бўлишнимас, ишққа фанолик тарикини танлаган. Фақат Мажнунга ўхшаш, ёки Мажнунга издош ошиқларгина "Кўнглумни заму дард ила қон айлади ишқ...", дейишга ҳақлидирлар. Чунки, уларнинг дили ҳам, дини ҳам, имон-эътиқоди ҳам Ишқ ва Гўзалликдир. Шубоис "бедил"л к уларга қисмат эрур.

"ЙЎҚ ДАҲРДА БИР БЕСАРУ СОМОН МЕНДЕК..."

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштаву ҳайрон мендек.
Фам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек.

Тасаввуфда талвин ва тамкин деган истилоҳлар бор. Талвин - ҳолдан ҳолга ўтиш, тамкин эса етишган жойга ўрнашиш, муқим аҳволни эгаллаш демак. Талвин ҳол соҳибларининг, тамкин ҳақиқат ва камол арбобларининг сифати. Сўфийлардан бири "Қурбнинг (яқинлик), ҳақиқатнинг аломати талвиндир. Чунки талвин қодир Оллоҳ қудратининг зуҳури ва ундан ғайрат топиш ҳодисаси эрур", - деган экан. Ишқ ва муҳаббат йўлида сайр эттан киши талвин соҳиби ўлароқ, ҳолдан ҳолга юксалади, сифатдан сифаттга янги нади, манзилдан манзилга парвоз қиласди. Бу ўзига хос ва ҳеч тақрорланмас бир қалб саёҳати - маънавий йўлчиликдирки, уни сўз билан англатмоқ душвор.

"Вужуд учун рух нима бўлса, вақт учун ҳол ҳам худди шундайдир. Вақт мутглақо ҳолга боғлиқдир. Чунки вақтнинг сафоси ҳол ила бўлур...", - дейди "Кашф ул-маҳжуб" муаллифи. Шунинг учун аҳли ишқ маълум бир "манзил"-тacha ҳолга алоҳида аҳамият беришган, ҳол ҳар кун ўзгарганда "Кейингиси аввалгисидан кўп гўзал, кўп сафолидир", - деган қаноат билан яшашган. Шарқнинг бирор-бир буюк шоири йўқки, ҳол "водий"ларига сайр айлаб, ҳол завқи ила кўнгилни поклаб камолга етиштиришга интилмаган бўлсин. Ҳол сирларига алоҳида назар ила қарашнинг бошқа муҳим жиҳати ҳам бор. Чунки тасаввуфда Ҳаққа борадиган йўл учга ажратилган: биринчиси мақом, иккинчиси ҳол ва учинчиси тамкиндин. Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломга-

ча бўлган барча пайғамбарлар мақом кошифлари ҳисобланган. Расулуллоҳнинг келишлари билан ҳар мақом эгаси учун бир ҳол ҳам пайдо бўлган. Шу боис, мутасаввиф шоирларга ҳол мутлақ тарзда илоҳий моҳият билан боғлиқ ва ажралмас мазмунга эга. Завқ, сурур, ғам, ҳузн, алам -- буларнинг ҳаммаси битта сўз билан "ҳол" деб аталган. Инсон ҳол йўли ила гўзаллик ва юксакликка интиларкан, табиий равишда у руҳини моддий олам қўпопликларидан муҳофаза айлади, руҳни шодлантирадиган даражада нағисликни севади. Айни пайтда бу ҳолат уни ёлғизлантиради. Ҳатто ўртача фикр тарзи ва савия билан ҳам идрок этиб бўлмайдиган бундай ёлғизлик аслида бирлик ҳиссиётларини ифодалайди. Ана шунда ваҳдат ҳоли заминида ҳеч кимга ўхшамайдиган, ҳеч кимни камситиб ёки таҳқирламайдиган янти "Мен" тузилади. Ишқдан тузилган бу "Мен" ҳақида Жалолиддин Румий ҳазратлари бир рубоийларида шундай деганлар:

**Ман як жонам, ки сад ҳазораст танам,
Лекин чи кунам, чу банд дорад даҳанам?
Дидам ду ҳазор ҳалқ, к-он ман будам,
З-он жумла надидам якеро, ки манам.**

Мазмуни: Мен юз минг танаси бор битта жонман. Лекин не қилайки, оғзимда банд бор - боғлиқ у. Икки минг ҳалқни кўрдим, улар мен эдим. Бироқ уларнинг орасида бирортасини ҳам кўрмадимки, у менга ўхшаса.

Алишер Навоийнинг рубоийсида ҳам ҳеч кимга ўхшамайдиган, ботиний ҳаёти бағоят ибратли ана шундай шахс кайфият ва ҳолати тасвирланган. Зоро, у ўз ҳолининг ҳайрони. У шу ҳолга етишиб, шу ҳол "мақоми"га кўтарилгунча, қанча риёзат теккан, қанча машаққат ва савдоларни бошдан ўтказган. Рубоийнинг тўртала мисрасида ҳам шунга ишорат бор. Аммо бу бор-йўғи ишорат. Ҳақиқат эса бошқа. Агар бунда юқорида изоҳи берилган тамкин ҳоли назарга олинмаса, шеър қаҳрамони ўқувчи тасаввурида ниҳоятда ҳазин, кулфат ва ҳасратдан ортиқ даражада эзилган бир кимса қиёфасида гавдаланиши шак-шубҳасизdir.

Навоийни "Саргаштаву ҳайрон" эттан ҳол оддий нарса эмас: қалб тасфияси, хотир балогати ва маънавий завқдан юзага келган Ҳақ тухфаси ва ҳадясидир. Абдулкарим Қушайрийга кўра ҳол ошиқнинг хоҳиш-иродаси ва интилишига боғлиқ бўлмасдан қалбда туғиладиган нашъя-ҳузур, ғам-қайғу ва ҳаяжондирки, Алишер Навоийнинг энг гўзал ва таъсирбахш рубоийлари ҳол ҳақиқати ва манзаралари тасвирига бағишлиланганиги ҳам тасодиф эмас.

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек, - мисрасидаги "даҳр" сўзини кўпчилик дунё, олам, замон ёки давр маъносида англайди. "Бесару сомон" ибораси ҳакида эса бундай деб бўлмайди. Чунки, у паришонлик, кучсизлик, ожизлик, йўқсиллик сингари ҳолатларни акс эттиради. Навоий назарда тутган ҳолат дунёга тобеликдан фориқ бўлган ва дунё билан орани бутунлай "очик" қилишга эришган ҳур одамнинг ҳолати. У ночорликдан, забуниликдан эмас, жунун шавқи ила "Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек", дегандир. Бироқ у бу ўринда даҳрга танқидий муносабатини билдираёттани йўқ. Аксинча шу даҳр шарофатидан ҳол завқига етишиб, ўз ҳолидан мамнунлигини таъкидламоқда:

Ўз ҳолига саргаштаву ҳайрон мендек.

Ваҳдати вужуд маслагидаги кишилар даҳрга таҳқир кўзи билан қарамаганлар. Уларга кўра, Оллоҳ Даҳр номи билан ҳам исмланур. Иби Арабий ёзади: "Даҳр, борлиғи сўнг бўлмаган нарсадан иборат эрур. ...азал ва абад даҳрга хосдир. Даҳр бўлган Оллоҳдир. Аммо бу сўздан маъруф (билинглан) замон таваҳҳум этилмас".

Агар бу изоҳ инобатта олинса, Фузулий ҳам "Йўқ даҳрда бир мувофиқи таъби зариф", деганда даҳрнинг илоҳий моҳиятини назардан қочирмаганлиги ўз-ўзидан ойдинлашади. Биз "ғам", "дард", "ҳасрат" сўзларининг мазмунини асосан моддий дунё воқеа-ҳодисалари билан боғлиқликда қабул қилишга ўрганиб қолганмиз. Бундай англаш мазкур сўзларнинг мазмун-моҳиятини жуда торайтириб, уларнинг сарҳадлари қайси жойгача узайишини тасаввур этишга

имкон бермайди. Ҳолбуки, илохий идроки шаклланган ҳар бир Шарқ шоири ғам камлигини - энг катта ғам, бедардликни - энг улкан дард ўлароқ талқин эттанки, Навоий ҳам "Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдир", дейди. Шу маънода рубоий қаҳрамони учун "ғам кўйида" хонумондан ажралиш кулфат ҳам эмас, фожиа ҳам. У "Кимнингки зоҳири обод бўлса, ботини вайрондир", деган ҳақиқатни ниҳоятда теран билади. Ғам уни ишқ, асрорига ошно айлаб, барча фоний нарсаларга фано нигоҳи ила боқиб, тавҳид "май"идан сархуш қилмаганда:

**Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек,-**

демаган бўлурди. Навоий бошқа бир шеърида "Хонумон таркин қилиб бечоралиғ қўнглим тилар", - дейди Ишқ аҳли наздида ана шу "бечоралиғ"дан мақбулроқ чора йўқ. Рубоийда эса худди шу орзуни қўлга кириттан ошиқнинг мухтасар ҳасби ҳоли тасвирланган.

"САБР АРЧИ КИШИГА РАНЖ АФЗУН АЙЛАР..."

Сабр арчи кишига ранж афзун айлар,
Охир киши фолини ҳумоюн айлар.
Сабринг нечаким күнгүлни маңзун айлар,
Ҳам сабр сени зафарга мақрун айлар.

Алишер Навоийнинг ушбу рубойиси улуғ шоирнинг "Назм ул- жавоҳир" асаридан ўрин олган. Тўртликда сабр ва унинг хусусияти ҳақида баҳс юритилган. Сабр - чидам, бардош, тоқат айлаш демак. Тасаввуфий тушунчада, сабр - инсонинг яхши ва ёмон барча ҳоллар Оллоҳдан эканлигини англаши ва унга рози бўлиши. Яхши ҳоллар учун шукр, ёмон ҳоллар учун шикоят қиласлик сабрнинг шартларидаандир.

Маълумотларга кўра, Оллоҳ Қуръони Каримнинг тўқсондан ортиқ ерида сабрни зикр этган, бир қанча ахлоқий фазилат ва хусусиятларни сабрга боғлаган, маънавий рутбалар ва эзгуликларни сабрнинг самараси айлаган. Дарҳақиқат, Қуръони Каримдаги сабрга доир ҳар бир оят шулавни тўла тасдиқлайди. Энг муҳими эса "Сод" сурасидаги "Албатта Оллоҳ собирлар билан биргадир", - деган илоҳий эътирофдир.

Мана шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, тасаввуф шеъриятида сабрга алоҳида аҳамият берилган. Зоро, "сабр шундай бир кучли нарсадурки, шаҳватни иффатга, ғазабни шиҷоатта, шиддатни ҳилмга, манманликни тавозеъга, ёмонликни яхшиликка айлантиրмакка қуввати етар" (Абдулла Авлоний).

Сабрнинг бундай ўзгартирувчилик ва янгиловчилик қудрати ёхуд имкониятлари комил инсонлар томонидан теран идрок этилган. Сабр тўрисида гапириш бошқа, том маъноси ила собир бўлиш - бу бошқа. Сабр учун, энг аввало,

ақл ва маърифат зарур. Ақл ва маърифатта асосланмаган сабр шунчаки чидаш, иродани синаш ва фикрсизлик кўнику масидан ўзга бир нарса эмас. Шайх Абу Абдуллоҳ Ҳафиғнинг таснифига кўра, сабр қилувчилар уч хилдир: 1.Мутасаббир, яъни зўрма-зўракилик билан сабр этувчи, сабрда бесабрликка ён берувчи. 2.Собир - сабрли, сабрга содик киши. 3.Саббор - кўп сабрли. Алишер Навоий ҳам бошқа бир тўртлигида сабур, яъни саббор ва сабирни улуғлаб, ҳар кимки:

**Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродига етар,-**

дейди. Ҳеч шубҳасизки, сабирликда ҳам, сабурликда ҳам ўзига хос ранж, мاشаққат ва қийинчиликлар бор. Кўнгилни маҳзунлик, ожизлик рутубатларидан поклаб, зафарга эришмоқ учун сабирлар уч нарсани амалга оширганлар. Булар: нафс ва худпарамастликни енгис; Қазога ризо; Ва яхшидир ёмондир, оғирдир, енгилдир Оллоҳ, раво кўрган ҳамма нарсани ишқ ила қабул айлаш. Алишер Навоий "Сабр арчи кишига ранж афзун айлар", деганида асосан нафсдан юзага келадиган ёки нафси амморага тегишли ранж ва азиятларни эътиборда тутган.

"Сабрнинг икки тури борлигини билмоқ лозим, - дейди Абулкарим Қушайрий - улардан бири - обидларнинг сабри, иккинчиси - ошиқларнинг сабри. Обидлар сабрининг энг гўзал кўриниши - сабрнинг шикоятдан бутунлай фориғ бўлиши. Ошиқларнинг энг гўзал сабри - изтиробдан холилити". Навоий ҳам шикоятдан, ҳам изтиробдан фориғ сабрни ёқлаган. Чунки фақат шундай ҳолга етишган кишидан Тангри мадад ва марҳаматини дариг тутмайди. Фақат шундай кишигина мақсадга эришиб, ўзгаларга намуна бўла олади.

Сабр фақат инсонга хос фазилат. Бироқ бу фазилат доимо бир-бирига зид ёки муҳолиф қувватларнинг ғолиблигидан юзага келади. Кулфат ва мусибат асносидағи сабр - бу ироданинг иродасизиликдан устун келиши демак. Ай-

рилиқ ва ҳижрондаги сабрда ишқнинг кучи ҳокимдурки, ошиқни забунлик ва чорасизликдан муҳофаза қилур. Шу маънода илм ва маърифатта эмас, жаҳолат ва нодонликка, адолат ва диёнатта эмас, зулм ва зўравонликка сабр айлаш энг кечирилмас ожизлик ва гуноҳкорлик саналади.

Биз сабр деганда кўпинча, қийинчилик ва кулфатларга бардошли бўлишни англаймиз. Аслида сабрнинг мушкили бой-бадавлатлик, шодлик ва омад ҷоғларидағи сабр ҳисобланади. Бу ҳақда Имом Фаззолий ёзади: "Ҳақиқий ҳунар оғият ва тўқчилиқда сабр қилишни билишдир. Бунинг сабри улардан шодланиб, кўнгил бермаслик. Ҳамма-ҳаммаси кишининг қўлида омонатлигини ва бир онда йўқ бўлишини билмақдир. Шунинг учун фоний дунёнинг ҳеч бир нарсасига кўнгил бермаслик лозим... Йўқсилликда сабр, бир жиҳатдан мажбурий эрур. Бироқ бой-бадавлатликда сабр тамомила ирода ишидир..."

Чунки айнан бой-бадавлатлик ҳолатида нафс инсонни тез ва кўп йўлдан оздириб, ўзига таслим этади. Нажмиддин Кубро ҳазратлари сабрни "нафснинг истакларидан бамисоли бир ўлик янглиғ узоқ турмоқ", - дея таърифлаб яна бундай дейдилар: "сабр...нафсга қарши бориб, унинг талаб ва истакларини бажармаслик, истамайдиганларини эса бажаришдир. Масалан, нафс ваҳдатни истамас, аксинча, касрат ва турланишни талаб айлар. Шунинг учун аҳли ҳавоу ҳавас вакиллари бир қиёфада юра олмаслар".

Ана энди Навоийнинг рубойисига кенгроқ нигоҳ ташлаб асл моҳиятини белгилаш мумкин. Хўш, шоир шеърда сабрнинг фойда ва аҳамияти ҳақида сўзламасдан, унинг ранж ва кўнгилга маҳзунлик етказишига нега эътиборни қараттган? Чунки тасаввуфда сабрнинг тамали нафсга қарши бориш. Нафсга қарши турмоқ учун эса нафсни таниш лозим. Нафси шум ўзини танишдан чўчимайди. Зеро, унинг инсонни авраш, йўлдан оздириш, маҳзунликка чулғаш имконлари ҳаддан ортиқ кенг. Уни ҳатто илм билан таслим айлаш жуда қийин кечади. Шунинг учун Атоуллоҳ

Искандарий "Нафсдан норози бўлган бир жоҳил билан дўстлашувинг нафсидан рози бўлмиш бир олим билан дўст бўлишдан кўп карра хайрлидир", - дейди. Хуллас, Навоий ахлоқий тушунча ва безавол фазилат ўлароқ сабрнинг назарий аҳамиятидан эмас, амалий натижасидан баҳс юритган. Шоир тасвирида сабр ақл ва ахлоқ ҳунаригина эмас, нафс тасфиясининг ҳосиласи бўлмиш бир кўнгил ҳолидир. Демак, сабр зафари алалоқибатда кўнгул зафари ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг "Насойим ул-муҳаббат" китобида шундай бир ривоят бор: нақл этилишича, Сирри Сақатий бир кун муридларига сабр ҳақида сўзлар экан, бир чаён келиб унга ниш санча бошлабди. Айтдиларким: "Нечун уни ўлдирмайсиз?" Айтдиким: "Уядим, чун сабр хусусида сўзлётган эдим". Қиссадан ҳисса шулким, сабрда сўз ва амал, ҳол ва ирода заррача бўлсин бир-биридан ажralmasлиги ва йироқлашмаслиги зарурдир. Ана шунда собирлар пайғамбарларга ворислик мақомига етишурлар. Ана шунда:

**Ҳар кимки фалак зулму инодига етар,
Сабр айлаган охир эътиқодига етар.**

"РИЁИЙ КАЪБАДИН ДАЙРИ ФАНОФА..."

**Риёйи Каъбадин дайри фаноға
Кириб, гар бутқа зоҳир қилдим имон.
Мени ёзғурма, эй шайхи риёйи,
Мен гар коғир эдим, бўлдим мусулмон.**

Алишер Навоий бу қитъани қариллик чөғларида ёзган ва у "Бадоеъ ул-васат" девонига киритилган. Амалга ошириладиган ишда маълум бир мақсад бўлганидек, шеър ёзишда ҳам мақсад бўлади. Мақсад қанча аниқ, қанча теран шаклланса, шеърнинг таъсир даражаси ўшанча баланд, ўшанча фойдали бўлади. Ушбу қитъани ёзишдан кўзланган ният - риёни қоралаш, риё аҳлига муносабат билдириш. Риё - иккиюзламачилик, ёлғонни рост кўрсатишга уриниш, носамимилик, у ёки бу моддий манфаат учун маккорлик қилиш. Риё барча яхши ва гўзал фазилатларнинг кушандасидир. Риё жой топган юракда албатта ҳасад ва хусумат бўлади. Риё ҳар қандай одамни мунофиқликка ён беришга, тўғрилиқдан йироқлашиб, алдов ва мунофиқлик йўлига киришга мажбур этади. Қайси жойдаки, одамлар ўртасида ихтилоф, келишмовчилик, ишончсизлик, манманлик ва бўҳтон бош кўтарса, ўша ерда риё бор. Оллоҳнинг расули риёни "яширин ширк" деб баҳолаган эканлар. Зоро, риё ва дин, риё ва имон бир-бирига мутлақо қарши тушунчалардир. Сўзида, амалида ва ҳолида риё аралашган кимсаларнинг тили дилига, зоҳири ботинига ҳеч қачон мувофиқ келмайди. Ана шунинг учун маломатийлар ибодатни, зухд ва тақвони ёки бошқа ижобий ҳолларни кўз-кўз қилмасдан риёни билиш ва риёга қарши курашишга даъват этганлар. Уларга кўра, инсон риёning ҳар қандай турини томиридан қуритиб ихлос соҳиби мақомига кўтарилил-

магунча диний ҳаётда ҳеч нарсага эриша олмайди. Эришганда ҳам маҳдудлик ва зоҳирпаратлиқдан нарига ўтмайди.

Илк дафъя сўфий лақаби билан танилган Абу Ҳошим Сўфийнинг нуқтаи назари бўйича, ихлосга эришишдан кўра риёдан қутилиш кўп мушкулдир. У риёни шу қадар чуқур тадқиқ, қилганки, тасаввуф аҳли орасида "Абу Ҳошим бўлмаса эди, риёning яширин сирлари очилмасди", деган эътироф кенг тарқалган.

Албатта, сўфийлар ҳам, маломатийлар ҳам риёдан баҳс юриттанды Қуръони Каримдаги фикр ва кўрсатмаларга асосланганлар. "Бақара" сурасининг 264-оятида буюрилмиш: "Эй мўминлар, молини одамларга кўрсатиш учун берадиган, Оллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган кимсага ўхшаб, берган садақаларингизни миннат ва озор билан йўққа чиқарманг! Зеро, унинг (риёкорнинг) мисоли худди бир устини чанг-тупроқ қоплаб олган силлиқ тошга ўхшайдики, унга шаррос қўйган ёмғир текканда қаттиқ-силлиқ тошлигича қолдирган. (Ундаи риёкор) мунофиқлар яхши амаллар қилдик, деб ҳисоблайдилар, аммо қиёмат кунида топган ва сарфлаган дунёларидан ҳеч нарсага эга бўлмайдилар. Оллоҳ кофирларни ҳидоят қилмайди". Бу ояти каримада риёкорнинг "устини чанг-тупроқ қоплаб олган силлиқ тошта" қиёсланиши бежиз эмас. Чунки силлиқлик, тилёғ-ламачилик риёning биринчи талабларидандир. Бундан ташқари, риёда ҳилм ўрнини қаттиқлик эгаллайди. Аҳмад Яссавий "Кўнгли қаттиқ халойиқдин қочдим мано", деганда куфр ва риё аҳлини назарда туттган.

Навоийнинг қитъаси "Риёй Каъбадин...", деган ибора билан бошланади. Очигини айтганда, бу ибора бир қадар ғалати эшитилади. Чунки Каъба муқаддас даргоҳ. Қуръони Каримда айтилганидек, "Албатта одамлар ибодат қилишлари учун қурилган биринчи уй Маккадаги Муборак ва бутун оламлар учун ҳидоят (маёғи) бўлган Каъбадурки, унда мақоми Иброҳим (яъни, Каъбани

қуришда Иброҳим алайҳиссалом оёқлари остида бўлган харсанг тош, у тошдан ҳанузгача Иброҳим пайғамбарнинг оёқ излари кетмаган) ва унга кирган одам ҳар қандай хавф-хатардан омон бўлиши (каби) очиқ оят-аломатлар бордир..." (Ол-и Имрон: 96-97) Риё ва риёкорлик сидқ ва ихлосни очиқ инкор этмайди. Аксинча, энг муқаддас туйғу ва тушунчалар номи ила иш юритади.

Чин мусулмонга нисбатан риё аҳлининг Каъба зиёратига интилиши балки устунроқ бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бундан ҳеч фойда чиқмайди. Навоий худди шу ҳолатни инобатта олиб ва худди шундай тоифадаги кимсаларга қарата "Риёй Каъбадин" қочиб "дайри фаноға" кириб "бут"га сифинганлигини сўзлайди. Хўш, бу гапни қандай қабул этиш керак: бутпарастлик маъносидали? Йўқ, албатта.

Дайр сўзи бир неча маънони билдиради. Булар: бутхона, майхона, зовия, инсонлик олами; ориф ва авлиёлар тўпланадиган жой. "Дайри фано" - ўзлиқдан кечганлар олами. Унда "бут"дан мурод нима? Бут сўзининг лутавий маъноси - санам. Бу сўз севгили, маъшук, матлуб мазмунида ҳам қўлланилган бўлиб, футувват аҳли "фато" (ийити)ни бутчироқ, ишқ жамоаси ошиқни бутпараст ўлароқ қабул эттанлар. Тасаввуфда эса бут - бу ваҳдад, илми илоҳийга ортиқ даражада иштиёқ сезган орифнинг кўнгли демак. Шундай қилиб, Навоий риёдан дин ва иймонни ажратада олмаганларга комил орифнинг маърифатини қарши қўймоқда. Шоирнинг ишонч-эътирофига кўра, агар инсон орифлик йўлини танласа, орифи комилнинг кўнгил нуридан файз олса, у гарчи кофир эса-да, мусулмон бўлиши шубҳасиздир. Бундай ҳолатда ҳатто риёкор шайхнинг ёзгиришидан ҳам ҳеч қандай зиён етмайди:

**Мени ёзгурма, эй шайхи риёй,
Мен гар кофир эдим, бўлдим мусулмон.**

Риё аралашган ҳеч бир ишда холислик бўлмайди. Риё дунё ишларини чигаллаштиради, одамларни билиб, кўриб туриб бир-бирига ёлғон сўзлашга, бир-бирини

алдашга илҳомлантиради. Мана шу учун ҳам риёning шакл-шамойили ва сирларини билиш, энг хавфли душман сифатида ҳар ким унга қарши кураша олмоги керак. Маломатийлар ўзининг қилган ишларига эътиборни тортган кимсани ғофил, қилган ишларидан қаноатланган ёки қувонганни риёкор, деб баҳолашган. Шу боис Боязид Бистомий "Инсонлар ичида Оллоҳ ила орасида энг қалин парда тортилган кимсалар учдир: илми туфайли олим, ибодати боис обид, зухди туфайли зоҳид даъвосида бўлганлар", -дейди. "Риёйи Каъба" ичида димиқиб қолмаслик учун ҳам буни англаш лозим.

"ЧУ РАЗЛ ҲАВСАЛАСИЗДУР..."

Чу разл ҳавсаласиздур, не тонг, агар ногах,
Етишса мукнат анга, аржуманд тутқай ўзин.
Чу сукр боиси нисён эрур ажаб эрмас
Ки, жоҳ ани маст айлагай, унутгай ўзин.

Инсон хулқ-атворини чуқур билиш, унинг ҳолини, аҳволидаги ўзгаришларни яхши англаш билан бевосита боғлиқдир. Алишер Навоий қитъя жанридаги шеърларида ахлоқ-одоб, таълим-тарбия масалаларига диққатни жалб этса-да, аслида уларнинг аксариятида ҳолнинг сирлари, ижобий ёки салбий ҳолларнинг ақл ва ахлоққа кўрсатган таъсиrlари ҳам тадқиқ этилади. Разл - паст, тубан, ярамас табиатли кимса дегани. Разолатга ўч, разиллик йўлидан юрган одамда ҳеч вақт очиқ ва мардона бир ҳаракат бўлмайди. У ниятини яшириш, пайт пойлаб кун ўтказишга маҳкум. Ана шу сабабларга кўра ҳам Навоий разлни ҳавсаласиз дея таърифлайди. Лекин бу алдамчи ҳавсаласизликдир. Тасаввур қилинг, бир пасткаш баландроқ бир амал ёки мартабага эришди. Нима бўлади? Унда биринчи кўзга ташланадиган кайфият иззаттаблик бўлади. Яъни, Навоий айтмоқчи ўзни "аржуманд" тутади.

Одамлар орасида "Амал ҳар қандай кишини ўзгартиради", деган қараш бор. Аслида эса бу саёзлик, ожизлик, ҳавойилик, хусусан, разилликнинг юзага қалқишидирки, бунда амални айлаш ўзини унча оқламайди. Мансаб ва мартаба ўзни унтишга, "Ким эдингу, ким бўлдинг", деган савол хусусида бош қотирмасликка имкон беради. Бу эса мастилик ҳолатидан деярли фарқланмайди. Буни кўп мартаба кўрган, кузаттан Навоий ёзади:

**Чу сукр боиси нисён эрур ажаб эрмас
Ки, жоҳ аии маст айлагай, унугай ўзин.**

"Нисён" - ўзни унутиш. Ўткинчи дунё омадлари юз очтанида тубан кимсалар ўзларини аржуマンд этсалар бундан ажабланманг. Чунки улар ким эканликларини дарҳол эсдан чиқарадилар. Баланд амалу мартаба "шароби"дан маст бўлганлар, албатта "унугай ўзин", дейди донишманд шоир. Бу гап фақат ўтмишнинг эмас, бугуннинг ҳам энг муҳим ва долзарб гапидир.

ФИСҚ - КУФРИ НИҲОНИЙ ДЕМАК

**Фосиқ мену кофири ниҳони,
Каъба сафари эрур манга ҳайф.**

**Ўзни буки яхши кўргузурмен,
Биллаҳки, менга калисо ҳайф.**

Алишер Навоийнинг қитъа жанрига мансуб ушбу тўртлиги "Наводир уш-шабоб" девонидан ўрин олган. Унга шундай сарлавҳа қўйилган: "Ўзининг куфри ниҳонийсин ошкоро ва фисқи пинҳонийсин пайдо қилғани". Демак, бу шеър яширинни ошкор қилиш, ошкор қилинганни эса эътироф айлаш эҳтиёжидан туғилган. Гап шундаки, бундай ошкораликка юз буриш ва фавқулодда мардоналик билан ўзининг сийратига назар ташлаш ёки ўзининг устидан ўзи ҳукм чиқариш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун шеърнинг илк сатридаги "Фосиқ мену кофири ниҳони", деган сўзлар билан танишган оддий ўқувчида бир қадар ғалати ҳолат пайдо бўлиши мумкин. Чунки инсон табиатида ўзининг айб ва ахлоқий камчиликларига иқрор бўлишдан кўра, уларни яшириш, қандай қилиб бўлса ҳам ноқисликларини хастгўшлаш истаги доимо устунликка эришиб келган. Шеърнинг умумий мантиғи ана шу истакни тубдан инкор этади. Чунончи, унда энг аввало фисқ қоралантган. Фисқу фужурга кўнгилдан ўрин берган ким-саларга фосиқ дейилади.

Навоийнинг эътирофи бўйича, фисқ ҳам куфр, фосиқ эса уни ниҳон сақлагувчи кимса. Бундай ҳолатда ҳатто "Каъба сафари"дан ҳам фойда етмайди.

Фарбда пайдо бўлган эксизтенциализм таълимотининг таниқли вакилларидан бири бўлган Жан Поль Сартр мақолаларидан бирида, "Бизни инсоннинг тубанлигини

таъкидашда, ҳамма жойда унинг ёқимсиз, қабиҳ, томонларини кўрсатиб, кўп ёқимли ва гўзал жиҳатларига эътибор бермаслик, инсоннинг ёруғ томонларидан юз буришда айблайдилар", дейди. Шунга яқин айб Шарқда маломатийлик деб ном олган маслак вакилларига ҳам қўйилган. Чунки улар ҳам қандай фазилатларга соҳиб бўлиш ҳақида эмас, асосан қайси қусур ва ноқисликлардан халос бўлиш хусусида баҳс юритишган. Бироқ бу иш инсон тақдирига жуда чуқур қарашиб, яхши фазилатларнинг равнақи бевосита ёмон ахлоқни да танишга боғлиқ, деган эҳтиёж билан амалга оширилган. Шу маънода Навоий қитъасидаги лирик қаҳрамон бир маломатий қиёфасида кўзга ташланади, ва фосиқликнинг илдизини "ўзни яхши кўргазмоқ", яъни худпастликда, дея таъкидлайди:

Ўзни буки яхши кўргузурмен,

Биллаҳки, менга калисо ҳайф.

Ўзни яхши кўрсатиш, сиртдан қаралганда оддий ҳаракат ёхуд табиий интилишга ўхшаб туюлиши мумкин. Лекин у кўшинча ва кўп вазиятларда ужб ва риёдан юзага келади. Риё жой топган кўнгил борки, ҳеч истисносиз барчаси диний туйғу ва соғлом эътиқоддан йироқлашади. Акс ҳолда Навоий ҳазратлари:

Биллаҳки, менга калисо ҳайф, -

деб ёзмасдилар.

Диний ҳаёт талаблари - осон ва осонлик билан амалга ошириладиган талаблар эмас. Диний ҳиссиёт камоли учун кўп ранж чекиши лозим. Чинакам диндор - ўзлигини таний олган, раҳмоний хислатлар нимаю, нафсоний хусусиятлар нима - буларни бехато фарқлайдиган ва амалга оширадиган, тоат-ибодатидан ортиқча мамнуниятга берилмайдиган кишидир. Инсон фарзанди сўзда, амалда (ишда) ва ҳолда риёдан қутилганда эди, олам аллақачон гулистонга айланган бўларди. Бироқ ҳеч қачон, бунақа бўлмаган, бўлиши ҳам душвор. Негаки уни доимий ра-

вишда рафлат ва ҳавоу ҳавас таъқиб этади. Доимий ра-
вишда у маънодан кўра даъвога таслимдир. Навоийнинг
қитъаси ана шулар ҳақида жиддий фикр юритишга чор-
лайди. Бундай мушоҳада айниқса бутун ҳар қачонгидан
кўра зарур ва ниҳоятда аҳамиятлидир.

"ПОКЛАР ЖОНИ БҮЛУР ОЗУРДА..."

**Поклар жони бўлур озурда тазвир ашқидин,
Кўзгу рухсори нечукким, занг тутқай нам била.**

**Ростлар кўнглини айлар тийра нодон ёвадин,
Шамъни ул навъким, жоҳил ўчургай дам била.**

Поклик - зеҳн ва идрок тиниқлиги. Маънавий поклик - ахлоқ зиёси. У - ҳиссиёт ўткирлиги, кўнгилнинг ҳар турли ғуборлардан тозаланиши. Покиза юрақда Руҳ шаффоғлиги, англаш туйғулари ҳам ғоятда юксак бўлади. Унинг ўзига хос маъюслиги, сезгирилиги бор. Қитъанинг биринчи сатрида "поклар жони"нинг ҳийла ёки фириб кўз ёшларидан озор чекиши сўзланган. Шоир бу озурдалики нам туфайли "кўзгу рухсори"нинг занглашига нисбат беради. Айтайлик, бирор нодоннинг пойма-пой алжирашлари тўнка табиатли иккинчи бир гумроҳга ёмон таъсир кўрсатмас. Аммо бундай вайсақилик "ростлар кўнглини" тийра айлай олади. Бу эса жоҳилнинг "дам била" шамни ўчиришига ўхшайди. Ҳа, нодоннинг нафаси ҳам совуқ, дил ёруғлигига зиён етказувчиdir.

"ИЛМИ ДИН КАСБ ҚИЛКИ..."

**Илми дин касб қилки, суд эрмас,
Чарх мушкилларини ҳал қилмоқ.
Лекин ул илм доги нафъ этмас,
Билибон бўлмаса амал қилмоқ.**

Ҳадислардан бирида: "Оллоҳ таолодан фойдали илм сўрангиз ва бефойдасидан сақланингиз", дейилган. "Чарх мушкулларини" ҳал қилмоққа ёрдам бермайдиган илмлар-

ни ҳазрат Навоий бефойда илм деб ҳисоблаганлар, ва бундай илм билан машғул бўлмоқни мақсадга айлантирмасликка чақирганлар. Бундан мурод, қайси шакл ва қай жиҳатдан бўлмасин, фанга, охир-оқибатда халққа фойда етказишидир. Ҳаёт ва онг тараққиётига хизмат қилмаган илм - илмсизликдан ўзга нарса эмас. Тараққиёт учун эса билишнинг ўзигина кифоя этмайди: билимга яраша амал ҳам керак. Элу юртта илмдан етадиган наф - бебаҳо. Бу маънавий фойданинг ўрнини бошқа ҳеч нима тўлдира олмайди. Шунинг учун ҳазрат Навоий алоҳида ургу билан:

Лекин ул илм доғи нафъ этмас,

Билибон бўлмаса амал қилмоқ, -

деб ёзган эдилар. Билган нарсани биламан, билмагани билмайман дея олиш - мана шу ҳақиқий билим. Билим даражасига мувофиқ амал ва ҳаракат - бу, чин олимга хос фазилат саналади.

"МУРУВВАТ БАРЧА БЕРМАҚДУР..."

**Мурувват барча бермақдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.**

Маълумки, шеърни чуқур англаш, шеър воситасида фикран сайд этишнинг биринчи шарти сўзнинг маъно ҳақиқати ва маъно ўзгаришлари ёки янгиланишларини яхши билиш ҳисобланади. Шеърхон у ёки бу сўз ва иборанинг мазмун тарихини нечоғлик пухта англаса, шеър билан мулоқотга киришиши ўшанча осонлашади. Бутун бошли шеърнинг тўғри талқини баъзан бир ёхуд бир неча сўзнинг маъноси, яъни туб ҳақиқатини кашф айлай олишга боғлиқ бўлиб қолади. Ана шунда маълум бир сўз ёки истилоҳнинг матнлар тизимидағи маъно бойиши, мантиқий теранлашуви, бошқача бир ранг ва оҳангда зуҳурланишини кўриб ҳайрон ҳам қолиш мумкин. Бизнингча, Алишер Навоийнинг "Фавойид ул-кибар" девонига киритилган юқоридаги фардидағи икки бош сўз: "Мурувват" ва "Футувват" ҳақида ҳам шундай дейиш лозимдир. Чунки фарднинг мазмун-моҳиятини теран англаш, айнан шу икки калиманинг маъносини имкон қадар тўлиғ билишни талаб қиласди.

Мурувват яхшилик қилмоқ ва яхшиликни севиш, мардлик, одамгарчилик ва сахийлик демак. Оллоҳ дўстларининг лутф ва эҳсонларига ҳам мурувват дейилган. Бундан ташқари, дўстларнинг айб ва қусурларидан кўз юмиш, фақат маҳбул ишларни қабул айлаб, номақбулларини рад этиш ҳам мурувват.

Хатоий авлиёуллоҳнинг эшикларини мурувват эшиги деб ҳисоблайди:

**Эранлар эшиги, мурувват эшиги,
Сидқ ила кирганлар маҳрум қолмас.**

Умуман, муруват соҳиби шиҷоат ва фидойилиги, холислик ва марҳамати билангина эмас, оқил ва донишмандлиги, мушоҳада ва хоксорлиги билан ҳам бошқаларга ўрнак бўла олгувчи кишидир. Нажмиддин Кубро ҳазратлари "Ҳиммат жамъиятнинг меваси, ҳатто жамъият сиридир", - дейдилар. Ана шу "мева"нинг "даражат"и муруват аҳлидурки, уларсиз ҳеч қачон ҳимматнинг асрорини мукаммал англаб бўлмайди.

"Муруватнинг замини нима?" - дейилса, ҳеч иккиланмасдан, ахлоқ қуввати ва кўнгул ҳиммати, дейиш лозим бўлади. Зеро, муруватда ҳеч қанақа иккиланиш, тараддуд заррача бўлсин, бирор-бир мақсад ёки баразни кўзлаш бўлмайди. Ҳамма иш мутлоқ тарзда холис бажарилади, кимга нима берилса, фақат кўнгил ҳиммати или ҳадя этилади.

Чин маънодаги муруватли одам энг охирги бурда нонини ҳам ўзи емаса емайди, аммо зарурат бўлганда уни муҳтоҷ кишига беришдан ўзини асло тўхтата олмайди. Шунинг учун Навоий:

Муруват барча бермақдур, емак йўқ,

дея саховат ва олижанобликнинг ҳамма кўринишларини "барча бермақдур" иборасида мужассамлаштирганлар. Муруват ва футувват калималарининг фард бошида кетма-кет келтирилишида ҳам таносибий бир талаб бор. Чунки муруват камолисиз футувватни тасаввур қилиб бўлмайди: футувватни бир жисм десак, муруват унинг руҳи ва ёрқин зиёси.

Футувват йигитлик, мардлик, фидокорлик мазмунидаги арабча бир сўз. Футувват аҳлига жавонмардлар дейишган. Хурросон ва Туркистонда футувват маслагидаги кишилар жавонмард номи билан фаолият кўрсатишган ва машхур бўлишган. Жавонмардликда ҳамма яхши ва эзгу ишлар асосан ёшликка боғланади, ёшлик куч-қуввати, ёшлик самимияти ва фидойилигига ниҳоятда зўр ишонч билан қаралади.

Айрим тадқиқотчилар жавонмардлик таълимоти ва ҳаракатининг юзага чиқишини Қуръони Каримнинг "Каҳф" сураси ўн учинчи оятидаги мана бу сўзлар билан боғлашган:

"Дарҳақиқат, улар Парвардигорларига иймон келтирған ва биз иймонарларини зиёда қилған йигитлар (фатий, фато)-дир". Бундай йигитлар мусулмон оламида Оллох амларига тұла-түкис риоя айлаш, зоҳиран ва ботинан ахлоқни гүзаллаштириш, факири фуқароларга бегараз ёрдам күрса-тишлари билан донг таратишиган.

Маълумки, инсоният учун энг хайрли, энг тұғри, энг ҳаёт-бахш йүл футувват йўли. Футувватта бағишланған қадимий ва мўътабар манбалардан бўлмиш Абу Абдураҳмон Суламийнинг "Китоб ал-футувват" ида таъкидланишича, ҳатто набий ва пайғамбарлар ҳам жавонмардлик ишқи ва ахлоқи шарофатидан олий саодат ва мақомларга эришганлар: "...Футувват ишқи ила Нуҳ, кўп ингради ва назарида футувват нури порлади. Ибрөҳим Халилulloҳ, футувват билан ном чиқариб бутпарастлик-нинг зарарини исбот айлади... Футувват боис Юсуф йўллар-нинг энг гўзалидан одим ташлади... Футувватни Довуддан Сулеймон олди, инсу жинслар Сулеймон амрига тобе этилди... Исо футувватла ёрқин бир нур бўлиб порлади, Рух ва Масиҳ унвонини олди. Футувват шарофатидан Мұҳаммад алайҳисса-ломга очиқ фатҳ берилди..." Эҳтимол ана шу ҳақиқатни аниқ анлаганликлари учун ҳам аҳли футувват фикрий биқиқлик, диний маҳдудликлардан фориғ бўлишгандир.

Нақл қилинишича, Абу Ҳафс Ҳаддод бир масжидга тўпланган машҳур шайхлар ҳузурига ташриф буюриб, фасиҳ бир арабий тил билан нутқ ирод этибди. Шунда ундан "Футувват недур?" - деб сўрашибди. "Аввал сизлардан биронтангиз футувват нелигини сўзланг" - дебди Абу Ҳафс. Ўша йиғинда иштирок этаёттан Жунайд Бағододий "Меним-ча, футувват қилған яхшиликлар ва нафсни унутмак, яъни қилған ишларини "Мен қиёдим", дея ўзига нисбат ва ис-нод этмаслиkdir", - дебди. Буни эшитган Абу Ҳафс "Шайх кўп гўзал сўзлади", - дея яна илова қилибди: "Менга кўра, футувват инсоф қилмоқ, аммо инсоф тилашни тарқ қилмоқдир". Бу фикр ўшанда футувват ҳақида ҳали ҳеч ким айтмаган фикр ўлароқ эътироф этилган экан. Баъзи би-

ровларда "Бу гапларнинг Навоий фардига нима алоқаси бор?" - деган бир савол пайдо бўлиши мумкин.

Биринчидан, Навоийнинг шеъри жавонмардлик ҳақида тасаввури саёз ўқувчига эмас, футувват тарихи, маслак ва қонун-қоидаларидан зарур даражада бохабар, яъни "қатра"да "дарё"ни кўришга қодир китобхонга мўлжаллангани, бунда илм ва маълумот ҳал қилувчи аҳамиятта эга. Буни, албатта, ҳисобга олиш шартдир. Иккинчидан, Навоий "Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ", деркан, ўз ҳукмида Абу Ҳафс Ҳаддод, Жунайд Бағдодий сингари футувватнинг моҳиятини гўзал ва таъсирили ифодаларда таърифлаган алломаларнинг қарашларига таянганлигини кўрсатади.

Шеър ўқувчига маълум, у аввалдан биладиган гапларни қофиялаштириб қайтадан унинг диққатига ҳавола қилиш эмас. Шеър бир маънода шеърхоннинг илми, диди, идрок ва фаросати олдида масъулият сезиш, унинг зеҳнига ишонч ҳам демак. Ана шу масъулият ва ишонч мумтоз шеърияти-миз вакилларида ниҳоятда баланд бўлган. Шу боис, улар шеър ёзиш салоҳиятини шеър ўқиси, шеърни англаш қоби-лиятидан ажратишмаган. Бошқаларнинг дид ва савияси билан ҳисоблашмоқ учун ижодкор, энг аввало, ўзининг дид ва савияси хусусида куйиниши зарурлиги Навоийнинг де-ярли ҳар бир сўзи ва сатридан шундоқ сезилиб туради. Бундан ҳар қанча ўрганса, ҳар қанча ибрат олса арзиди. Қолаверса, бадиий ижод учун бағоят аҳамият касб эттuvчи бу иш шеърдан йироқлашган ёхуд шеърдан ҳафсаласи пир бўлган ўқувчининг шеърга қизиқишини қайта жонланти-ришга ёрдам кўрсатиши ҳам эҳтимолдан йироқмас.

Хуллас, Алишер Навоий ўнлаб ғазалларда акс эттираса бўла-диган моҳиятни бор-йўғи бир мисрага сиддиради. Шу бир-гина мисра ўқувчини футувват хусусида янада кенгроқ, яна ҳам кўпроқ нарса билиш эҳтиёжини кучайтиради. Ҳар бир шеърхон ўз фикр-савияси доирасида футувват амалиёти-нинг сирларини очишга уринади. Жавонмардлик таълимом-тининг буюк вакилларидан бири Паҳлавон Маҳмуд:

**Гар дар сафи мо мүрчай гирад жой,
Он мүрча шеър гардад аз давлати мо, -**

яъни: агар бизнинг сафимиздан чумоли ўрин олса, ул заиф чумоли бизнинг давлатимиз файзидан шеърга айланади, дейди. Футувват инсонни ахлоқий кучсизлик, маънавий ожизлик, фикрий қуллиқдан халос этгувчи ана шундай қудратли таълимотдир.

Дарвоқе, мафкура билан меҳнатни, рух дунёси билан амалий фаолиятни, Ҳақ ишқи билан халқ ишини бирлаштириш жавонмардлик муассасаларининг улут тарихий хизмати эди. Жавонмардлар зулм ва зўравонликка қарши адолат ва шиҷоатни, жаҳолат ва бафлатта қарши ақл ва ҳақиқатни оёқлантира олганликлари боис халқ уларга ишонган ва суюнган.

Мансур Ҳалложнинг "Китоб ут-тавосин"ида ғалати бир гап бор. У ёзади: "Иблис ва Фиръавн ила футувват хусусида баҳслашдим. Иблис шундай деди: "Сажда этсайдим агар футувват мендан узоқлашарди". Фиръавн айтди: "Мен ҳам Унинг расулига инонсайдим футувват мақомидан тушардим". Мен дедим: "Сўзимдан ва даъвомдан қайтсан эдим, футувват водийсидан ташқари отилардим".

Иблис, ўзидан бошқасини яйр кўрмагунча "Ман ундан устунман" деди. Ва Фиръавн, қавми ичидаги ҳақ ила ботилни ажратадиганни танимагунча, "Сизнинг учун мендан бошқа ҳеч қандай илоҳ, йўқдир", - деди. Мен дедимки, "Агар Уни танимасангиз, асарларини танинг. Ўша асар менман. Мен ҳақман. Ва мен Ҳақ ила Ҳақ ўлароқ абадиян давом этажакман".

Демак, ҳамма ҳам футувватни даъво айлаши, футувватдан сайраши мумкин. Бироқ, футувват биринчи навбатда нафсни енгиш ва моумонликдан тамоман йироқлашмоқ, Ҳақни инсондан, унинг яратиқларидан ажратмаслиқдир. Ана шунда инсон "Футувват барча қилмоқдир, демак йўқ", - деган оламшумул бир ҳақиқатни кашф айлашдан ҳам, бор куч-қуввати ила унга амал қилишдан ҳам ўзини чеклай олмайди. Жавонмардлик ишқи ва тушунчаларининг Навоий шеъриятидан кенг ўрин ишғол этганлигига бир сабаб ҳам мана шунда бўлса керак.

СҮНГСҮЗ ҮРНИДА

Алишер Навоий мумтоз адабиётимизнинг марказий ва бош сиймосидир. Навоий шеърияти туркий адабиётнинг энг баланд, энг нурли чўққисини ташкил этади. Чунки Ҳазрат Навоий қадимдан бошлиб ўзи яшаётган давргача бўлган туркий адабиётнинг барча ғоявий-бадиий ютуқларини безавол ижодиётида мужассамлаштира олганди. Шунинг учун Навоийнинг сўз, фикр ва туйғу тасвиirlари ўқувчи қалбига бошқача таъсир ўтказади. Навоий асарларини ўқиган одам, ўзи истасин, истамасин ҳақиқат мушоҳадасига эҳтиёж сеза бошлайди ва олам ҳодисотларини ҳам зоҳирлан, ҳам ботинан чуқур билишга интилади. Ва табиий равишда комиллик сирларини кашф айлашта ҳаракат қилади. Шунда унинг кўз ўнгидаги икки муazzзам йўл очилади. Булардан бири - Ҳақ, йўли, иккинчиси - Халқ, йўли. Навоий бу йўлларнинг бир-биридан ажралмаслиги ва ажратиб бўлмаслиги, Ҳақ ишқи Халқ ишқини доимо қувватлантиражагини бехато кўрсатиб берганлиги билан ҳам буюkdir. Шу боис Навоий сабоқларини англаган ва уларга амал қила олган кишининг қалби ишқ нури, маърифат зиёси билан равшанлик топади, у тарихий бир туйғу или инсонлик ва инсонийлик шарафини белгилайдиган асосий тушунчалар ҳақида мустақил фикр юритади. "Фавойид ул-кибар"даги мана бу байтларга диққат қилинг:

Гар одаме малак ўлсаки, қилмасин таъриф,
Агар киши десаким, етмагай хижолат анга.

Ёмонни демаким, излол этар экан шайтон,
Дегил: фасодда мундин этар залолат анга.

**Билурки, рўзи анга Ҳақ берур, ўзиdekнинг
Бўлур чу бандаси, боис эрур разолат анга.**

**Демаки, илмда келмиш малакдин ул афзун
Ки, девдин даги афзун эрур жаҳолат анга.**

Ушбу байтлардаги муҳтасар маъно бундай: Агар одамни малак ўринида кўрсанг ҳам уни ортиқча мақтама. Чунки бу таъриф сени жаҳолатга дучор этиши мумкин. Ёмонни шайтон йўлдан оздирган деб ўйлама. Аксинча: ёмон кимсанинг фисқу фасоди шайтонга залолат етказади. Кимда ким Ҳақ иноятини унутиб, ризқ-рўзи учун ўзиdek бир кимсанинг қулига айланса, билгилки, ўша кимса разилдир. Илм-маърифат соҳиблари малакдан ҳам юксалишига ишонгил. Аммо айни шу инсон фарзанди жаҳолат ва ёвузликда девни йўлда қолдиришини эсадан чиқарма.

Ҳеч шубҳасизки, бу ҳикматли фикрлар шеърхонни инсон ҳақида саёз ўйлаш, инсон табиатига юзаки назар ташлашдан муҳофаза этади. Агар инсон - инсонни билишда, инсонга баҳо беришда адашмаса, дунёни англашда, бу бераҳм дунё мушкулотларини бартараф қилишда унчалик адашмайди. Навоийнинг қатор шеърлари ўқувчини мана шу шафқатсиз ҳақиқатга ишонтиради.

У ёки бу халқнинг диний, фалсафий, маърифий ёки ахлоқий қарашларида фарқ ва тафовутлар бўлганидек, комиллик тушунчаларида ҳам фарқланишлар кўзга ташланаб туради. Жуда олис ўтмишда, яъни 716 йилда тахтта чиқиб буюк ва қудратли бир туркий давлатни барпо этган Элтариш ўли Билга Ҳоқон кўп ўтмай ҳокимият марказида муҳаташам Будда ибодатхонасини қуришни режалаштиради. Унинг қайин отаси ва донишманд вазири Тунюқуқ бунга қарши чиқиб, "Агар Буддага маъбуд қурдирсанг халқимизни итоаттўйлик, мутелик ва мискинликка чорлашга бош бўлурсен. Бу эса жасур ва курашчи эл руҳига мувофиқ келмайдиган ишдир", дейди. Шундан сўнг Билга Ҳоқон ўз ниятидан воз кечади. Қадимги туркий халқлар тарих-

нинг турли даврларида монийлик, буддавиийлик, насронийлик, яҳудийлик каби динларнинг таъсирига берилиб, ҳатто оммавий равишда бу динлардан баъзиларини қабул қилган бўлсалар-да, тўғрилик, ватансеварлик ва ҳурликка ташналик туйғуларини улар ҳеч қачон бой бермаганлар. Аксинча, шу фазилатлари билан бошқа миллат ва элатларга ибрат кўрсатиб келганлар. Демоқчимизки, Навоий мард ва жасур боболаримизга хос миллий хусусият ва фазилатларни асарларида фавқулодда жозибали оҳангларда ифодалаб берган.

Олимларнинг эътирофлари бўйича ҳинд юнон, чин тушунча тизимидан фарқли ўлароқ, туркий халқлар фикр ва тушунча системасида миллат севгиси, Олоҳ, қўрқуви ва тўғрилик доимий равишда устуворлик қилиб келган. Зеро, Навоий нуқтаи назарида ҳам юрт ва миллат севгиси, Оллоҳ олдидағи масъулият, тўғрилик шахс камолининг дахлсиз шартлари эди. Мана шу туфайли ҳам биз Навоийни билишда ҳафсаласизлик қиласлигимиз шарт ва зарурдир.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
НАВОЙНИ АНГЛАШ МАШАҚҚАТЛАРИ	7
НАВОЙГА ҚАЙТИШ	8
ТАСАВВУФ ВА НАВОЙ ШЕҮРИЯТИ МУНОСАБАТИГА ДОИР	28
ИШҚ ВА КОМИЛЛИК ЖАЗБАСИ	40
МАНСУР ҲАЛЛОЖ ВА АЛИШЕР НАВОЙ	53
МАЪРУФ ВА ОРИФ	64
ТЕРНИНГ СИРИ	73
ТЕРАНЛИК САДОСИ	80
ОҚИЛЛИК ВА ФОФИЛЛИК	85
"АЙЛА БАСИРАТ КҮЗИ БИРЛА НАЗАР..."	92
ЯНА ҚОРА РАНГ ТАЛҚИНИ ҲАҚИДА	98
АНГЛАШ ЗАКОВАТИ ЁХУД ФИТРАТНИНГ "НОҲАҚ" ЛИГИ	
ХУСУСИДА	112
"КИЙИК ЧАРМИ ЗАИФ ЭГНИМГА..."	124
"ЖУД ЭМАС КҮП БАЗЛ УЧУН..."	130
"НАВБАҲОР АЙЁМИ БЎЛМИШ..."	135
"ТЕНГРИ ҲАЛҚ ЭТМИШ МЕНИ ГҮЁ..."	140
"ЭЙ КЎНГУЛ, КЕЛКИМ..."	146
"ДЕСАМ: БУ СУ ТУЗАТУР ФИКР ҚАСРИНИ..."	151
"ЖУНУН ВОДИЙСИҒА МОЙИЛ..."	156
"СЕН ЎЗ ХУЛҚУНГНИ ТУЗГИЛ..."	160
"ЛАБИНГДИН ҲАСТА ЖОНКИМ БЎЛДИ БЕТОБ..."	165
"ТОГМАДИМ АҲЛИ ЗАМОН ИЧРА..."	170
"МЕНИ МЕН ИСТАГАН ЎЗ СУҲБАТИҒА..."	175
«СИР»НИНГ БОТИН СИРЛАРИ	180
"ТАСАВВУФ РИЗО АҲЛИДИН ЯХШИ АХЛОҚ..."	186
"КЎНГЛУМНИ ФАМУ ДАРД ИЛА ҚОН АЙЛАДИ ИШҚ..."	190
"ЙЎҚ, ДАҲРДА БИР БЕСАРУ СОМОН МЕНДЕК..."	196
"САБР АРЧИ КИШИГА РАНЖ АФЗУН АЙЛАР..."	200
"РИЁЙ ҚАЬБАДИН ДАЙРИ ФАНОҒА..."	204
"ЧУ РАЗЛ ҲАВСАЛАСИЗДУР..."	208
ФИСҚ - КУФРИ НИҲОНИЙ ДЕМАК	210
"ПОКЛАР ЖОНИ БЎЛУР ОЗУРДА..."	213
"ИЛМИ ДИН КАСБ ҚИЛКИ..."	213
"МУРУВВАТ БАРЧА БЕРМАҚДУР..."	215
СҮНГСЎЗ ЎРНИДА	220

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОИЙГА ҚАЙТИШ

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгашин томонидан нашрга тавсия этилган**

*Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Т. Мирзаев*

*Тақризчилар:
филология фанлари номзодлари
С. Рағиддинов,
Э. Очилов*

*Муҳаррир:
Ж. Эшонқул,*

*Нашрга тайёрловчи:
Н. Рамазонов*

*Техник муҳаррир:
У. Ҳайитов*

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти, 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-үй**

**Нашриёт рақами: М-687
Босишига руҳсат этилди: 12.07.2007 й.
Бичими: 60x84'/₁₆. Босма табоби: 14,0.
Адади: 1000 нусха. 40-буортма.**

Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-үй.**

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ

Бухоро вилояти, Шоғиркон туманидаги Талижса қишлоғида туғилган. 1970 йилда Бухоро давлат педагогика институти филология факультетини тугатган. Филология фанлари доктори. Ҳозирги кунда ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида бўлим бошлиғи бўлиб ишлайди.

Муаллифнинг «Ўзбек адабиётида рубоий», «Увайсий шеърияти», «Бадший сўз шукӯҳи», «Занжирбанд шер қошида», «Шеърият - руҳий муносабат», «Тасаввуф ва шеърият», «Абадият фарзандлари», «Ирфон ва идрок», «Тасаввуф сабоқлари», «Аҳмад Яссавий», «Ким нимага таянади?», «Эътиқод ва ижод» номли ўигирмадан ортиқ китоблари чоп этилган.

ISBN 978-9943-09-326-3

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-09-326-3.

9 789943 093263